

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

На правах рукопису

КОЛЕСНІЧЕНКО МАКСИМ ВАЛЕНТИНОВИЧ

УДК [1:316]:39(043.3)

**ФЕНОМЕН ЕТНІЧНОСТІ
У ЗАРУБІЖНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ:
СОЦІОФІЛОСОФСЬКА ПАРАДИГМА**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:
Євтух Володимир Борисович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА ЕТНІЧНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ.....	13
1.1. Філософське осмислення етнічної диверсифікації сучасного світу.....	13
1.2. Концептуалізація поняття «етнічність» у соціофілософській парадигмі.....	29
1.3. Структурування дослідницького поля соціофілософської парадигми феномена етнічності.....	45
Висновки до першого розділу.....	57
РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЮВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ЗАХІДНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ ЯК СКЛАДОВОЇ ФЕНОМЕНА ЕТНІЧНОСТІ: СОЦІОФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР.....	61
2.1. Концепти соціофілософської парадигми етнічної ідентичності.....	61
2.2. Структура, типи та форми вияву етнічної ідентичності.....	76
2.3. Перспективи розвитку етнічної ідентичності.....	92
Висновки до другого розділу.....	110
РОЗДІЛ III. СОЦІОФІЛОСОФСЬКА ПАРАДИГМА КОНСТРУКТУ ЕТНІЧНОЇ «ІНАКШОСТІ» У ПРОСТОРІ МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....	113
3.1. Теоретичні засади філософської концептуалізації поняття «інакшості» у контексті явища етнічності.....	113

3.2. Соціокультурна динаміка «інакшості» у міжетнічній взаємодії.....	129
3.3. Проекції західного дискурсу етнічності на перспективи філософських досліджень феномена в Україні у контексті міжетнічної взаємодії.....	150
Висновки до третього розділу.....	165
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	177

ВСТУП

Актуальність дослідження етнічності у соціофілософській парадигмі зумовлюється двома факторами: 1) тим, що констатується усіма соціогуманітарними науками – феномен етнічності є постійним атрибутом життєдіяльності практично усіх суспільств від їх зародження й надзвичайною актуалізацією у сучасних умовах. Як свідчать наукові пошуки, нині переважна більшість країн світу є поліетнічними, а саме явище етнічності розглядається як могутня, у деяких випадках, основна, риса соціальної структури, персональної й групової ідентичності, функціонування транснаціональних соціальних мереж та причиною політичних конфліктів в усьому світі, що суттєво впливає на внутрішній розвиток країн та їх стосунків у міжнародному просторі. Одна група теоретиків і практиків розглядають її як таку, що створює виклик існуючим соціальним ієрархіям й концепціям громадянства, інша як повернення до трайбалізму й загрозу демократії й економічному розвитку не лише окремих країн, але й у більш глобальному вимірові; 2) наукове осмислення сутності етнічності й її основних виявів останнім часом у зв'язку з актуалізацією феномена висувається на передній план. Цей процес характерний і для філософської науки, у системному контексті якої соціофілософська парадигма уявляється як одна з найбільш продуктивних у дослідженні етнічності, оскільки у її межах можна відтворити соціальну значущість явища для розвитку того чи того суспільства. До того ж, соціофілософський аспект досліджень феномена етнічності інтенсифікується й здобутки у цьому сегменті філософської науки, передусім західної, стають все відчутнішими й дозволяють формувати платформу розуміння етнічності як цілісного структуроутворюючого феномена людської життєдіяльності, пов'язаної з соціетальними процесами, передусім йдеться про країни з поліетнічним складом населення.

Актуальність дослідження у запропонованому ракурсі посилюється ще й тим, що в українській науці недостатньо праць, які розкривали б значення взаємодії соціальних й етнічних чинників у суспільному розвитку тих чи тих країн, зокрема і України. До того ж, постановка проблеми в українському науковому просторі актуалізується ще й прагненням та необхідністю долучення вітчизняних дослідників етнічності до загального світового дискурсу, зважаючи зокрема на процеси інтеграції України у європейський і світовий соціальний та культурний простір. Оскільки дослідження феномена етнічності найбільш інтенсивно у соціофілософській парадигмі ведуться у західній частині зарубіжного наукового дискурсу і тут здобутки досить-таки відчутні, то саме на цьому компоненті етнодискурсу концентрується увага дисертаційного дослідження.

Стан наукової розробленості проблеми. Засади розробки теми, визначеної у дисертації, зокрема її таких складових, як етнокультурна диверсифікація, ідентичність, «інакшість» тощо, закладені у філософській спадщині мислителів минулого: Платона, Р. Декарта, Г. Гегеля, Ф. Ніцше, М. Гайдеггера, Й.-Г. Гердера, Ж. В. де Лапужа, Е. Левінаса, Ж.-П. Сартра, С. де Бовуар.

Питання структурування й функціонування наукового дискурсу з проблем етнічності, який має місце у сучасній західній соціогуманістицистіці узагалі, й у соціофілософській парадигмі зокрема, до цього часу не знайшли комплексного відтворення у вітчизняній науці. Окремі проблеми дискутуються у дослідженнях таких вчених, як Л. Аза, В. Андрущенко, В. Воронкова, В. Євтух, О. Картунов, В. Котигоренко, В. Кремень, В. Лісовий, О. Майборода, М. Максеменюк, І. Монолатій, М. Попович, Ю. Римаренко, М. Степико, В. Трощинський. Однак, ми вважаємо, що сьогодні основи для аналізу західного дискурсного простору етнічних проблем в Україні формуються досить активно, що пов'язується з інтенсифікацією вивчення різних аспектів етнічності. До перелічених вище вітчизняних дослідників варто додати О. Даниленко, Є. Головаху, Г. Кіслу,

І. Кресіну, О. Малиновську, Л. Нагорну, В. Наулка, М. Панчука, С. Римаренка, А. Ручку, М. Шульгу, Н. Яковенко, у працях котрих аналізується низка актуальних проблем етнонаціонального розвитку України та контекстуальної ролі етнічного чинника у життєдіяльності поліетнічного суспільства взагалі. Важливі теоретико-методологічні напрацювання наявні у філософських роботах О. Базалука, В. Бова, В. Вашкевича, С. Рика, І. Стогнія та ін.

Помітний вклад як у структурування самого дискурсу, так і певною мірою його аналізу зробили американські, канадські та європейські дослідники проблем етнічності, вивчаючи різні аспекти цього феномена як у своїх країнах, так і за їх межами: Й. Анагносту, Ф. Барт, Д. Белл, Дж. Бенкс, М. Бентон, П. ван ден Берге, Р. Брубейкер, Е. Ван, М. Вандерверф, М. Вотерс, Г. Ганс, Ф. Гекманн, Ф. Гіл-Вайт, А. Гуїллермо, Т. Еріксен, В. Ісаїв, Г. Каллен, В. Кимлічка, Дж. Крессвелл, М. Мартіnellо, М. Новак, Ф. Ріггс, С. Салвей, Л. Томас, Дж. Фіерон, Ж. Фінні, Л. Хінман, Ж. Цаї, М. Шеффер, В. Штендер та ін. Ця обставина зумовила концентрацію нашої уваги саме на західному науковому просторі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося у межах наукової тематики кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій, нині факультет соціально-психологічних наук та управління, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Світова та регіональна етнодинаміка».

Тема дисертації «Феномен етнічності у зарубіжному науковому дискурсі: соціофілософська парадигма» затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 12 від 26 квітня 2013 року).

Мета дослідження полягає у розкритті ролі соціофілософської парадигми у сьогоdnішньому зарубіжному, передусім у його західному вимірі, науковому дискурсі з етнічної проблематики й визначенні її

перспектив у філософському осмисленні етнічної диверсифікації сучасного світу.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких наукових **завдань:**

- з'ясування стану наукової розробки теми й філософської концептуалізації у працях західних дослідників актуальних понять та динаміки термінотворення дискурсу;
- визначення теоретико-методологічних підходів до вивчення ролі і місця феномена етнічності у суспільному розвитку поліетнічних країн;
- відтворення процесу структурування наукового дискурсу у теперішній західній соціогуманістиці й місця у ньому соціофілософської парадигми як продуктивної дослідницької й дискурсної моделі;
- виявлення основних тем, питань та методології дискурсу у межах соціофілософської парадигми;
- відтворення значення результатів дискурсу для наукового осмислення феномена етнічності й застосування їх у повсякденних практиках життєдіяльності поліетнічних країн;
- визначення перспектив українських дослідників етнічності долучення до сучасного дискурсу з означеної проблематики.

Об'єктом дослідження є сучасний зарубіжний науковий дискурс з проблем етнічності.

Предмет дослідження – місце та роль соціофілософської парадигми у сучасному зарубіжному дискурсі з проблем етнічності.

Методи дослідження. Для досягнення мети і вирішення завдань дисертаційного дослідження були використані такі методи: 1) метод контент-аналізу праць зарубіжних дослідників етнічності як явища етнічності у цілому, так і його складових. Цей метод став основним у з'ясуванні змісту, процесу структурування і напрямків розвитку дискурсу; 2) метод статистичного аналізу застосовувався для визначення обсягів матеріалів,

включених у дискурсне поле, для окреслення регіонів, країн з найбільш інтенсивною участю у дискурсі акторів – представників соціогуманітарних наук, передусім філософії; 3) метод поняттєво-термінологічного аналізу використовувався для з'ясування наповненості термінів та понять, за допомогою яких розкривалася сутність феномена етнічності та його функціональних аспектів, а також конкретизувалося їх значення в аналізі етнічних явищ та самого етнодискурсу адаптовано до вітчизняних дослідницьких традицій; 4) структурно-функціональний метод, котрий дав змогу проникнути в особливості перебігу дискурсу на основі з'ясування підходів осмислення його акторами феномена самої етнічності, як також етнічної диверсифікації, етнічної ідентичності та етнічної «інакшості» й функцій кожного із цих засадничих складових компонентів явища етнічності; 5) метод синтезу концепцій примордіалізму, інструменталізму та конструктивізму допоміг з'ясувати сутність новітніх дослідницьких підходів, оскільки останнім часом у західному науковому дискурсі чітко окреслюється тенденція не надавати переваги жодному із існуючих підходів в інтерпретації етнічності, більше того – синтезувати найбільш продуктивні елементи кожного із них, формуючи комплексний підхід (контекстуальний) у вивченні складних соціальних явищ (систем), якою є етнічність; 6) метод багаторівневого аналізу (вимірювання) етнічності, який сьогодні інтенсивно використовується західними дослідниками, оскільки він релевантний щодо багатовимірного явища, яким є етнічність; завдяки виділенню як окремого предмета дослідження того чи того компонента етнічності досягається можливість уявити узагальнюючу картину складносистемного феномена; 7) метод філософської компаративістики уможливив співставлення різних підходів, понять, концепцій для з'ясування сутності соціофілософської парадигми етнічності; 8) метод підтверджувального факторного аналізу, до якого звертаються західні науковці, щоби оцінити валідність того чи того етнічного конструкту у конкретних соціокультурних контекстах, підтверджує

концентрацію уваги учасників дискурсу на конкретизації своїх досліджень з майбутнім виходом на повсякденні життєдіяльнісні практики.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що у даній дисертації *уперше* в українській соціогуманістиристиці представлено аналіз дискурсу з проблем етнічності у науковому просторі північноамериканських та європейських країн з акцентом на соціофілософську парадигму як одну з найбільш продуктивних дослідницьких парадигм, що дає змогу розкрити сутність феномена етнічності та закономірності й особливості його функціонування у соціальному просторі поліетнічного суспільства. Наукова новизна дисертації конкретизується у таких положеннях:

Уперше:

- проаналізовано процес структуризації дослідницького поля, у якому розгортається західний науковий дискурс з проблем етнічності, та місце у ньому соціофілософської парадигми;

- відтворено конституювання у соціофілософській парадигмі етнічної ідентичності як одного з найважливіших компонентів у функціонуванні етнічності; через аналіз перебігу дискурсу представлені структура, типи й форми вияву етнічної ідентичності у повсякденних практиках;

- розкрита особливість філософської концептуалізації поняття «етнічної інакшості» й відтворена соціокультурна динаміка «інакшості» у міжетнічній взаємодії у контексті локального, регіонального і національного аспектів розвитку поліетнічних суспільств;

Набуло подальшого розвитку:

- розкриття методологічних засад наукового дискурсу етнічних проблем суспільного розвитку у межах соціофілософської парадигми;

- процес конкретизації застосування термінів та понять у філософському осмисленні явищ, пов'язаних з феноменом «етнічність», зокрема таких, як «етнічна (етнокультурна) диверсифікація», «етнічна

ідентичність», «етнічна інакшість», «реконструкція», «деконструкція», «соціальна репрезентація»;

Удосконалено:

- принципи розуміння основ структурування наукового етнодискурсу й вибору підходів до філософського осмислення його основних проблем і тем, передусім у межах соціофілософської парадигми;
- визначення шляхів адекватного відтворення у наукових дослідженнях і дискурсові реальної етнічної палітри сучасних країн.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження лежить у площині з'ясування можливостей соціофілософської парадигми у розкритті сутності феномена етнічності як одного із найбільш актуальних явищ, котре суттєво впливає на суспільний розвиток багатьох країн сучасного світу; у визначенні через аналіз наукового дискурсу шляхів творення дослідницьких концепцій й поняттєво-термінологічного апарату для опрацювання ефективних моделей адекватного відтворення феномена.

Практичне значення дисертації пов'язується з визначенням засад застосування результатів досліджень, конференцій, дискусій тощо як складових наукового дискурсу для осмислення феномена етнічності, його ролі у сучасних соцієтальних процесах. На основі наукового доробку західних науковців можуть бути запропоновані шляхи вибудовування моделей досягнення соціальної когезії (соціального згуртування) у поліетнічному суспільстві й безконфліктної взаємодії представників різноманітних етнічних спільнот.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть скласти базу для подальшого поглибленого вивчення різних аспектів етнічності не лише у визначеній у дисертації соціофілософській парадигмі, але й у суміжних соціальних та гуманітарних науках; вони можуть стимулювати дослідження у напрямку філософського осмислення явища етнічності в українському науковому просторі через активізацію різних складових дискурсу, як також

розробки й навчальних програм, зокрема магістерських, для вузів гуманітарного профілю нашої країни.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням. Основні положення, висновки та новизна дисертації розроблені та сформульовані автором самостійно і викладені у його одноосібних наукових публікаціях.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження були представлені на: спільних засіданнях кафедр соціології і соціальних та публічних комунікацій Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій, нині факультет соціально-психологічних наук та управління, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2013-2016 рр.); Другому інноваційному семінарі «Евалюація науково-освітніх програм для національних меншин (м. Переяслав-Хмельницький, 2015 р.); Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми суспільних змін: досвід Польщі і України (м. Люблін, Польща, 2015 р.); Міжнародній конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (м. Кам'янець-Подільський, 2015 р.); Звітно-науковій конференції викладачів, аспірантів і докторантів факультету соціально-психологічних наук та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (м. Київ, 2016 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображені у дванадцяти наукових працях, з них: п'ять – статті у фахових наукових виданнях із філософських наук, одна стаття у зарубіжному фаховому періодичному виданні (Азербайджан), п'ять – статті в інших наукових виданнях, одна – тези доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг роботи зумовлені специфікою її предмета та логікою розкриття теми, а також поставленою метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які включають у себе дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел.

Загальний обсяг дисертації – 200 сторінок, з них 176 сторінок основного тексту. Список використаних джерел становить 24 сторінки і налічує 234 найменування, з них – 150 іноземними мовами.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА ЕТНІЧНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ

1.1. Філософське осмислення етнічної диверсифікації сучасного світу

Твердження про те, що сучасний світ надзвичайно диверсифікований в етнокультурному плані, сьогодні стало аксіомою не лише для фахівців, які досліджують етнічну проблематику, але й для широкої громадськості, оскільки факти підтверджують її релевантність до кожної із сфер життєдіяльності суспільств. Про це, зокрема, свідчить «Програма всесвітнього конгресу Асоціації дослідження національностей 2015 р.», що відбулася 23-25 квітня 2015 року у Колумбійському університеті (Нью Йорк) – кілька десятків панелей були присвячені проблемам, котрі породжує етнічність, або які тим чи тим чином пов'язані з етнічністю [197]. Значення етнічності як універсального феномену суспільного розвитку, що відомий з давніх-давен, інтенсивно актуалізується на нинішньому етапі соціальної динаміки; етнічність пронизує усі сектори функціонування суспільства. Актуалізація ролі феномена пов'язується, передусім, з очевидним фактом наявності у структурі населення багатьох країн носіїв різноманітних етнокультурницьких традицій і звичаїв, котрі формуються й розвиваються у численних етнічних спільнотах. Найбільш етнічно диверсифікованими є країни Африканського континенту – тут проживають представники приблизно 50 націй та народностей і три тисячі різних племен, котрі розмовляють тисячами мов [46, с. 100]; країни Америки також належать до країн з високим рівнем етнічної різноманітності – скажімо, у Канаді нараховується близько 200 етнічних груп [228]; строкатими в етнічному плані є країни Середнього Сходу; не дивлячись на наявність на території Європи численних етнічних спільнот у порівнянні з цими країнами

європейські країни – не надто етнічно диверсифіковані, а Корея і Японія є найбільш гомогенними країнами світу [132]. Надзвичайно строкатими в етнічному плані є окремі регіони поліетнічних країн, де сформувалися етнічні ареали (наприклад, південь та захід Сполучених Штатів Америки, степові провінції Канади, південні регіони Німеччини), а останнім часом інтенсивно етнічно диверсифікується населення великих міст, зокрема європейських – Берліна, Амстердама, Відня, Парижа та багатьох великих міст, де вихідці з інших країн складають відчутний відсоток їхнього населення.

Серед чинників, котрі активізують дискусії про роль етнічності у житті сучасних суспільств, - припущення частини дослідників (і, особливо, політиків) про те, що «етнічна різноманітність приносить з собою нестабільність та посилює ймовірність насильства» [107]; з іншого боку, етнічна різноманітність, на переконання її прихильників, динамізує й збагачує суспільний розвиток країн з поліетнічним складом населення [118]. Власне, йдеться про дискусію стосовно евалюації [66] феномена етнічності, етнічної різноманітності, етнічної диверсифікації у соціальних і культурницьких процесах. У поле цієї дискусії, як впливає із аналізу західної літератури (саме тут вона ведеться досить активно), потрапляє ціла низка питань, пов'язаних з етнічною диверсифікацією, зокрема її джерелами, сутністю концептів самої диверсифікації та етнічної різноманітності, його впливів на суспільний розвиток країн і відносини між різними етнічними сегментами (міжетнічна взаємодія [28, с. 48-53]), функціонування етнічних соціальних мереж, моделювання політики стосовно феномена етнічної різноманітності тощо.

Перелічені вище та інші питання досліджуються у контексті етнічної диверсифікації представниками різних галузей соціального знання: антропологами, економістами етнологами, культурологами, політологами, соціологами. Філософське осмислення феномена відкриває, на нашу думку, нові можливості його інтерпретації й розширює поле дискурсу не лише з

приводу конкретного об'єкту (етнічної диверсифікації), але й самого конструкту «етнічність». Нагадаємо, що осмислити у науковому розумінні етнічну диверсифікацію й її практичні наслідки для суспільного розвитку не можна без проникнення у сутність феномена «етнічність». На нашу думку, ці можливості полягають у тому, що філософія, спираючись на здобутки інших соціогуманітарних наук, може представити цілісне бачення феномену. Взагалі, етнічність та пов'язані з нею проблеми останнім часом інтенсивно входять у системне дослідницьке поле філософської думки й, на наше переконання, займають тут гідне місце, оскільки, філософія може віднайти відповіді на чимало актуальних питань, які коріняться в етнічності, зокрема на питання «що первинне – етнічна «матерія» чи етнічна свідомість?» [77, с. 37], і внести помітний вклад у теоретичну складову наукового дискурсу навколо проблем етнічності. Дослідники вважають, що у філософів достатньо підстав включати цей феномен у коло своїх наукових інтересів [5; 34; 59; 65], з чим ми погоджуємося.

Ведучи мову про стан дослідження питання (у нашому випадку етнічної диверсифікації) варто мати на увазі, принаймні, два моменти: вона є окремим об'єктом дослідження і вона є складовою частиною більш об'ємного об'єкту дослідження. Не дивлячись на той факт, що термін, як і саме явище, досить поширені у практиках життєдіяльності багатьох країн, тим не менше, на сьогоднішній день це питання, на наш погляд, вивчається не досить інтенсивно. Йдеться про безпосередньо виокремлене явище «етнічна диверсифікація» («етнічна різноманітність»), оскільки її певні аспекти досліджуються через репрезентацію етнічних груп (етнічних спільнот), тобто носіїв етнічності – знову таки маємо справу з всеохоплюючим у нашому контексті феноменом етнічності. В останньому випадку наукова література досить таки вражаюча. Однак, можна погодитися з твердженням американського філософа Лоуренса Хінмана (Lawrence Hinman) із університету Сан-Дієго про те, що «останнім часом філософи все відчутніше займаються явищем етнічної і культурної різноманітності» [151].

На нашу думку, до цього спонукає той факт, що, власне, етнічна диверсифікація у певному сенсі є матеріалізацією (практичним виявом, незаперечною констатацією) етнічності, її конкретною присутністю у сучасному світі й тим самим вона привертає, або, принаймні, мусить привертати увагу до її теоретичного осмислення, зокрема і філософами, з тим, щоби виробляти дійові моделі реагування на її присутність у розвитку багатьох країн світу. Своєрідним мобілізатором у цьому плані став журнал «Філософський форум» (США), який, починаючи з середини 1970-х років постійно звертається до етнічної проблематики.

Процес філософського осмислення етнічної різноманітності інтенсивно розгортається серед американських, канадських та західноєвропейських філософів: евалюації ролі етнічної диверсифікації присвячені праці Альберто Алесіні (Alberto Alesina), Елліотта Гріна (Elliott Green), Міхаеля Ігнат'єффа (Michael Ignatieff), Вілла Кимлічки (Will Kymlicka), Річарда Лі (Richard Li), Джерома Мелансона (Jérôme Melançon), Теда Мігуела, Чарльза Тейлора (Charles Taylor), Джеймса Туллі (James Tully), Мерлін Шефер (Merlin Schaeffer), Річарда Шефера (Richard Schaeffer) та інших. Додамо, що на основі інформації про етнічну різноманітність, розуміння її сутності й визначення стратегій її впливу на суспільні процеси опрацьовуються моделі проникнення у сутність процесу етнічної диверсифікації й вибудовування на цій основі етносоціальних та етнополітичних концепцій.

З огляду на вище сказане, для нашого дослідження важливо проаналізувати основні моменти наукової дискусії (передусім, у країнах Північної Америки та Європи) щодо можливості філософського осмислення етнічної диверсифікації (розноманітності) зарубіжними дослідниками, визначити її основні параметри й ключові моменти та суб'єкти, що дає, на нашу думку, можливість окреслити контент, соціокультурну роль та перспективу динаміки не лише етнічної диверсифікації, але й етнічності як універсального феномена суспільного розвитку.

Корелюючись з поставленою метою, ми наш виклад структуруємо таким чином: подамо визначення терміну «етнічна диверсифікація» («етнічна різноманітність»); з'ясуємо його сутність та співвідношення з деякими, важливими для даного дослідження, однопорядковими термінами; зупинимося на аналізові проблем, котрі породжує етнічна диверсифікація; звернемо увагу на оцінку динаміки етнічної диверсифікації у контексті перспектив розвитку досліджень феномена. Вважаємо за необхідне наголосити, що, на нашу думку, проблеми, пов'язані з етнічністю (якщо ми її трактуємо як соціокультурний конструкт – саме до такого трактування ми схилиємося), зокрема етнічної диверсифікації, логічно розглядати у двох найбільш поширених у західному науковому дискурсі з проблем етнічності перспективах: соціоекономічній та соціокультурній. Зауважимо, що «перспектива» у даному контексті – це комплекс наукових підходів аналізу того чи того феномена і пошуків розв'язання проблем, котрі може породжувати його функціонування як у певних географічних межах, так і у транснаціональному соціальному просторі. Прихильники першої із названих перспектив концентрують свою увагу на ролі етнічних чинників у розвитку підприємницької діяльності («етнічний бізнес», «етнічне підприємництво», навіть «етнічна економіка») у країнах з поліетнічним складом населення, де етнічний фактор відіграє вагомий роль [95; 97; 106; 174; 222; 224]. Професор Південного методистського університету з Далласа (США) Клаус Десмет (Klaus Desmet) зі своїми колегами Ігнаціо Орту-Ортин (Ignacio Ortu-Ortin) (Університет Карла III, Мадрид) та Ромейном Ваціаргом (Roman Wacziarg) (Каліфорнійський університет Лос –Анжелеса) стверджує, що поступальний економічний розвиток позитивно відбивається на культурній різноманітності [118]. Інша – соціокультурна перспектива – опікується роллю етнокультурницьких чинників у формуванні соціальних перспектив розвитку поліетнічних суспільств, зокрема й їх етнічного сегменту.

У контексті нашого дослідження продуктивною науковою базою філософського осмислення етнічної диверсифікації видається саме

соціокультурна перспектива, оскільки вона дає можливість вибудувати таку дослідницьку модель, яка інкорпорує як закономірності соціоантропологічної тяглості феномена, так і особливості його соціокультурницької динаміки, а вкупі сформувати соціофілософську парадигму етнічності, що, до речі, на сучасному етапі здійснюється західними фахівцями з етнонаціональної проблематики, зокрема філософами. Зауважимо також, що філософські аспекти етнічності, етнічної різноманітності все частіше стають предметом уваги дослідників з інших галузей наукового знання, скажімо, економістів, котрі з'ясовують вплив цих феноменів на економічні процеси, передусім, коли йдеться про соціальний капітал, етнічне підприємництво, вплив етнічності на економічні процеси [89; 179; 226]. Вважаємо за потрібне наголосити на тому, що міждисциплінарний підхід все більш активно використовується західними дослідниками у вивченні етнічної різноманітності, він дає можливість більш глибоко проникнути у сутність феномена й адекватно, особливо у конкретних соціально-політичних умовах, відтворити його контент. Пам'ятаючи про це, ми у відповідності з завданнями дисертаційного дослідження все ж таки концентруємо нашу увагу на: 1) спеціальних філософських працях, об'єктом яких є саме етнічна диверсифікація; 2) філософській складовій міждисциплінарних досліджень, де розглядаються питання етнічної різноманітності.

Отже, не дивлячись на те, що у фаховій літературі (як у зарубіжній, так і у вітчизняній) термін «етнічна диверсифікація» («етнічна різноманітність») зустрічаються досить часто, західні дослідники відзначають (з чим ми погоджуємося), що чітке його визначення відсутнє. Однак, очевидним є той факт, що у своїх інтерпретаціях цього явища усі дослідники відштовхуються, передусім, від факту наявності на території одного етнополітичного чи то етносоціального організму (ЕПО чи то ЕСО – [19, с. 60, 103]) представників різних народів і культур, зазвичай, згуртованих у спільноти на основі етнічного походження їх членів. Саме на такому підході базується визначення феномена, запропоноване Володимиром Євтухом: «наявність у

рамках одного етнополітичного організму або структурованої людської спільноти з окресленими географічними межами груп населення чи окремих осіб, які є носіями різних етнічностей» [28, с. 278]. Зауважимо, що у західній літературі з етнічної проблематики не завжди ці терміни розмежовуються, не досить чітко акцентується увага на певних відмінностях у їх семантиці, вони («етнічна диверсифікація» та «етнічна різноманітність» (деколи «етнічне розмаїття») вживаються в одному й тому ж функціональному сенсі – а саме для відтворення факту наявності на одній території різних етнічних спільнот, представлених різними етнофорами [28, с. 142-143]. У цьому контексті ми матимемо на увазі, що термін «етнічна диверсифікація» може означати як процес «розрізнення», так і фіксацію самого факту етнічної різноманітності. У даному сюжеті нашого дослідження йдеться, переважно, про сприйняття етнічної диверсифікації (як самого терміну, так і феномена) як доконаного факту. Власне, ми фіксуємо таке: у сучасному світі практично не існує етнічно гомогенних держав. Подібне твердження базується на даних, акумульованих із різних статистичних баз окремих країн (скажімо, Канада, США), міжнародних організацій, як от ООН, ЮНЕСКО, Міжнародний Банк, Міжнародна Організація Праці, Міжнародна Організація Імміграції тощо. Так, нагадаємо, що, хоча у більшості європейських країн меншинні етнічні групи населення складають менше 20 відсотків усього населення, в одинадцяти країнах відсоток цього сегменту населення значно вищий, а у деяких він сягає понад 40,0 % [231]. Скажімо, відомий американський дослідник етнічності Джеймс Фіерсон [James Fearson), беручи до уваги спільноти, котрі складають принаймні 1,0 % населення тієї чи тієї країни, ідентифікував 820 етнічних та етнорелігійних груп у 160 країнах світу [129]. Етнічна неоднорідність населення характерна для усіх континентів, і, як ми вже зазначали вище, практично для усіх країн: міжнародна база даних GREG (вона фіксує етнічні групи прив'язані до певної території) охоплює 929 етнічних груп, а в «Атласі народів світу» на середину минулого століття було

ідентифіковано 1248 груп (сюди були включені також і етнічності не прив'язані до певного місця проживання – позатериторіальні [7; 231]).

Етнічна диверсифікація має тенденцію до поглиблення як на локальному, регіональному, національному рівнях, так і у міжнародному (міждержавному) вимірі. У цьому контексті звернемо увагу на пропозицію знаного американського антрополога і філософа Фреда Ріггса [Fred Riggs] щодо вживання терміну «етнічна різноманітність» у вузькому та у широкому значеннях. У першому випадку, коли ми вживаємо цей термін, то, за Ф. Ріггсом, передусім мова йде про те, що в умовах напруженості у відносинах між представниками різних етнічних спільнот, не виникають конфліктогенні ситуації, котрі розколюють суспільство по етнічній лінії [199]. Коли ж етнічна різноманітність стимулює застосування сили у міжетнічних відносинах, не тільки на рівні етнічні спільнот-влада, але на рівні спільнот-спільнота, то тут поле дії етнічної диверсифікації значно розширюється.

Принагідно, відзначимо, що деколи у зарубіжній літературі, коли мова йде про етнічну різноманітність (етнічну диверсифікацію), як синонім вживаються такі терміни, як «багатокультурність» («полікультурність»), «мультикультуралізм», «етнокультурний плюралізм», («мультикультурність»), «багатоетнічність», «мультиетнічність», «поліетнічність» [29]. У даному параграфі ми не подаватимемо аналіз цих термінів у пошуках тих чи тих відтінків, а покликаємося на фахове їх визначення в енциклопедичному довіднику Володмира Євтуха [28, с. 34-39, 251-252, 254] й в операціональному плані будемо застосовувати терміни «етнічна диверсифікація» та «етнічна різноманітність» у розумінні, викладеному нами вище. При цьому зауважимо, що часте вживання у терміні, який відтворює феномен диверсифікації, складової, пов'язаної з культурою, ми схильні пояснювати тим, що культура як система чи її елементи виступають важливим структуроутворюючим компонентом

етнічної різноманітності, а у методологічному плані – продуктивним об'єктом філософського аналізу в усіх її виявах, зокрема і етнічному.

Отже, повернемося до чи не найгострішої дискусії у контексті філософського осмислення етнічної диверсифікації – її наслідків для соціального розвитку країн з поліетнічним складом населення [28, с. 189-191]. У цій дискусії утворилося два полюси: на першому на основі аналізу накопичених даних, фактів формуються моделі позитивної оцінки; на другому – негативної оцінки етнічної диверсифікації. З цього приводу Мерлін Шеффер, дослідник функціонування феномена етнодиверсифікації у Нідерландах зазначає: «Безсумнівно, диверсифікація, передусім у її культурницькому розумінні, несе в собі багато позитивних вигод, скажімо, таких як можливості для інновацій. Виклики і вигоди етнічної різноманітності не протистоять один одному і більшість вчених, котрі створили вагомі праці з проблем викликів різноманітності, підкреслюють, що у довготривалій перспективі вигоди будуть домінувати, а люди будуть адаптуватися до етнічної різноманітності, як вони це зробили щодо індустріалізації та урбанізації. Відповідно, більшість учених погоджуються з думкою про те, що у довготривалій перспективі проблеми, пов'язані з етнічною сегрегацією населення, що означає відособлене життя у різних етнічних ареалах зі своїми етнічними школами тощо, матиме надто руйнівні наслідки. Тому, ми мусимо мати на увазі, що дискусії навколо викликів, котрі спричинює етнічна різноманітність, фокусуються на викликах, які діють у короткостроковій й середньостроковій перспективі» [203]. Базовим моментом в оцінці впливів етнічної різноманітності є не встановлення різниці (етнокультурної, поведінкової), а те, яким чином вона виявляється у взаємодії однієї групи з іншою, як також як вона функціонує у широкому соціальному просторі. І у цьому плані виникає чи не ключовий пункт для висновків про можливості філософського осмислення функціонування етнічної диверсифікації – проблеми взаємодії етнічного різноманіття і соціального згуртування (єдності, цілісності) суспільства.

Названі проблеми дослідники у минулому намагалися розв'язати у межах трьох основних підходах: асиміляціоністського, стратифікаційного і мобілізаційно-солідаристського. Певною мірою ці підходи в українській соціогуманістиристиці розглядалися у контексті аналізу концепцій етносоціального розвитку США і Канади [18]. У першому випадку йшлося про «розчинення» тієї чи тієї етнічної спільноти (групи) у більш широкому етносоціальному контексті, або асимілювання однією групою (з більш стійким етнічним полем) іншої (з менш міцним силовим етнополем) [28, с. 118]; у другому увага фокусувалася на походженні й наслідках різного роду нерівностей серед етнічних груп; третій пов'язувався з процесами мобілізації й солідарності дій, завдяки чому члени етнічних спільнот прагнули скористатися своєю етнічністю у конкуренції з іншими спільнотами [126]. Однак виявляється, що сьогодні цих підходів недостатньо для всебічного аналізу причин, котрі зумовили появу проблеми, і особливо її наслідків у контексті взаємодії етнічної різноманітності (етнічної диверсифікації) та соціального згуртування (соціальної когезії) суспільства. Західні дослідники останнім часом все частіше звертаються до новітнього підходу – конструктивістського. Його сутність полягає у визнанні того, що етнічні кордони (межі) нестійкі, вони очевидно піддаються впливам, тому важливо пізнати, яким чином ці кордони (межі) утворювалися, функціонують і трансформуються [126].

У філософському осмисленні етнічної диверсифікації великої ваги набирає питання про природу соціальних процесів та культури, їх співвідношення й взаємодію та, зокрема, ролі культури у цих процесах. Власне, йдеться про те, що різноманітні елементи культури і традицій, носіями яких є вихідці із різних країн, котрі проживають у межах одного і того ж ЕПО чи то ЕСО, породжують (перші об'єктивно, другі суб'єктивно) чимало проблем, скажімо, пов'язаних з адаптацією одних до інших, з пошуком компромісів у «мирному» їх співіснуванні. Поява проблем у такому ракурсі змушує дослідників формувати ту чи ту базу (теоретичну й

практичну) для досягнення певного балансу чи компромісу у повсякденному соціальному житті. Західні філософи справедливо зазначають, що «коли населення надзвичайно різноманітне в етнічному, культурному й релігійному плані, то, безсумнівно, досягнення балансу чи консенсусу є дуже складною річчю, що змушує західноєвропейські держави вибудовувати різні підходи до управління мультиетнічним населенням. Франція, наприклад, зайняла позицію «етноцентричної асиміляції», Німеччина реалізує концепцію «інституалізованої опіки», а Британія йде дорогою «неврівноваженого плюралізму». Усі ці підходи складні, передусім у контексті досягнення рівних можливостей, як в управлінні, так і щодо членів меншинних груп, котрі хочуть зберігати типову культуру» [23]. Такі підходи у формуванні офіційної позиції щодо етнічної різноманітності вибудовувалися тією чи тією державою впродовж тривалого часу на базі досвіду про налагодження життєдіяльності етнічних спільнот та їх взаємодії однієї з іншою та з місцевим населенням. Вважається, що Франція успішно інтегрувала у своє суспільство вихідців із інших країн й велика їх кількість отримала французьке громадянство [182]. Такий підхід отримав назву «індивідуалістичний французький підхід» і він спирається на принцип «*jus soli*» («*право землі*»), що закріплює право отримання громадянства особам, котрі народилися на території Франції, незалежно від їх расового, етнічного походження та належності то тієї чи тієї расової, етнічної чи мовної спільноти. На відміну від попередньої країни Німеччина практикує інший підхід у своєму реагуванні на етнічну диверсифікацію; вона це здійснює на принципові «*jus sanguinis*» («*право крові*»), що передбачає набуття громадянства Німеччини особою при народженні, громадянами якої є її батьки, незалежно від місця її народження. Власне, у процедурі набуття громадянства визначальним є чинник німецького походження.

У процесі аналізу філософського осмислення етнічної різноманітності (етнічної диверсифікації) як у вузькому, так і у широкому розумінні цих термінів, реагування поліетнічних держав, зокрема через їх офіційну

позицію, яка реалізується у державній політиці чи конкретних діях стосовно носіїв тих чи тих етнічностей, є вагомим моментом розмірковування над сутністю феномена й перспективою його функціонування в умовах конкретного етнополітичного організму. Показовими у цьому контексті є дискусії навколо мультикультуралізму. Ми акцентуємо увагу саме на мультикультуралізмові як на процесові формування ставлення до етнічної диверсифікації й на його сприйнятті у широкому (етнічно диверсифікованому) докільлі перебування різноманітних етнофорів, а не на мультикультурності як на доконаному фактові більшості сучасних суспільств. Для нас «мультикультуралізм» - це «системне й всебічне реагування на культурну й етнічну різноманітність з її освітніми, мовними, економічними і соціальними компонентами та специфічними інституційними механізмами» [182]. Вивчаючи досвід життєдіяльності поліетнічних суспільств, ми переконуємося у тому, що (хоча ми свідомі того, що існує й інша думка) позитивна оцінка мультикультуралізму великою кількістю західних фахівців пов'язується з твердженням (з чим ми солідарні) про те, що він став альтернативою асиміляціоністським й роз'єднавчим парадигмам, оскільки «мультикультуралізм підкреслює, що визнання існування етнічної різноманітності та забезпечення прав індивідам зберігати свою культуру повинно йти крок у крок з набуттям повного доступу до участі й користуванні конституційними принципами й цінностями, які панують у суспільстві й поділяються усіма. Визнаючи права індивідів і груп та їхнього рівного доступу до суспільства, прихильники мультикультуралізму стверджують, що така політика на користь як індивідам, так і більш широкому загалу, оскільки вона зменшує ризики соціальних конфліктів, котрі базуються на наданні переваги одних над іншими й на нерівності» [182].

Як показали плідні, на наш погляд, дискусії навколо мультикультуралізму (а у нашому розумінні вони пов'язані з етнічної диверсифікацією) у середовищі канадських філософів, серцевинним

питанням було питання про свободи, зокрема і межі свободи для громадян іноетнічного походження. Стало очевидним, що концепція Ісайяха Берліна (Isaiah Berlin) про негативну й позитивну свободи з наступним їх поєднанням (мікшуванням) у застосуванні при виробленні позиції й реагування стосовно етнічної різноманітності відіграла основну роль у формуванні «філософського поля» дискусії щодо мультикультуралізму: негативна свобода має справу з встановленням меж втручання інших, а позитивна свобода займається визначенням специфічних цілей [178], додамо, які, вочевидь, потрібно досягати й які варто поважати усім учасникам взаємодії.

Філософське розуміння етнічної диверсифікації (етнічної різноманітності) поглиблюється, якщо зануритися в аналіз практичного тла функціонування мультикультуралізму як відповіді на диверсифікацію. Мається на увазі, передусім, застосування його як інструменту вирішення певних проблем етнонаціонального розвитку, зокрема уникнення конфліктогенних ситуацій у міжетнічних відносинах. Тут мова може йти про три напрямки концентрування зусиль етнополітичного менеджменту [28, с. 123-125]; менеджменту не у його вузькому розумінні як маркетингу, а як системно структурованого управлінського інструментарію, який складається із кількох частин, менеджмент кожної із яких має своє цільове призначення. Це – демографічно констатуюче, ідеолого-нормативне і прагматично політичне. Перше має на меті подати (сформувані) картину етнокультурної різноманітності і представити різні її мовні, культурні й етнічні сегменти з наголошенням на тому, що різниця між ними часто-густо пов'язана з структурною диференціацією, а сама етнічність впливає на рівень участі у соціальних процесах й соціальних інституціях. Друге, зазвичай, є сукупністю теоретичних поглядів, підходів до формування менеджменту етнічної різноманітності. Нарешті, третє, - це приклад втілення у практику другого, враховуючи наявність у суспільстві різноманітних індивідуальних етнофорів та їх груп. Такий стан речей з етнополітичним менеджментом властивий деяким поліетнічним країнам [182]. Власне, у широкому розумінні йдеться

про можливість досягнення загальносуспільного компромісу при застосуванні описаного інструментарію у тих ситуаціях, коли етнічний компонент національної ідентичності (мається на увазі громадянської згуртованості у суспільстві) надто випукло представлений (зазвичай, агрегований політичними лідерами) і може спричиняти загрозу соціетальному спокою, або ж навіть зумовлювати насильницькі конфлікти. На наш погляд, формування адекватної філософсько-культурницької платформи, заснованої на принципах демократії, розуміння етнічної різноманітності [205], дало змогу учасникам європейських проєктів, ініційованих «Ініціативою місцевого самоуправління та реформ у публічній сфері», розробити ефективні моделі управління місцевими мультиетнічними громадами у країнах Центральної та Східної Європи [119].

У контексті оцінки можливостей осмислення впливу етнічної різноманітності на суспільний розвиток варто враховувати джерела її існування. Динаміку етнічної диверсифікації переважна більшість дослідників пов'язує, передусім, з міграціями. До речі, така традиція склалася давно, вочевидь, під впливом могутніх міграційних процесів, як також тієї обставини, що етнічні проблеми активізувалися саме у країнах, де іммігранти відіграють відчутну роль, - у Сполучених Штатах Америки та Канаді. Певною мірою погоджуючись з такою думкою, мусимо звернути увагу на більш широкий спектр джерел формування етнічної різноманітності, або поліетнічності. Аналіз фактів, подій, наукової літератури вказує на те, що етнічні спільноти на території тієї чи тієї держави з'являлися внаслідок існування аборигенного (туземного) населення, імміграції, завойовницьких війн та післявоєнного поділу територій. Дослідники, щоправда, не так часто, звертають увагу на ще один різновид етнічної диверсифікації – «інтраетнічну диверсифікацію», котра властива для однієї й тієї ж етнічної спільноти. Вона (різниця між представниками однієї групи) детермінується таким факторами, як регіон, у якому проживають етнофори, соціальні страти, релігія (вона, нагадаємо, не завжди співпадає з етнічністю), вік, гендер, сексуальні

орієнтації, політичні уподобання. Щоправда, на сьогодні головним джерелом, яке живить етнічну різноманітність, все таки залишається імміграція. Так, у 2013 році понад 3 відсотки усього населення світу (232 мільйони) склали міжнародні мігранти (такими вважаються особи, які переселяються із однієї країни в іншу з різних причин), із них 72 мільйони – у країнах Європи, 71 мільйон – у країнах Азії, а США за період 1990-2013 років прийняли 23 мільйони вихідців із інших країн [218]. У результаті взаємодії різних компонентів формуються нові типи ідентичностей, нові типи комунікаційних зв'язків, котрі є відтворенням динаміки етнічної диверсифікації. У науковій літературі ці ідентичності дістали назву гібридних та «розпорошених» [151; 153]. Формуванню останніх сприяє транснаціоналізація етнічностей [27] в умовах інтенсифікації розвитку мережеских суспільств. За таких обставин взаємодії між частинами однієї й тієї ж етнічної спільноти (в країні виходу і країні входу) та між представниками конкретної спільноти, які перебувають в іноетнічному довіллі, з місцевим населенням виникає чимало етичних питань [151], саме у процесі налагодження «місточків», що пов'язують різні частини спільноти, населення країни у ході їх взаємодії. Мова йде, передусім, у вибудовуванні довіри і толерантності у функціонуванні цих «місточків» [171, с. 81]. Методологічна база філософського дослідження суспільних процесів допоможе не лише ефективно проникнути у сутність зазначених проблем взаємодії, але й сформулювати концептуальні засади подолання проблем, котрі можуть супроводжувати таку взаємодію.

Вважаємо, що у подальшому необхідно удосконалювати і розвивати запропоновані американським соціальним філософом і фахівцем з мультикультурної освіти) Джеймсом Бенксом (James Banks) принципи дослідження етнічної диверсифікації на базі принципів вивчення етнічних і культурних груп, котрі, власне, і творять етнічну різноманітність, й адаптувати цю методику дослідження для українського етносоціального та етнокультурного контекстів. Зокрема, йдеться про його одинадцять

складових: 1) походження і імміграція (йдеться про етнічне походження місцевого населення та етнічні й культурні групи іммігрантського походження); 2) спільні культура, цінності та символи (тут мова йде про взаємодію оригінальних (етнічних) культур, цінностей та символів з таким країни проживання); 3) етнічна ідентичність і сутність поняття «народ» (в центрі уваги має бути етнічна ідентичність як результат взаємодії спільної історії та сучасного досвіду); 4) перспективи дослідження, світовий контекст та межі об'єкту дослідження; 5) етнічні інституції та самовизначення (функціонування етнічних організацій та їх роль у згуртуванні етнічних спільнот); 6) демографічний, соціальний, політичний та економічний статус (йдеться про етнічну динаміку та її зв'язок зі статусом спільнот у країні проживання); 7) упередження, дискримінація та расизм (розглядати як ключ до розуміння досвіду етнічних спільнот у минулому, сучасному й майбутньому); 8) інтраетнічна диверсифікація (концентрація уваги на чинниках етнічної диверсифікації, котра відбувається у середині спільноти); 9) асиміляція та акультурація (йдеться про зміни, які мають місце у процесі взаємодії етнічних спільнот і представників титульної нації); 10) революція (вплив на етнічну диверсифікацію, на етнічні спільноти корінних трансформацій, що мають місце у суспільстві проживання); 11) конструювання знання (вибудовування інформації і знань таким чином, щоби різноманітний етнічний і культурний досвід був зрозумілим для тих, кого навчають; релевантним у цьому сенсі стає контекстуальне навчання – занурення тих, кого навчають у атмосферу відчуттів різноманітних етнофорів) [94, с. 57].

Отже, до наукового філософського осмислення етнічної диверсифікації сучасного світу спонукає кілька причин: 1) надзвичайно високий ступінь етнічної різноманітності країн, яка сьогодні у зв'язку з інтенсифікацією переміщення населення посилюється; 2) оскільки етнічність, котра лежить в основі етнічної диверсифікації, є складним, комплексним феноменом, що являє собою сукупність специфічних культурних ознак і генеалогічних

чинників, то науково-методологічною базою її досягнення має бути така, яка дозволяє концентрувати увагу, передусім, на їх носіях. Соціокультурна перспектива з її атропоцентричним підходом стає важливим компонентом методології дослідження; 3) необхідність подолання проблем (зокрема і етичного характеру), які виникають у міжетнічній взаємодії на різних рівнях, через виховання толерантності до різноманітності як у межах одного етнополітичного організму, так і у більш глобальних вимірах (регіональних, транснаціональних), з чим успішно можна впоратися у межах філософських парадигм.

1.2. Концептуалізація поняття «етнічність» у соціофілософській парадигмі

Актуальність концептуалізації понять, пов'язаних з феноменом етнічності, як і самого феномена, є сьогодні надзвичайно важливою процедурою у його дослідженні. Це зумовлено такими факторами: 1) надзвичайною етнічною (етнокультурною) диверсифікацією населення багатьох країн світу (див. підрозділ 1.1 цього розділу); 2) тим, що етнічність стала важливою рисою практично усіх сфер суспільного життя переважної більшості країн світу; 3) останнє спонукає представників різних соціальних і гуманітарних наук, зокрема і філософських, до інтенсифікації дослідження феномена етнічності в усіх її виявах; 4) розширюється компендіум дослідників, у науковий обіг вводиться низка понять, термінів, підходів, методик, які вимагають пояснень, обґрунтувань і принципів (та й результатів) взаємодії різних наук у поняттєво-термінологічному сегменті дослідницького поля феномена етнічності; 5) посиленням пошуком моделей теоретичного осмислення етнічності, і, до певної міри, практичним регулюванням наслідками, які породжує функціонування цього феномена.

Таким чином, інтенсифікація включення етнічності як комплексного явища у дослідницьке поле як у західному науковому просторі, так і в українському, зумовлена, його значущістю для суспільного розвитку

багатьох країн світу, особливо для країн з поліетнічним складом населення. Повторимо, за твердженнями дослідників, нині у світі практично немає етнічного гомогенних країн. Україну, до речі, можна також долучити до переліку країн, де поліетнічність перетворюється у вагомий чинник її розвитку [28, с. 189-191]. У середині минулого століття, спочатку у Сполучених Штатах Америки та Канаді, а згодом і в європейських країнах з особливою очевидністю виявилось, що перебування носіїв різних етнічностей (етнофорів) породжує чимало проблем, зокрема і конфліктогенних, у відносинах, передусім, представників етнічних спільнот з владними структурами, а також (звичайно, меншою мірою) у стосунках між цими спільнотами. У науковій літературі, насамперед філософській, тодішнього радянського періоду такий стан називався «загостренням національного питання у капіталістичних країнах». У працях філософів того часу (Едуард Баграмов, Масхуд Джунусов, Жан Голотвін, Іван Цамерян, Михайло Куліченко та ін.), зазвичай, розглядалися проблеми соціально-класової структури, соціальні проблеми розвитку культури, мови, освіти і побуту населення тодішнього Радянського Союзу і особливий акцент робився на позитивних процесах «розквіту національних культур», «зближення образу життя націй і народностей», проте поза увагою тодішніх дослідників залишався аналіз суперечностей у здійсненні етнонаціональної політики, складнощі і можливості їх подолання сфері економічного, соціального та політичного розвитку, які негативно впливали на відносини й відносинах й взаємодії культур різних етнонаціональних спільнот. Таким чином у дослідницькій літературі того часу деформувалася етнічна картина країн колишнього Радянського Союзу, а дослідники знаходилися, за рідкими винятками, не були включені у європейський та американський науковий простір з його методологічною базою, статистикою, теоретичними напрацюваннями, які б критично могли бути використані для адекватного відтворення ситуацій в етнонаціональному розвитку республік на просорі Радянського Союзу. Включення науковців названого простору після розвалу

СРСР відкрило нові можливості для дослідження етнічності як у своїй країні, так і у зарубіжних країнах. У цьому контексті аналіз процесу концептуалізації феномена «етнічності» (через відповідні поняття та терміни) як важливого компонента суспільного розвитку у зарубіжній соціогуманістиристиці з акцентом на філософії набуває особливого значення (на додаток до тих факторів актуалізації питання концептуалізації, про які йшлося вище).

З огляду на складність феномена, який є об'єктом дисертаційного дослідження, особливу увагу варто приділити методологічним моментам його вивчення. Передусім маємо пам'ятати, що сьогодні феномен етнічності є одним із центральних дослідницьких (повторимо, надзвичайно продуктивних у науковому сенсі) об'єктів усіх соціогуманітарних наук: від однієї з найдавніших - антропології до чи не найновішої - соціології. У межах філософського осмислення явища «етнічність» на основі напрацьованого здобутку можна робити висновок, принаймні попередній, про те, що воно найбільш активно розробляється у межах антрополого-філософської (філософсько-антропологічної) та соціофілософської парадигм. На наш погляд, такий стан пов'язаний з тим, що, скажімо, антропологи, зокрема культурні антропологи, чи не найпершими почали опановувати проблемне поле етнічності і мають солідний доробок, на засадах якого можна вибудовувати філософські парадигми стосовно різних аспектів цього багатогранного феномена: Федерік Барт (Frederik Barth), Томас Еріксен (Thomas Eriksen) - Норвегія, Франц Боас (Franz Boas) - США, Макс Глюкман (Max Gluckman) - Велика Британія, Брюс Капферер (Bruce Kapferer) - Австрія, Клод Леві-Строс (Claude Levi-Strauss) - Франція, Марсель Мосс (Marcel Mauss) - Франція, Мауро Перессіні (Mauro Peressini) - Канада, Фред Воррен Ріггс (Fred Warren Riggs) - США та інші [21, с. 124-167]. У своїх дослідженнях вони звертають увагу на такі проблеми: тяглість культурницьких традицій, звичаїв, культурницькі аспекти повсякденної життєдіяльності, зразки поведінки, передусім ті, котрі виявляються у

взаємодії носіїв різних культурницьких традицій, умови та перспективи їх збереження і практикування у різних соціальних середовищах, процеси їх трансформації, зокрема при передачі культурної спадщини наступним поколінням. Названими та низкою інших антропологів-філософів була сформована теоретична основа, забезпечена конкретними статистикою, фактами, даними, ґрунтовним описом артефактів - важливих носіїв соціально-культурної інформації тієї чи тієї людської спільноти, що, врешті-решт стало підґрунтям формування системної платформи дослідження етнічності з культурно-антропологічної точки зору, яку, власне, ми називаємо антрополого-філософською парадигмою.

Що ж до соціофілософської парадигми, то сьогодні її значення для дослідження етнічних аспектів суспільного розвитку, передусім соціальних процесів, стрімко актуалізується, оскільки останнім часом чітко виявляється значущість (й її роль зростає) соціальної складової етнічності. Передусім, у цьому контексті дуже активно дискутуються такі питання, як взаємозв'язок етнічності та соціальної нерівності, вияви етнічної дискримінації у поліетнічних суспільствах, особливо у середовищі іммігрантів-етнофорів, етнічність та соціетальний компроміс у суспільстві, потенціал міжетнічної солідарності для досягнення адекватних можливостей сталого розвитку етнічних спільнот у країні проживання. І тут мова йде не стільки про констатацію стану речей (ситуацій), а, скоріше, про філософську складову перерахованих питань, власне, про концентрацію увагу дослідників на формуванні умов, за яких можна було б постійно долати суперечності, що виникають на перетині «етнічне – соціальне». При цьому завжди варто мати на увазі той факт, що саме людина часто-густо є як носієм етнічності, так і головним актором (мобілізатором, сучасною мовою - провайдером) подолання суперечностей, які виникають на лінії взаємодії «етнічне – соціальне». Попередній аналіз наукового філософського дискурсу з проблем етнічності, передусім у західному дослідницькому просторі, спонукає нас до думки про те, що соціальна філософія володіє достатнім арсеналом для

проникнення у сутність окреслених проблем й можливостями моделювання перспектив їх вирішення. Тому у даному параграфі ми концентруватимемо нашу увагу на концептуалізації етнічності саме у соціофілософській парадигмі, звертаючись до означених у попередньому параграфі обґрунтувань.

Зауважимо, що у якій би парадигмі не розглядалося певне явище, методологічно виправданим є з'ясування кількох важливих для дослідження моментів, передусім пов'язаних з поняттєво-термінологічним наповненням, зокрема передбачуваним контентом термінів та понять, які ми будемо вживати у нашому аналізі, з тим, щоби адекватним чином відтворити сутність явища. Насамперед, коли йдеться про термін «соціофілософська парадигма», то ми використовуємо його у тому значенні, яке базується (й яке сприймається науковим співтовариством) на визначенні більш загального (парасолькового) терміну «парадигма», сформульованого свого часу американським філософом Томасом Куном (Thomas Kuhn). Виходячи із того, що парадигма – сукупність «визнаних усіма наукових досягнень, які впродовж певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблеми і їх вирішення» [47, с. 11], то ми пропонуємо під «соціофілософською парадигмою», у межах якої розглядається етнічність, сприймати погляди, теоретичні розмірковування й обґрунтовані висновки про сутність формування й значимість функціонування етнічності у соціальному просторі того чи того суспільства визнаних її дослідників; тобто сукупність пропонованих інтерпретацій, котрі розкривають філософські аспекти етнічності як соціального конструкту, або ж досліджують соціальні характеристики етнічних явищ чи то етнічні вияви у соціальному. Оскільки феномен етнічності багатогранний й за своєю структурою є складним для опанування у повному обсязі однією наукою, то у нашому контексті, роблячи наголос на філософських пріоритетах, ми будемо порівнювати з досягненнями інших наук у галузі дослідження етнічності. Це, до речі, вже стало традицією у колі західних дослідників, котрі вважають

міждисциплінарний підхід до вивчення соціальних явищ, особливо пов'язаних з етнічністю, досить продуктивним [229, с. 55]. Пошуки адекватних інтерпретацій сутності соціальних явищ, за справедливим твердженням науковців, дійсно приводять до необхідності виходу за межі однієї галузі знань [114, с. 555].

Зважаючи на велику кількість визначень (ми сказали спроб визначення) поняття «етнічність» (зауважимо, що, зазвичай, зарубіжні дослідники починають презентацію результатів своїх пошуків з тверджень типу: не дивлячись на популярність проблеми етнічності в науці, це поняття залишається невизначеним, іншим принциповим моментом у нашому контексті є окреслення нашого вибору із існуючих парадигм (саме у сенсі визначення) контенту етнічності. У цьому плані ми спираємось, передусім, на етимологію самого терміну й на його адаптивність інтерпретації явища у конкретних соціальних умовах: «Етнічність (від грецьк. *ethnos* – народ, плем'я) – термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їх етнічним походженням і які виявляються у побуті, культурі, поведінці, й у цілому, у ментальності, підтверджуючи це походження та вирізняючи їх з-поміж інших» [28, с. 104].

Звернувши увагу на деякі методологічні моменти концептуалізації поняття «етнічність», ми продовжимо пошуки найбільш адекватних його концепцій в американській та західноєвропейській науці, концентруючи зусилля на соціофілософській парадигмі. Завважимо, що вони повинні, на наш погляд, починатися зі з'ясування походження (бекграунду) того явища, яке відтворює певне поняття. У випадку з поняттям «етнічність» це більш ніж актуально. Річ у тім, що, як стверджують дослідники цього феномена, термін «етнічність» з'явився у фаховій літературі відносно недавно: його історія, принаймні у США, і у наближеному до сучасного його розуміння у контексті соціофілософської парадигми, починається із 1941 року, коли Ллойд Уорнер та Поль Лант вжили слово «етнічність» у першому томі спеціальної філософсько-антропологічної серії, що складається із п'яти томів

і відтворює життєдіяльність типового американського невеликого міста (Newburyport, 17 000 тися мешканців), яка розгортається під впливом соціальних, релігійних, етнічних й трудових відносин [225]. У цьому зв'язку зауважимо, що ще у 1896 році французький учений Жорж Вашер (Ваше) де Лапуж зробив спробу окреслити «етнічність» як сукупність «природних та імітаційних» культурних, психологічних і соціальних характеристик населення [216]. Не розгортаючи дискусію про те, хто першим ввів у науковий обіг термін «етнічність», зазначимо, що запронована американським антропологом і соціальним психологом Ллойдом Ворнером (Lloyd Warner) інтерпретація набула поширення серед дослідників феномена і у наступних пошуках її базові елементи (спільне минуле, культурні традиції, релігія, мова, ідентичності тощо) склали основу нових занурень у сутність етнічності. Передусім, це стосується спроб наповнення концепту з найбільш адекватним функціональним змістом [16].

За нашими спостереженнями, концептуалізація поняття «етнічність» активно почалася з 1950-х років, коли американський соціолог Девід Рісман (David Risman) звернувся до розгляду сутності явища з точки зору якісних характеристик етнічних груп, власне, яке було сприйнято багатьма американськими представниками спочатку антрополого-філософського, а згодом і соціофілософського пулу науковців [208, с. 22]. Важливим моментом у процесі концептуалізації поняття «етнічність» стала поява визначення його змісту в «Оксфордському англійському словникові» у 1972 році. Можна стверджувати, що цьому передували спроби теоретичного проникнення у сутність даного явища в роботах, зокрема, таких американських дослідників, як Натан Глейзер (Nathan Glazer) та Даніел Мойніхен (Daniel Moynihan), Джошуа Фішман (Joshua Fishman) [28, с. 67, 220-221, 315], котрі звернули увагу на те, що широко розрекламована теорія «плавильного казана», згідно з якою усі етнічності у США мали «переплавитися» і утворити в етнічному плані одне ціле, не спрацювала, а

мовна диверсифікація залишилася сталим компонентом американського суспільства.

Згодом американські та європейські філософи і соціологи зробили чимало, щоби розкрити багатогранність етнічності як соціального та етнокультурного феномена: Фредрік Барт (Fredrik Barth), Деніель Белл (Daniel Bell), Майкл Бентон (Maichel Benton), П'єр ван ден Берге (Pierre Van den Berghe), Макс Вебер (Max Weber), Роджерс Брубейкер (Rogers Brubaker), Герберт Ганс (Herbert Gans), Томас Еріксен (Thomas Eriksen), Алекс Інкелес (Alex Inkeles), Всеволод Ісаїв (Wsevolod Isajiw), Мілтон Їнгер (Milton Yinger), Горас Каллен (Horace Kallen), Сініца Малесевич (Siniša Malešević), Джон Рекс (John Rex), Фред Ріггс (Fred Riggs), Ентоні Сміт (Anthony Smith), Вернер Соллорс (Werner Sollors), Стів Фентон (Steve Fenton) та інші.

Аналіз філософської літератури, предметом якої тим чи тим чином виступає етнічність, спонукає до твердження, яке ми, до речі, знаходимо, скажімо, у роботі американського філософа Хосе Медіни, про те, що обґрунтування концептів етнічності великою мірою здійснюється у виборі альтернативи між прагматистським і квієтистським підходами [177, с. 116]. Якщо прихильники першого однозначні у думці, що філософія повинна починати свої дослідження від *medias res*, тобто йти від того, що знаходиться усередині об'єкта (речей), перебуваючи у центрі життя, власне, філософська рефлексія має розпочинатися з досвіду, який, у свою чергу, має її збагачувати, то квієтисти, навпаки, вважають більш важливим розмірковувати над тим, що втрачено, над тим, що вже відбулося, що потребує попереднього філософського теоретизування. Для американського філософа Джона Дьюї (John Dewey), одного із найбільш яскравих представників прагматизму, було аксіомою, що філософія має опікуватися, передусім, тим, щоби просувати речі, ідеї, котрі є невід'ємною складовою природних функцій, генерованих досвідом [177, с. 116]. У контексті нашого дослідження, де ми концентруємо увагу на проблемі «етнічність в соціофілософській парадигмі», позиції прагматистів виявляються більш

релевантними, оскільки дослідники, які працюють у цій парадигмі прагнуть відтворити філософські підвалини взаємозв'язку етнічності й соціальних явищ повсякденної життєдіяльності людини. Однак, це не означає, що ми ігноруємо напрацювання квієтистів; більше того, наголосимо, що етнічність, хоча і досліджується інтенсивно, вона, будучи надзвичайно ускладненим соціокультурним феноменом, вимагає, за мексиканським соціокультурним антропологом Франціском Джіл-Вайтом (Francisco Gil-White), копіткої роботи (теоретичної) удосконалення категоріального апарату [140].

Основними моментами пошуків у контексті концептуалізації поняття «етнічність» стали з'ясування взаємозв'язку її структурних елементів та маркерів, а також аналіз чинників, під впливом яких вона трансформується й змінюється динаміка її ролі у соціальному розвитку суспільств з поліетнічним складом населення. Констатуючи різноманітність інтерпретацій етнічності, передусім у працях зарубіжних дослідників феномена, звертаємо увагу на їх характерну особливість – в центрі уваги перебуває пошук структуроутворюючих (базових) компонентів (маркерів), котрі лягають в основу наукових парадигм, концепцій, теорій. У цьому, на наш погляд, знаходиться істина пошуку адекватного терміну, котрий міг би відтворити сутністність поняття «етнічність», тобто йдеться про визначення, яке ефективно працювало б у полі функціонування феномена, а не змушувало до безмежності розширювати коло пошуку [140, с. 240-241].

Як засвідчує аналіз зарубіжної літератури, компоненти (маркери) коріняться в історичному минулому, генетичній інформації (пам'яті), поведінкових зразках представників тієї чи тієї етнічної спільноти. При цьому тлом їх динаміки є соціокультурні контексти функціонування носіїв певної етнічності (етнофорів). На наш погляд, досить раціональним у сенсі пошуку адекватної концептуалізації поняття «етнічність» у межах соціофілософської парадигми є схема, запропонована Елліотом Гріном (Elliott Green) (Лондонська школа економіки). Базуючись на довголітньому досвіді дослідження етнічності на Африканському континенті, в основу цієї

схеми він поклав три комплексні компоненти – спільне походження, спільна історія та спільна батьківщина [142]. Можна погодитися з таким трактуванням, його варто розглядати як окреслення соціокультурного простору наукових пошуків сутності концептів етнічності, оскільки кожен із компонентів вбирає безліч одиниць, які характеризують особу чи то спільноту як носія тієї чи тієї етнічності (наприклад, родинні зв'язки, традиції, звичаї, спільні елементи культури, міфи та реальні історичні події, спільний соціальний чи то культурний простір реалізації (вияву) своєї етнічності тощо). На нашу думку, перелічені базові компоненти дають можливість науковцям, принаймні, наблизитися до оптимального визначення етнічності, оскільки усі три вбирають один і той же критерій виміру причетності до етнічності – «спільність», а вибір саме цих трьох критеріїв, за Е. Гріном, дозволяє визначити поле таким чином, що воно може включати велику кількість інтерпретацій етнічності, зокрема як примордіалістських, так і конструктивістських, як також обирати інструменти відрізнення етнічних груп від іншого роду груп, скажімо, каст, націй, рас [142]. Саме на спільності тих чи тих об'єктивних одиниць виміру самостійно утворюються, або ж кимось вибудовуються конструкти подібні етнічності. Оскільки для подальших наших роздумів ми певною мірою обираємо згадану схему, то, бодай, коротко маємо зупинитися на характеристиці трьох згаданих комплексів: 1) спільне походження дає можливість, передусім, розглядати етнічні спільноти не лише як сім'ю, де родинні зв'язки є первинними, а як таку спільноту, де членство визначається однаковою в етнокультурному сенсі походженням, що уможливорює формувати саме групи (спільноти), а не касты, клани і тому подібне [12]; 2) щодо спільної історії, то цей чинник займає помітне місце в інтерпретаціях етнічності етносимволістами, зокрема Ентоні Смітом (Anthony Smith). Вони пов'язані, передусім, з міфами та історичною пам'яттю, котрі, за етносимволістами, є наріжними чинниками формування етнічних спільнот; 3) фактор спільної батьківщини, на думку багатьох західних дослідників етнічності, грає велику роль в означенні меж

функціонування тієї чи тієї етнічності (власне, певної автономії) й знову ж таки у вирізненні етнічних груп з-поміж каст, кланів тощо. До того ж, значення чинника «спільна батьківщина» зростає в умовах конфліктів і воєн. До речі, на нашу думку, питання спільної батьківщини як етнічного маркера потребує більш детального вивчення, оскільки, скажімо, її сприйняття у вихідців із різних країн, наприклад із Європи, котрі мешкають у Сполучених Штатах і в Африці, буде відрізнятися. Принаймні, у різних країнах, та й у різних регіонах однієї й тієї ж поліетнічної країни сила етногравітації буде різною.

Мусимо звернути увагу на ту обставину, що за сучасних умов глобалізації комунікаційних технологій та зростання ролі соціальних мереж, «насиченість віртуального простору етнічною інформацією» [27, с. 9] вносить корективи у динаміку «спілкування» з етнічною батьківщиною, а, отже, може змінюватися її роль як маркера етнічності у визначенні її концепта. Власне, вона певною мірою віртуалізується й цей маркер стає більш ситуативним. Останнім часом спостерігається зсув значущості для функціонування конкретної етнічності у країні проживання (зокрема для іммігрантів) від етнокультурницьких чинників до етноекonomічних (етнопідприємницьких) факторів. Це, на наш погляд, пов'язано з тенденціями комерціалізації етнічності в іноетнічному доккіллі, оскільки етнопідприємницька діяльність тим чи тим чином підтримує й забезпечує розвиток етнічних спільнот поза межами своїх батьківщин. Такого роду діяльність значною мірою переноситься сьогодні у віртуальний простір, мається на увазі сегмент, пов'язаний з етнічними батьківщинами, що певною мірою знижує роль «спілкування» з ними як маркера етнічності.

У більшості випадків поняття «етнічність» концептуалізується через поняття «етнічна група». У нашій дискусії ми не ставитимемо за завдання детально аналізувати, яким чином дослідники наповнюють поняття «етнічна група», а подамо найбільш релевантне до нашого змісту визначення, запропоноване свого часу професором Торонтського університету (Канада)

Всеволодом Ісаївим (щоправда, він надає перевагу терміну *ethnie*, який наближений до терміну *етнічність*): «концепція етнічної групи співвідноситься з типом спільноти, групи людей, котрі поділяють ту ж саму культуру, або ж з нащадками цих людей, котрі можуть і не поділяти ту ж саму культуру, але ідентифікують себе з родовою (первинною – *автор*) групою». У контексті даного викладу наведемо також його визначення *ethnie*: «це - сукупність людей, котрі, як мінімум, презентують себе як самодостатні й історично вертикально репродукують себе як ціле у сенсі культурної спільноти» [158], щоби засвідчити семантичну близькість двох термінів, які, на нашу думку, відтворюють одне і те ж явище. Можливо, у другому випадку є натяк на більшу динаміку у тяглоті якостей феномена. Інші дослідники, котрих ми згадували вище, великою мірою солідаризуються з В. Ісаївим, акцентуючи, однак, більше уваги на тому чи тому аспектові багатогранного феномена «етнічна група». На нашу думку, це виправдано й має під собою підґрунтя, що ми можемо пов'язуватися з існуванням різних типів етнічних груп. В основі їх типологізації можуть лежати такі критерії, як організаційні засади, рівень й природа етнічної самосвідомості, чинник покоління, місце в ієрархії міжетнічних відносин тощо. У відповідності з названими та, можливо, іншими критеріями виділяються такі типи етнічних груп: первинні та вторинні етнічні групи; етнічні групи, котрі базуються на ознаках народних культурницьких традицій, або ж на належності до тієї чи іншої національності (нації); етнічні групи домінантної більшості або ж підпорядковані меншинні етнічні групи; етнічні групи іммігрантського походження; «молоді» чи «старі» етнічні групи [158]. Така типологізація етнічних груп формує достатньо широке проблемне поле визначення контенту концепта етнічності, що динамізує, зокрема, наукові пошуки у межах філософського осмислення феномена.

У контексті розмірковувань про етнічну групу як чинник концептуалізації поняття «етнічність» варто згадати позицію Володимира Євтуха, котрий, впродовж тривалого часу вивчаючи феномен етнічності й,

зокрема, досвід поняттєво-термінологічних пошуків західних дослідників у цьому напрямку, запропонував, на нашу думку, комплексне, конструктивне визначення поняття «етнічна група (досить релевантне до дисертаційного дослідження): «певна кількість людей, які представляють собою частину того чи того етносу, перебувають за межами розміщення його основного масиву, усвідомлюють спільність свого походження, постійно взаємодіють між собою й характеризуються певним ступенем внутрішньої згуртованості й солідарності, об'єднані спільними інтересами, спільним походженням та спільною історичною пам'яттю (реальними або уявними). Сукупність людей стає етнічною групою тоді, коли її члени ідентифікують себе один з одним, чи ідентифікуються іншими як цілісний організм на основі расових, культурних, мовних, економічних, релігійних, політичних маркерів. Базовими характеристиками етнічної групи має бути, передусім, культура й біологічна подібність, а також тяглість у часі (від минулого до майбутнього), яка забезпечується між поколінною передачею спільної мови, культурницьких традицій» [28, с. 69-70]. Учений, як і багато його зарубіжних колег, розглядає етнічну групу як різновид соціальної групи, що додає логіки у виборі соціофілософської парадигми як науково продуктивної для аналізу етнічності. Однак, звертає на себе увагу той факт, що В. Євтух у своїх працях, особливо останніх років, зокрема опублікованих в американських та європейських виданнях, наполегливо просуває вживання терміну «етнічна спільнота» [233]. При цьому він розуміє їх як «сукупність людей, об'єднаних моментом для котрих виступає, передовсім, їх однакове етнічне походження та подібні етнокультурні практики» [28, с. 290]. А той момент, що він у таким чином сформульоване поняття включає утворення «вищого рівня етносоціальної ієрархії» - субетноси, етноси, нації створює широку платформу для інтерпретації феномена етнічності.

Із аналізу західної літератури та динаміки дискурсу навколо етнічних проблем представників соціогуманітарних наук останніх кількох десятиріч років впливає, що дискусія точиться у межах трьох-п'яти теорій етнічності.

Еноч Ван (Enoch Wan) та Марк Вандерверф (Mark Vanderwerf) пропонують застосовувати три базові теорії (деколи вони називають їх «базовими підходами») для досягнення розуміння сутності феномена «етнічність»: примордіалістські теорії, інструменталістські теорії та конструктивістські теорії. Власне, вони є чи не найпоширенішими серед прихильників соціофілософської парадигми етнічності.

Основним постулатом першої є те, що етнічність дається людині при її народженні, а етнічна ідентифікація базується на глибокій прив'язаності до групи чи то до культури. Для примордіалістів аксіомою було те, що надані з народженням якості є сталими і вони не змінюються упродовж життя людини. Дослідники констатують, що обґрунтування витоків примордіалізму варто шукати в ученнях німецьких філософів. Зокрема Йоганн-Готфрід Гердер (Johann Gottfried Herder) наголошував на тому, що кров і земля пов'язують людей в одне ціле, вони зміцнюють зв'язки між людьми, об'єднаними в одній спільноті, яка іменується народом [223]. Ця теорія особливо була поширена до середини 1970-х років. Щоправда, серед її промоутерів виділялися дві групи: 1) ті, хто примордіалістські узи розглядав як біологічний феномен (соціо-біологічний примордіалізм); 2) ті, хто переконував у тому, що примордіалізм в етнічності варто пов'язувати з культурою, історією, міфами, символами й пам'яттю (етносимволізм). Найбільш очевидним прихильником етносимволізму був Ентоні Сміт [67].

Для другої теорії важливим є те, що етнічність ґрунтується на людській «історичній» й «символічній» пам'яті. На противагу примордіалістам інструменталісти вважають, що етнічність може змінюватися, її можна конструювати й нею можна навіть маніпулювати; останнє дозволяє лідерам використовувати етнічність для досягнення своїх прагматичних цілей [123]. Така думка й практики закорінені у таких властивостях етнічності (згідно з інструменталістами), як флексибільність, чутливість до впливів та здатність до змін [223].

Що ж до третьої теорії (деколи її називають «постмодерністська теорія етнічності»), то згідно з нею етнічна ідентичність, не є даністю, якою людина наділена від свого народження, а, скоріше, сконструйований концепт у певних соціальних й історичних умовах у відповідності з інтересами її «конструкторів», як самих етнофорів, так і соціально-політичних лідерів. За переконанням згаданих вище Е. Вана та М. Вандерверфа, вона більш релевантна, коли мова йде про природу нації, аніж про сутність етнічності. Однак, остання є об'єктом уваги конструктивістів, оскільки етнічність, являючи собою рухлий конструкт, дозволяє їм уникати фіксованої ідентичності й вибудовувати моделі нації, не жорстко прив'язуючи їх до генетичних обставин.

Продуктивними у пошуках адекватних концепцій етнічності, зокрема і у її соціофілософській парадигмі, є теоретичні підходи цитованого нами вище Всеволода Ісаїва. Пропонуючи розглядати етнічність у межах чотирьох підходів (звертаємо увагу, не концепції, не теорії, а підходи), що може скласти досить таки вартісну базу для філософського осмислення явища. Такими є : 1) етнічність можна уявляти як примордіалістський феномен; 2) етнічність можна уявляти як епіфеномен, той що виникає на основі первинного феномена і може вбирати у себе окремі його властивості; 3) етнічність можна уявляти як ситуативний феномен; 4) етнічність можна уявляти як чисто суб'єктивний феномен. За В. Ісаївим, три останні підходи об'єднує їх прагнення заперечити перший, який має найдавнішу історію свого використання у тому числі й у соціофілософській думці.

Інші три підходи представлені у працях Фредеріка Барта, Деніела Белла, Майкла Бентона, Едни Бонасіч, Герберта Ганса, Джеффрі Росса, Майкла Хехтера, Вільяма Янсі та інших дослідників. Найбільш очевидними аргументами на захист етнічності як епіфеномена, ситуативного феномена та суб'єктивного феномена є такі: периферійна економіка з її експлуатацією найбідніших, зазвичай іммігрантів, продукує етнічність (Една Бонасіч, Майкл Хехтер); етнічність як така є релевантною у певній ситуації (Даніель

Белл, Майкл Бентон); етнічність з'являється як соціо-психологічна реальність й як об'єкт розмежування «ми-вони» лише тоді, коли суб'єкт перестає перебувати у конкретному доквілі [158].

Дискусія про валідність та релевантність тих чи тих підходів, теорій та концепцій етнічності на різних відтинках історії, яка була розпочата у середині 1960-х років, продовжується і сьогодні у працях Фрідріха Гекманна, Томаса Еріксена, Джеймса Кресвелла, Тома Сміта та інших. Останнім часом у ній з'являються нові акценти: спроби переконати у тому, що етнічність – це не давній, а новітній феномен суспільного життя і ключ до його розуміння лежить не у минулому, а у сучасності [211, с. 67-68]. Такий акцент можна пояснити намаганням Вольфрама Штендера (Wolfram Stender) підкреслити значення ревалітизації етнічних ідентичностей, етнокультурних традицій у суспільному розвитку поліетнічних країн на сучасному етапі.

Характерною рисою сучасного дискурсу з окресленої проблеми є спроби концептуалізації поняття «етнічність» для розкриття контенту однойменного феномена через трьохступеневу класифікацію усіх наявних наукових пошуків: об'єктивістські концепти, конструктивістські концепти, інтегративні концепти; при цьому акцент робиться на останніх [172]. Така класифікація нам імпонує, оскільки в ній гідне місце займають традиційні підходи, теорії, концепції й можуть виявитися перспективними спроби поєднати об'єктивістські (примордіалістські) та суб'єктивістські елементи у трактуванні феномена етнічності й створити її гібридну, інтегративну концепцію, спираючись на поклик, що «Етнічність для індивідуальної й колективної дії є важливим фактом, котрий завдяки вірі у спільне походження, завдяки спільності культур, історії та чинному досвіді (практикам – автор) поєднує відносно великі групи людей, які мають певне усвідомлення ідентичності й солідарності» [147, с. 56]. При цьому, згідно з визначенням, віра у спільне походження виступає конструюючим елементом, структуроутворюючим елементом етнічної спільноти. Додамо, що у Фрідріха Гекманна об'єднуючим моментом людей у колектив є не об'єктивне

походження, а саме суб'єктивна віра у спільне походження. Однак, як можна дійти висновку, така віра може сформуватися на основі об'єктивно існуючих (або ж тих, що існували раніше) артефактів. На наш погляд, гібридний концепт етнічності, вочевидь, релевантний у соціофілософській парадигмі, оскільки вона (парадигма) уможливорює широке (філософське) трактування соціальної реальності, як у минулому, так і у сучасності як середовища функціонування етнічності.

Отже, дискурс, який має місце у західній соціогуманістиці, засвідчує беззаперечний факт, що «етнічність» розглядається у кількох вимірах, котрі співвідносяться, зокрема, з соціофілософською парадигмою: як універсальний, багатогранний феномен; як сучасний культурницький конструкт; як специфічна форма неформальної політичної організації; як аспект індивідуальної ідентичності; як продукт розвитку суспільств на тому чи тому етапі; як функціональний механізм, котрий відділяє одні групи від інших [11]. Таким чином, концептуалізація етнічності як феномена у західному дискурсі (як і у будь-якому науковому дискурсі стосовно того чи того об'єкта) великою мірою залежить від обраних критеріїв визначення контенту структуроутворюючого феномен компонента (у нашому випадку це, переважно, етнічна група та етнічна ідентичність). Обираючи концептуальне наповнення поняття «етнічність» для соціофілософської парадигми, ми концентруємо увагу на достатньо широких можливостях філософського осмислення соціальних аспектів феномена, його функціонування у соціальному просторі, зокрема і новітніх тенденцій, пов'язаних з віртуалізацією й мереживізацією цього простору. При цьому, у гібридизації концепту «етнічність» ми вбачаємо його перспективу застосування для інтерпретації складних етнокультурницьких та етносоціальних аспектів суспільного розвитку поліетнічних країн.

1.3. Структурування дослідницького поля соціофілософської парадигми феномена етнічності

Інтенсифікація наукового дискурсу, у центрі якого перебувають питання пов'язані з етнічними аспектами розвитку суспільств, визначається двома факторами: 1) етнічність є тим феноменом, котрий, якщо і не визначає, то, принаймні, відчутно впливає на соціальні процеси, що мають місце у багатьох країнах світу. Останнє зв'язано з тим, що більшість сучасних держав за етнічним складом свого населення – поліетнічні; 2) за останні півстоліття сформувалася достатньо солідна база досліджень феномена етнічності в усіх його виявах представниками соціогуманітарних наук, і зокрема філософами. Вона досягла вже таких розмірів, що нині виникає потреба в евалюації доробку з зазначеної проблематики. Західні дослідники вже започаткували напрямок оцінки й визначення перспектив розвитку вивчення етнічної проблематики [223]. Дослідницька зацікавленість проблемою почала посилюватися з середини ХХ-століття, коли у поліетнічних країнах Заходу, передусім у Сполучених Штатах Америки та Канади, загострилися проблеми у їх етнонаціональному розвитку (такі ситуації були характерні і для минулих століть), що час від часу породжувало конфліктогенні ситуації у відносинах між владою та етнічними меншинами, а інколи і між самими меншинами. Відомий британський вчений, дослідник расових і етнічних проблем Майкл Бентон (Michael Banton), оцінюючи стан етнічних й расових студій на початку ХХІ-го століття, зазначав: «За останні п'ятдесят років число книг і публікацій у наукових журналах, котрі фахівці бібліотечної справи можуть класифікувати як такі, що належать до сфери етнічних і расових студій, зросло неймовірно. Таке зростання пов'язано, передусім, з розширенням предмету, який необхідно вивчати, й воно йде від подій недавньої історії, котрі пов'язані з процесами глобалізації (включаючи зростання присутності проблеми у засобах масової комунікації, які допомагають широкій публіці перейматися тим, що відбувається у віддалених від неї країнах). Кількість вчених, котрі працюють у цій сфері,

зокрема у Північній Америці та Європі, зростала відчутними темпами, натомість у країнах Східної Європи згадана робота до недавнього часу була обмежена політичними обставинами» [100, с. 173-174]. Одну із важливих причин такого «буму» етнічних і расових досліджень вчений вбачає у тому, що студенти все наполегливіше виявляють бажання відвідувати навчальні програми з проблематики, видавці видавати і розповсюджувати книги, вносячи свій вклад у дискусію важливої проблеми [100, с. 176]. Полемізуючи з Майклом Бентоном, на той час старший дослідник із Національного фонду наукових досліджень й директор Центру вивчення етнічності й міграцій (CEDEM) Марко Мартінієлло (Marco Martinello) звернув увагу на те, що його погляди надто укорінені у англо-американській традиції й це обмежує поле дослідження, як також можливості розуміння складного феномена, котрий по-різному може виявляти себе у різних обставинах. Тому Марко Мартінієлло закликав досліджувати явище етнічності у більш широкому географічному контексті, зокрема у країнах Європи та інших й у міждисциплінарній та міжнародно-компаративній перспективі [176, с. 537-539].

У зв'язку з вже наявною великою кількістю досліджень й нарощуванням потенціалу у вивченні феномена етнічності, у тому числі і у соціофілософській парадигмі, сформувалася необхідність представити процес структурування західного наукового дискурсу про феномен етнічності у цій парадигмі (актуальність цієї дослідницької парадигми ми обґрунтували вище) з акцентами на найбільш значущих її моментах. При цьому, виходячи із визначення Томасом Куном, поняття «парадигма» [47, с. 11], під соціофілософською парадигмою ми, як вже зазначалося вище, розуміємо наукові досягнення, які розкривають філософські аспекти етнічності як соціального конструкту. У процесі викладу матеріалу, крім відтворення самого перебігу дискурсу, ми будемо звертати увагу і на певні моменти поняттєво-термінологічного характеру, що допоможе нам більш глибоко проникнути у його сутність.

Ми маємо констатувати, що на сьогоднішній день у західному дослідницькому полі, у яке включена проблематика етнічності, накопичився масив матеріалу, достатній для того, щоб здійснити попередню евалюацію (процес зародження, розвиток, динаміка, оцінка, визначення перспектив) дискурсу феномена «етнічність». У цьому дискурсі ми пропонуємо означити два аспекти: 1) структурно-організаційний, іншими словами інфраструктура, яка приваблює увагу до проблематики і яка дозволяє розвертати (за фінансової та професійної підтримки) дослідницьку діяльність навколо феномена; 2) теоретико-методологічний.

У першому випадку мова йде про діяльність різного роду наукових, культурно-просвітницьких центрів, програм, об'єднань, у фокусі уваги котрих перебувають питання і проблеми, пов'язані з етнічністю. У цьому контексті варто згадати тенденцію, яка останнім часом набирає свого розмаху, - це розробка бакалаврських і більшою мірою магістерських програм, особливо в американських університетах, з етнічної проблематики. Особливість цих програм полягає у тому, що вони акцентують велику увагу на дослідницькому компоненті. За нашими спостереженнями, в центрі їх уваги перебувають іммігранти і конфліктогенні ситуації, які породжують етнічний фактор. Згадані центри і навчальні університетські програми досить активно почали засновуватися саме у період загострення міжетнічних відносин (1960-і роки) у багатьох країнах як на глобальному, так і на регіональному рівнях [30].

На сьогоднішній день усі інституції, які формують структурно-організаційну основу дослідження етнічності, можна класифікувати таким чином: 1) різного роду організації: а) парасолькові міжнародні організації, які опікуються вирішенням соціальних та статусно-правових проблем різноманітних категорій осіб, котрі не належать до титульної спільноти або ті, що перебувають в іншоетнічному середовищі. Серед них – ОБСЄ, ООН, ЮНЕСКО, Рада Європи, Міжнародна організація праці, Міжнародна організація з міграції, Управління Верховного комісара ООН у справах

біженців, Міжнародна амністія, Європейська мережа міграцій та інші. Роль цих організацій у структуруванні наукового дискурсу з етнічної проблематики пов'язана, передусім, з проведенням численних науково-практичних конференцій, симпозіумів, семінарів і виділенням грантів на дослідницькі цілі; б) організації, діяльність яких поширюється на окремі країни. Поле діяльності цих організацій – досить таки різноманітне, зокрема надання допомоги у налагодженні життєдіяльності у країнах прийому іммігрантів і сприяння дотримання їх прав як етнічних меншин. Частина їх діяльності реалізується у дослідницькій сфері, що дає підстави розглядати їх структурним елементом наукового дискурсу; в) локальні організації, котрі займаються проблемами адаптації іншоетнічного населення у межах власної компетенції. Їх значення у науковому дискурсі визначається тим, що вони акумулюють конкретний матеріал про життєдіяльність представників етнічних спільнот, який можна використовувати для перевірки вже існуючих теоретичних постулатів та також для вибудовування нових концепцій. Нерідко такі організації виступають спонсорами проведення локальних семінарів, і особливо, дискусій, що вносить свій вклад у структурування наукового дискурсу через включення локальних проблем у більш широке проблемне дослідницьке поле; 2) спеціалізовані дослідницькі центри, котрі професійно у науковому плані займаються етнічними проблемами. Вони, зазвичай, працюють на базі великих західних університетів; деколи як самостійні наукові одиниці в ареалах концентрації іншоетнічного населення. Значна кількість подібного роду центрів зосереджена у таких країнах, як Австралія, Бельгія, Велика Британія, Данія, Канада, Нідерланди, Німеччина, Сполучені Штати Америки, Франція, Швеція. Власне, у тих країнах, які характеризуються достатньо високим рівнем етнокультурної диверсифікації населення і етнічні проблеми завжди були актуальними для їх суспільного розвитку, а сьогодні набирають особливої гостроти. Структура таких центрів практично однакова в усіх країнах, її відмінності можуть бути пов'язані з особливостями дослідницького об'єкта (іммігранти, корінне населення,

етнічні спільноти з тривалою історією перебування у тій чи тій країні тощо). Мета діяльності центрів визначається, зазвичай, прагненням сприяти вирішенню проблем, які можуть виникати унаслідок перебування у тому чи іншому статусі в країні представників різних народів і носіїв різноманітних етнокультурницьких традицій. Тому вона включає формування бази даних про етнічну динаміку у світі, країні, регіоні проживання, розробку методики дослідження проблем етнонаціонального розвитку, інформування населення про ці проблеми, створення атмосфери, яка забезпечує права населення іншоетнічного походження. Серед основних аспектів діяльності центрів – дослідницька робота (вона здійснюється переважно на основі грантів та проектів), наукове і практичне консультування з проблем адаптації та інтеграції нових етнофорів, проведення наукових і практичних конференцій та інших подібного роду заходів з етнічної проблематики, розробка навчальних курсів (програм) підготовки бакалаврів та магістрів (це властиво для тих центрів, які працюють в університетах).

Ми хотіли б звернути увагу на одну важливу деталь у діяльності центрів, проектів, програм, котрі опікуються етнічною проблематикою, – у більшості із них присутня соціальна тематика, що, безумовно, привертає до себе увагу саме у контексті досліджень у межах соціофілософської парадигми, скажімо, «Проект «Соціальна трансформація і міжнародна міграція» (Австралія), «Група дослідження етнічних відносин, міграції та рівності» (Бельгія), «Данський центр дослідження міграції, етнічності та здоров'я» (Данія), «Міжуніверситетський центр імміграції, інтеграції та міської динаміки» (Канада), «Європейський центр досліджень міграції та етнічних відносин» (Нідерланди), «Європейський центр проблем меншин» (Німеччина), «Центр демографічних і соціо-економічних досліджень українців у Сполучених Штатах» (США [30]. Важливим елементом у діяльності центрів, як і у структуруванні наукового дискурсу взагалі, є друковані органи – це журнали, спеціалізовані бюлетені: «Канадські етнічні студії» («Canadian Ethnic Studies»); «Національні ідентичності» («National

Identities»), («Ethnic and Racial Studies»); «Записки з питань національностей» («Nationalities Papers»); «Імміграція та меншини» («Immigration and Minorities»).

Важливим компонентом структурування наукового дискурсу виступають конференції, семінари, симпозіуми, котрі організуються, зазвичай, центрами, які згадувалися раніше, університетськими дослідницькими підрозділами і відомими вченими – засновниками наукових шкіл та напрямків у вивченні феномена етнічності. Такі активності стали відчутним елементом наукового дискурсного поля в Австрії, Великій Британії, Бельгії, Данії, Канаді, Нідерландах, Німеччині, Румунії, Сполучених Штатах Америки, Швеції й в інших країнах, скажімо, на щорічній конвенції Асоціації вивчення національностей (Колумбійський університет, Нью Йорк, США), (2015 р.) працювало 159 тематичних панелей, були організовані 17 книжкових виставок, було показано 15 нових фільмів та проведено п'ять івентних сесій; знову ж таки, за нашими підрахунками, близько 80 відсотків дискусій точилися безпосередньо, або опосередковано навколо взаєпов'язаних проблем етнічності та націоналізму [92].

Аналіз цілей і завдань центрів з етнічної проблематики, проектів, які ними виконуються, тем, що ними розробляються, тематики конференцій та публікацій (переважно у спеціалізованих журналах та інших наукових виданнях) дозволяє визначити простір дискурсу і його тематичну теоретичну структурування. На наш погляд, вона вибудовується на основі таких складових дослідницького (проблемного) поля, яке покриває багатогранний соціальний конструкт «етнічність».

Теоретико-методологічний аспект дискурсу з проблем феномена етнічності включає такі компоненти:

1) теоретичні проблеми концептуалізації поняття «етнічність». Значна кількість західних дослідників намагається подолати проблемність у визначенні концепта «етнічність» і наповнити його більш адекватним функціональним змістом [2]. Як вважають дослідники, сучасна інтерпретація

сутності вдало була запропонована Ллойдом Уорнером (Lloyd Warner) і з 1980-х років досить часто використовується у соціальних науках, зокрема і філософії: вона пов'язана зі спільним минулим, культурницькими традиціями, релігією, мовами та ідентичністю [225]. Наприкінці ХХ-го – на початку ХХІ-го століть американські та європейські філософи та соціологи доклали чимало зусиль для з'ясування сутності феномена етнічності через дослідження його функціонування в конкретних соціокультурних умовах.

2) ідентичність (індивідуальна і групова), у формуванні якої етнічні маркери відіграють визначальну роль – «етнічна ідентичність».

Зазначимо, що у цьому секторі проблемного поля дискурс ведеться досить таки інтенсивно. На наш погляд, це пов'язано з тим, що ідентичність великою мірою визначається етнокультурними факторами, які впливають на життєдіяльність людини, зокрема і на її соціальні аспекти. Можна погодитися з висновками американських дослідників про те, що «етнічна ідентичність поряд з акультурацією і культурною орієнтацією є тими конструктами, котрі привабили велику увагу в літературі, при цьому багато критичних питань залишаються без відповіді» [217, с. 42 – 43].

Філософське осмислення ідентичності людини в усій її різноманітності такими ученими і дослідниками, як Рой Баумайстер, Юрген Габермас, Карл Поппер, Еріх Фромм (модерністський підхід), Фредрік Джеймсон, Розалінда Краусс, Чарльз Тейлор (постмодерністський та постструктуралістсько-герменевтичний підхід) заклали стійкий фундамент конструювання теоретичних інтерпретацій етнічної ідентичності. За підрахунками, які базуються на вивченні зарубіжної літератури, дослідники використовують близько тридцяти термінів для характеристики різноманітних різновидів ідентичностей, котрі тією чи іншою мірою співвідносяться з етнічністю [28, с. 155 – 158]. Одна їх частина пов'язана з сутністю (смісловим наповненням) самої ідентичності, друга – з особливостями функціонування ідентичності у тих чи тих соціальних та етнокультурних просторах. Серед західних дослідників етнічної ідентичності всею науковою активністю виділяються

Генрі Гейл (Henry Hale), Джоан Нейджел (Joan Nagel), Мері Нічтер (Mary Nichter), Жан Фінні (Jean Phinney) та її співавтори, Аня Ройс (Anya Royce), Савіті Сахарсо (Sawiti Saharso), Ентоні Сміт (Anthony Smith), Джозеф Трімбл (Joseph Trimble) и Райен Діксон (Ryan Dickson), Жанн Цай (Jeanne Tsai) та її співавтори, Канчан Чандра (Kanchan Chandra) та інші.

Зауважимо, що на сьогоднішній день сформувалося (принаймні, у західному науковому співтоваристві) об'єктно-предметне поле дослідження етнічної ідентичності. За усієї різноманітності компонентів, які включаються різними дослідниками у його простір, завжди зберігається ядро, на якому це поле структурується. Воно базується на таких принципах: співвіднесення етнофора з тією чи іншою етнічною спільнотою (як самим етнофором - самоідентифікація, так довколишніми); маніфестація (можливо, ситуативна) себе у якості члена цієї спільноти; прийняття способу мислення і поведінки, властивими конкретній етнічній спільноті [144, с. 473]; підтримка своїми діями життєдіяльності спільноти (членство у різного роду етнічних організаціях, моральна і матеріальна допомога у проведенні етнокультурницьких активностей, розвиток етнічного бізнесу та інше); важливим елементом функціонування етнічної ідентичності є феномен етнічного антрепренерства як сукупності дій з формування позитивного іміджу і просування своєї етнічності у системі суспільних відносин з метою зайняти більш престижних ніш в усіх сферах життя суспільства.

Варто звернути увагу на ще одну обставину: будучи маркером, носієм якого є індивід, етнічна ідентичність функціонує (формується, підтримується, розвивається, трансформується) тільки у відповідному середовищі, котрим є та чи інша етнічна спільнота. Тобто, вона є груповим конструктом, основними компонентами якого виступають: етнічна поведінка (пат терни – зразки поведінки, властиві конкретній етнічній групі) [125]. Характерними рисами дискурсу у цій частині загального дискурсу з проблем етнічності є такі: а) західні вчені, зазвичай, вивчають етнічну ідентичність у контексті формування етносів, етнічних груп, етнічних спільнот [28, с. 290-293]);

б) проблемними полями у дослідженні етнічної ідентичності виступають титульні етнічні спільноти; етнічні спільноти, котрі тривалий час проживають у тій чи тій країні, - автохтонні спільноти і спільноти, які складає аборигенне (туземне) населення; в) діаспори; г) компаративістський підхід до визначення сутності і особливостей вияву (функціонування) етнічної ідентичності, з особливим наголосом на конкретних історичних, соціокультурних умовах носіїв етнічності (етнофорів). При цьому особлива увага приділяється розмежуванню етнічної та національної ідентичностей [193, с. 496];

3) сутність і сприйняття «іншого», «відмінного» («other», «otherness») у просторі міжетнічної взаємодії у контексті поліетнічного середовища. Погоджуючись з твердженням, яке сформувалося, про те, що відзначене поняття є фундаментальною категорією людської думки [234], необхідно констатувати, що феномен «інакшості» став одним із ключових концепцій сучасної філософії. Спираючись на досвід розмірковування видатних філософів минулого [143], дослідники ХХ-го - ХХІ-го століть інтенсивно вивчають різні аспекти феномена, наповнюючи його сучасним звучанням. Скажімо, проникнення у сутність розуміння «іншого», «відмінного», «того, що змінюється», яке здійснила американський філософ Гаятрі Чакраворті Співак [206], дає можливість вибудовувати адекватні концепції цього явища у контексті етнічності. Аналіз західного дискурсу у названому ракурсі не дозволяє сумніватися у тому, що два моменти є головними у визначенні сутності «іншого» («відмінного»): 1) наявність поліетнічного середовища; 2) існування, творення атмосфери для взаємодії різноманітних етнофорів.

Надзвичайна етнокультурна диверсифікація більшості країн сучасного світу (про це мова йшла у першому параграфі дисертації) забезпечує поліетнічне довкілля, особливо на регіональному і локальному рівнях, а інтенсивність соціального життя (мобільність і сегментація ринку праці, сучасна логістика виробництва і торгівлі, концентрація культурно-розважальної індустрії у певних географічних вимірах, зазвичай, у

центральных районах поселенських агломерацій, активізація мережевих комунікацій) передбачає вихід представників етнічних спільнот за межі своїх ареалів, анклавів, утворюючи гібридні в етнічному сенсі простори взаємодії. У ході взаємодії «різноманітностей» («різностей») сторони отримують інформацію один про одного, набувають нових знань, що, на думку багатьох дослідників, особливо постмодерністів, і складає сутність процесу «розрізнення» [205]. Накопичені інформація та знання зрештою можуть використовуватися як у позитивному, так і у негативному напрямку, сприяючи формуванню атмосфери толерантності у взаємодії або ж посиленню почуттів неприязні і відторгнення «іншого» («відмінного від свого») [229]. Два цих аспекти виступають важливими полями дискурсу у сучасній західній соціофілософській парадигмі етнічності.

Ще одним продуктивним напрямком дискурсу представляється трансформація етнічності під впливом один одного сторін, які взаємодіють, і, відповідно, зміни сутності різних рис етнофорів. Американські та західноєвропейські дослідники, серед них і філософи, занурюючись у проблеми «відмінного» («розрізнення»), обов'язково звертаються до етнічності, оскільки цей соціальний конструкт кожної окремої спільноти увібрав у себе багато очевидних (не говорячи вже про прихованих) рис, які відрізняють одну спільноту від іншої. У працях західних вчених цей аспект розглядається у контексті з такими явищами, як ідентичність, мультикультуралізм, етноцентризм, тотожність, однаковість, диверсифікація, що дозволяє більш рельєфно уявити сутність «відмінного» і його роль у взаємодії, особливо міжетнічній взаємодії: Гуїллермо Авіла-Сааведра (Guillermo Avila-Saavedra), Тамізе ван Пельт (Tamise Van Pelt), Родольф Дюран (Rodolphe Durand), Лин Калькутт, Іан Вудворд та Златко Скрбіс (Lyn Calcutt, Ian Woodwar, Zlatko Skrbis), Ріва Кастрояно (Riva Kastroyano), Денніс Мішке (Dennis Mischke), Ліза Онбелет (Lisa Onbelet), Жан-Франсуа Сташак (Jean-François Staszak), Сандра Торрес (Sandra Torres), Поль Хієберт (Paul Hiebert) та інші;

3) *проблеми віртуалізації етнічності* у кінці ХХ-го – ХХІ-го століть починають займати все помітніше місце, зокрема коли йдеться про визначення віртуальності меж самого етнічного простору [134; 167], й включенням у дискурс низку інших питань [8; 31]. Підставою для такого твердження є насичення Інтернет-простору етнічно маркованою інформацією у різноманітних форматах – від розміщення (і все частіше надання права на використання) наукових матеріалів, проведення конференцій, дискусій з використанням «Skype», функціонуванням при великих наукових центрах депозитаріїв. Британський дослідник Девід Паркер (David Parker) акцентує увагу на тому, що «повсякденні обміни інформацією в Інтернеті забезпечують більш інтенсивну репрезентацію етнічностей, зокрема їх культур, аніж іншого роду активності» [27, с. 9].

Багато західних вчених і дослідників, котрі вивчають етнічність, не лише користуються можливостями, які їм надає Інтернет, але і досліджують закономірності і особливості циркулювання у ньому етнічно маркованої інформації, вибудовування наукової дискусії, тим самим вносячи вклад у структурування особливої організації дискурсу. Серед них – Деніел Еспарца (Daniel Esparza), Лінда Лейнг (Linda Leung), Ліза Накамура (Lisa Nakamura), Вольфганг Ньехьюес (Wolfgang Niehues), Айхва Онг (Aihwa Ong), Девід Паркер (David Parker), Юженія С'япера (Eugenia Siapera), Іоана Флореа (Ioana Florea).

Інтенсифікація переміщення дискурсу в Інтернет-простір, на нашу думку, буде сприяти та обставина, що конструктивістська перспектива інтерпретації етнічності поступово витісняє есенціалістську перспективу. Перша з її можливостями «приписування» тих чи тих етнічних якостей спільнотам (тобто виникає можливість створити уявний конструкт) прекрасно корелює з можливостями Інтернету певною мірою вільного трактування суб'єкта, інформація про котрий розміщуються у віртуальному просторі. Проблему, яка виникає у процесі інтернетівського формату дискурсу, - достовірність інформації – може бути вирішена за допомогою все

тих же Інтернет-технологій на основі створення мережі професіоналів, які досліджують етнічність у різних країнах.

Таким чином, аналіз сучасного стану наукового дискурсу з проблем етнічності у західній соціогуманістиці, зокрема у філософії, дозволяє констатувати кілька моментів: 1) започаткований на початку минулого століття він активізувався у другій половині ХХ століття, що ми пов'язуємо з актуалізацією феномена етнічності у суспільному розвитку США і Канади, європейських країн; 2) соціофілософська парадигма, яка розглядає етнічність як соціальний конструкт, дозволяє осмислити значення складного феномену у комплексі взаємодії різноманітних факторів з проекцією на адекватні його сприйняття й оцінку його ролі у життєдіяльності не лише окремих етнічних спільнот, але й суспільства тієї чи тієї країни в цілому; 3) структурування дискурсу у соціофілософській парадигмі здійснюється за чотирма основними проблемними полями, котрі представлені вище, що, однак не означає можливості появи і нових, зокрема пов'язаних з транснаціоналізацією етнічності.

Висновки до першого розділу

Актуальність дослідження проблем суспільного розвитку, пов'язаних з етнічністю, визначається тим, що цей феномен з давніх-давен був властивий для життєдіяльності багатьох країн, а з середини ХХ-го століття він актуалізується й нині ця актуалізація відбувається досить інтенсивно. Такий процес має своє обґрунтування: передусім, інтенсифікуються переміщення людей й матеріальних та інтелектуальних ресурсів по усьому світу, поглиблюючи його етнокультурну диверсифікацію. Ці переміщення відбуваються сьогодні з меншими перепонами, аніж у минулому. До поглиблення диверсифікації долучається факт транснаціональних комунікацій, завдяки яким соціальний й культурний капітал дуже швидко потрапляє поза межі країн, де народилися їх носії чи їх мобілізатори («етнічні батьківщини»). Наступним моментом, котрий привертає до себе увагу

дослідників й практиків, є можливі наслідки етнокультурної диверсифікації сучасного світу, оскільки етнічність може стимулювати як компромісні процеси і збагачення суспільного життя (матеріально через активності у підприємницькій діяльності, зокрема і суто етнічного характеру, так і духовно через урізноманітнення своїми культурницькими традиціями життя країн проживання), так і посилювати нестабільність, особливо у тих країн, яким властиві економічні негаразди, поглиблення соціальної нерівності на основі расово-етнічних ознак й несприйняття інакшості як доконаного факту розвитку країни.

Тому, поряд з актуалізацією значення феномену етнічності у життєвих практиках актуалізуються й спроби теоретичного осмислення явища й, особливо, причин цієї актуалізації, а також її наслідків для суспільного розвитку, передусім, країн з поліетнічним складом населення. Західна наука, звичайно, соціогуманістиристика, і у таких країнах, як Велика Британія, Данія, Канада, Нідерланди, Німеччина, Сполучені Штати Америки, Франція, Швеція накопичила достатній капітал у дослідженні етнічної проблематики – тут діють могутні наукові центри, видаються монографії, спеціалізовані журнали, проводяться конференції, семінари, дискусії, вводяться бакалаврські та магістерські програми в університетах. Останнім часом все більшої уваги привертають філософські аспекти етнічності, оскільки філософія у цьому контексті концентрується на ролі людини у процесах етніцизації сучасного світу, на наслідках для конкретних людей й людських колективів взаємодії різноманітних етнофорів, як на глобальному, так і на національному (та чи та країна), регіональному й локальному рівнях. Зокрема йдеться про параметри, умови й перспективи етнічного різноманіття та компромісної взаємодії етнофорів, про можливість того чи того етнофора у формуванні атмосфери толерантності.

У цьому зв'язку значної ваги набирає питання про концептуалізацію поняття «етнічність» у філософських парадигмах – філософсько-антропологічній та соціофілософській. Перша, як видно із попереднього

аналізу, концентрує увагу на культурницьких моментах можливостей людини сприйняття інакшого й взаємодії з іншими, а друга, - на соціальних моментах взаємодії різноманітних етнофорів у поліетнічних суспільствах. Концептуалізація поняття «етнічність» у соціофілософській парадигмі здійснюється через концепти «етнос», «етнічна група». Останнє, у більшості випадків інтерпретується як соціальний феномен. У дисертаційному дослідженні соціофілософська парадигма визначається як така, що дозволяє сприймати погляди, теоретичні розмірковування й обґрунтовані висновки про сутність формування й значимість функціонування етнічності у соціальному просторі того чи того суспільства визнаних її дослідників; тобто сукупність пропонованих інтерпретацій, котрі розкривають філософські аспекти етнічності як соціального конструкту, або ж досліджують соціальні характеристики етнічних явищ чи то етнічні вияви у соціальному. Для цієї парадигми важливо, що у своїх працях доводять дослідники із американських і західноєвропейських країн, відтворення взаємодії соціального і етнічного, їх взаємовпливів та соціальної цілісності поліетнічних суспільств. Соціофілософська парадигма етнічність трактує як: 1) примордіалістський феномен; 2) як епіфеномен, той що виникає на основі первинного феномена і може вбирати у себе окремі його властивості; 3) як ситуативний феномен; 4) як чисто суб'єктивний феномен.

Сучасний науковий дискурс з етнічної проблематики структурується у двох площинах: 1) структурно-організаційній, що, власне, представляє собою інфраструктуру проблемного поля, яка дозволяє розвертати (за фінансової та професійної підтримки) дослідницьку діяльність навколо феномена; 2) теоретико-методологічній. У першому випадку мова йде про діяльність різного роду наукових, культурно-просвітницьких центрів, програм, об'єднань, у фокусі уваги котрих перебувають питання і проблеми, пов'язані з етнічністю. Спектр цих інституцій об'єднує парасолькові (загальні), зазвичай, міжнародні, національні (в окремих країнах) організації, які опікуються загальними питаннями носіїв тієї чи тієї етнічності,

дослідницько-навчальні центри, програми, проекти, головним завданням яких є вивченням проблем, пов'язаних з феноменом етнічності. У фокусі діяльності останніх перебувають такі групи наукових питань: теоретичні проблеми концептуалізації поняття «етнічність»; ідентичність (індивідуальна і групова), у формуванні якої етнічні маркери грають визначальну роль – «етнічна ідентичність»; сутність і сприйняття «іншого», «відмінного» («other», «otherness») у просторі міжетнічної взаємодії у контексті поліетнічного середовища; віртуалізація етнічності.

РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЮВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ЗАХІДНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ ЯК СКЛАДОВОЇ ФЕНОМЕНА ЕТНІЧНОСТІ: СОЦІОФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР

2.1. Концепти соціофілософської парадигми етнічної ідентичності

Актуальність розгляду проблеми саме у запропонованому формулюванні пов'язана і визначається, передусім, з актуальністю більш широкого феномена «етнічність», обґрунтуванню чого була присвячений перший розділ нашого дослідження та одна із останніх наших статей [42]. Відомий американський дослідник соціально-правових і філософських проблем етнічності Дональд Горовіц (Donald Horowitz) звертає увагу на те (що, до речі, співзвучно з нашим підходом до розуміння явища «етнічність»), що «етнічність є парасольковою концепцією, яка не напружуючись об'єднує групи, котрі різняться кольором шкіри, мовою та релігією; вона охоплює племена, раси, національності і касти» [154, с. 53]. У цьому контексті нагадаємо, що західні класики дослідження етнічності, зокрема Фредрік Барт (Fredrik Barth), Реймонд Бретон (Raymond Breton), Фрідріх Гекманн (Friedrich Heckmann), Ерік Еріксон (Erik Erikson), Всеволод Ісаїв (Wsevolod Isajiw), Джон Рекс (John Rex), Фред Ріггс (Fred Riggs), Ентоні Сміт (Anthony Smith), Річард Шермерхорн (Richard Schermerhorn) [28, с. 388-393], як, до речі, й багато інших, праці котрих також використовуються у дисертації, розглядають етнічну ідентичність як структуроутворюючий компонент етнічності й формування різного роду етнічних спільнот – від субетносів до націй [28, с. 290-292].

Таким чином, етнічна ідентичність відіграє велику роль у формуванні етнічних спільнот, їх розвитку й, особливо етнічної диверсифікації у сучасному світі. З цієї точки зору вивчення зарубіжного досвіду у дослідженні етнічної ідентичності, передусім її концептів у

соціофілософській парадигмі, може стати додатковим стимулюючим моментом в інтенсифікації досліджень феномена у вітчизняному науковому полі.

Основна мета даного параграфа полягає у спробі представити основні параметри й сутність філософського дискурсу у західній соціогуманістиристиці стосовно етнічної ідентичності як засадничого елементу функціонування етнічності з певним акцентом на релевантність тих чи тих його компонентів до концептуалізації феномена саме у сучасній соціофілософській парадигмі, а принагідно й дотичності аналізу до українських реальностей.

Зауважимо, що історико-філософські витоки та засади наукового осмислення етнічної ідентичності є необхідною продуктивною платформою її дослідження як важливого соціального феномену, зокрема у контексті соціофілософських пошуків його контентної наповненості, соціальної ролі й впливів на суспільний розвиток країн з поліетнічним складом населення. Стосовно визначення й смислової наповненості змістом самого поняття «ідентичність», особливо щодо вживання однойменного терміну для означення феномена у сучасному його розумінні (а етнічну ідентичність ми не може розглядати поза межами цього комплексного феномена), то західні вчені пов'язують процес пошуків з іменем американсько-німецького психолога Еріка Еріксона. Саме він у 1950-х роках інтенсивно працював над питанням вияву сутності поняття «ідентичність», схилиючись до трактування її як психосоціальної тотожності [83]. Хоча у розвідках про історію формування й розвитку етнічної ідентичності, а також концептуалізації понять «ідентичність», «етнічна ідентичність», зокрема Рой Баумайстер (Roy Baumeister), звертається увага на те, що вчені ще раніше шукали відповіді на питання «Що таке ідентичність?». Передусім, йшлося про зміст поняття. До маркерів, які визначають його сутність включали, зокрема, зовнішній вигляд, мову, культурницькі традиції, елементи поведінки тощо. Однак, незважаючи на різноманіття цих маркерів, більшість

дослідників сходилися у тому, що у широкому розумінні ідентичність властива усім; не дивлячись на те, концентрується увага на особистості, чи на соціальних явищах, вона включає у себе сенс тотожності, тяглості й цілісності. У філософському розумінні персональна ідентичність зводиться до того, що індивідуальні характеристики залишаються одними й тими ж. Важливо, що ідентичність встановлює умови, які визначають стабільну унікальність особи. Це стосується фізичних, психологічних й соціальних аспектів особи [157], котрі виявляються у взаємодії індивідуумів.

У сучасних дослідженнях ідентичність найбільш узагальнено визначається як характеристика того чи того індивіда, що виокремлює його із собі подібних, або ж така, що визнається (поділяється) усіма членами певної соціальної категорії чи то групи: «ідентичність (від латин. - *idem* той самий, тотожний) – парасольковий термін, який використовується для відтворення сприйняття (розуміння) самого себе як складної, особливої істоти з тими чи тими соціальними, культурними, етнічними маркерами» [28, с. 155]. Власне, наголошені характеристики є базовими для інтерпретації феномена у різних соціогуманітарних науках, передусім у психології, антропології, філософії, соціології, політології. Відомий американський вчений Джеймс Фієрон (James D. Fearon) звертає увагу на те, що, не зважаючи на інтенсивне поширення зацікавленості ідентичністю, вона як феномен залишається енігмою (загадкою). У його праці «Що таке ідентичність (Як ми зараз вживаємо це слово)?» ми знаходимо цікаві, на наш погляд, чотирнадцять підходів в інтерпретації ідентичності сучасними західними дослідниками – Домінік Абрамс (Dominic Abrams), Вільям Блум (William Bloom), Харрісон Вайт (Harrison White), Пітер Бергер (Peter Berger), Александр Вендт (Alexander Wendt), Френсіс Денг (Francis Deng), Легро Джеффри (Legro Jeffrey), Пітер Катценштайн (Peter Katzenstein), Джеймс Кліффорд (James Clifford), Пауль Коверт (Paul Kowert), Томас Лукманн (Thomas Luckmann), Чарльз Тейлор (Charles Taylor), Гарі Херрігел (Gary Herrigel), Майкл Хогг (Michael Hogg), Стюарт Холл (Stuart Hall) [131].

Не вдаючись до детального аналізу цих підходів, виокремимо кілька стейтментів із них – саме ті, які релевантні, на нашу думку, у запропонованій у дисертації постановці проблеми і можуть бути застосовані до українських реалій. Розпочнемо з того твердження, що філософська рефлексія щодо ідентичності має свою історію, яка бере свої витoki від Рене Декарта, який знаменитим висловом «Я думаю, отже, я існую» започаткував дискурс навколо питання про ідентичність. Пізніше цю дискусію продовжили: Георг Гегель (розум-дух стає усвідомленим тоді, коли він зустрічається (у сучасній інтерпретації, взаємодіє) з іншим розумом-духом); Фрідріх Ніцше (душа – це взаємодія сил, річ, яка завжди змінюється; її можна конструювати – соціальний конструктивізм); Мартін Гайдеггер (людина формує свою ідентичність лише тоді, коли вона стикається зі смертю; тоді вона конструює соціальну ідентичність, щоби уникнути смерті через невизначеність) [156].

Як видно, в усіх випадках йдеться про взаємодію тією чи іншою мірою носіїв тих чи тих характерних маркерів. За усіх обставин, у цю взаємодію включається ціла низка чинників, котрі визначають тип ідентичності. За змістом структуроутворюючих компонентів, за способом вияву, за характером впливу на особистість та суспільні процеси, зрештою, за локацією носіїв ідентичностей, останніх налічується немала кількість. За попередніми підрахунками, їх число сягає за тридцять [28, с. 155-158]. Велика кількість ідентичностей згадується у дослідженнях зарубіжних авторів (скажімо, Самуель Гантінгтон наводить узагальнюючий вражаючий список ситуацій, що формують ідентичності) [11, с. 13], котрі, як і ми, проводять водорозділ між персональними (індивідуальними) і соціальними (груповими) ідентичностями: у першому випадку мова йде про унікальні (особливі) характеристики особи, що включає особистісні риси, особистісні цінності, погляди й преференції, фізичні характеристики, особистісний стиль життя тощо. Власне, все те, що відрізняє одну особу від іншої.

Стосовно соціальної ідентичності, то вона пов'язана з соціальними ролями (скажімо, гендерними, релігійними, расовими, політичними,

ідеологічними, професійними тощо). Тут йдеться, радше, про характеристики носіїв певної спільності, як от спільні (подібні) фізичні риси, спільна мова, належність до того ж соціального класу чи то перебування у одному і тому ж соціоекономічному статусі, маніфестація однієї й тієї ж релігії, мешкання у одному й тому ж регіоні тощо.

Незмінним в обох випадках, за філософською парадигмою, розвиток ідентичності передбачає сенс схожості, тягlosti й єдності. При цьому, на перший погляд, здається, ми маємо справу з певним протиріччям, оскільки персональна (індивідуальна) ідентичність пов'язується з тотожністю індивідуальних характеристик, котра зберігається впродовж тривалого часу. У цьому разі ідентичність формує умови, які допомагають індивіду стабільно зберігати його унікальність. Соціальна ж ідентичність передбачає усвідомлене членство індивіда у тій чи тій групі, беручи на себе певні зобов'язання, відчуваючи пов'язаність, передусім емоційну, з групою. Згадане уявне протиріччя у процесі розвитку ідентичності долається завдяки віднайденню чітких компромісних дефініцій, вдалому конструюванню процесу й перемовин [157].

Важливим моментом у розмірковуваннях про місце та роль етнічної ідентичності є з'ясування процесу її конституювання у контексті персональної та соціальної ідентичностей та її співвідношення з іншими типами ідентичностей. Відразу зазначимо, що у сьогоdnішньому західному філософському дискурсі питання етнічної ідентичності у згадуваному ракурсі інтенсифікується. Історія самого дискурсу, за твердженнями дослідників, бере свій початок у ХІХ-ому столітті. Так, скажімо, Джозеф Трімбл (Joseph Trimble) і Райєн Діксон (Rayn Dickson) переконують у тому, що першим, хто зацентрував увагу на феномені етнічної ідентичності був шотландський вчений Хаг Муррей (Hugh Murray). У 1808 році у своїй філософській праці «Дослідження стосовно характеру націй» він відтворив вплив ментальних образів на самовизнання, підкреслюючи той момент, що розум є дуже рухливою субстанцією й він піддається впливові довколишніх обставин,

зокрема, на нашу думку, і пов'язаних з етнічно (на той час як синонім вживався термін расово) маркованих, передусім мови. Трохи пізніше німецький натураліст і філософ Олександр фон Гумбольдт підкреслював, що «мова є зовнішнім виявом ментальностей людей; їх мова є їхньою ментальністю і ментальність є їхньою мовою» [216].

Пошуки головних компонентів етнічної ідентичності, які вирішальною мірою впливають на її сутність, привели багатьох західних учених (ми маємо на увазі тих, чії думки і концепції лягли в основу конструювання соціофілософської парадигми етнічної ідентичності) до концентрації зусиль на дослідженні таких моментів, як взаємозв'язок етнічних і соціальних аспектів ідентичності людини (в інших інтерпретаціях – персональної й соціальної ідентичності), ролі зовнішніх та внутрішніх аспектів (ми би вжили вислів «наповнювачів етнічної ідентичності») у функціонуванні цього типу ідентичності, на моделях розвитку етнічної ідентичності та методології й методиці (технології) її вимірювання. Зауважимо, що й інші аспекти етнічної ідентичності не залишаються поза увагою зарубіжних дослідників, особливо у XXI-ому столітті. Однак, у даному параграфі нашого дослідження ми свідомо концентруємо увагу на конституюванні етнічної ідентичності у контексті персональної й соціальної ідентичності, оскільки погоджуємося з думкою дослідників феномена, що останні є парасольковими явищами для першої [111, с. 39].

Визначення й інтерпретації сутності етнічної ідентичності великою мірою базуються на дослідженнях британського соціального психолога Генрі Теджфела (Henri Tajfel), відомого, передусім, своїми розробками когнітивних аспектів упереджень та соціальної ідентичності, який етнічну ідентичність розглядає як аспект соціальної ідентичності, «саме тієї частини самоконцепції особи, котра впливає з її знання про своє членство у соціальній груп (групах) у сукупності з цінністю й емоційним значенням належності до цієї групи» [194, с. 271]. Тут ми можемо погодитися з думкою Генрі Теджфела, оскільки філософська теорія соціальної ідентичності має

справу зі з'ясуванням того, яким чином членство у групах (у нашому випадку, в етнічних спільнотах) пов'язується з самокатегоризацією й соціальною ідентичністю [157]. Підкреслення саме цього моменту дає можливість більш чітко диференціювати місце етнічної ідентичності у ранжуванні великої кількості ідентичностей, в основу визначення типу котрих кладуться ті чи ті критерії або ж ознаки: расові, етнічні, належність до певних груп, соціальні, релігійні, професійні (за родом зайнятості), культурні, фізичні, наукові тощо.

Більш узагальнено поняття етнічної ідентичності і, на наш погляд, більш релевантно для контексту соціофілософської парадигми сформулював згадуваний нами вище Всеволод Ісаїв: етнічну ідентичність можна визначити як спосіб, у який особи на основі їх етнічного походження психологічно локалізують себе по відношенню до однієї чи більшої кількості соціальних систем і яким чином вони сприймають інших також локалізованих тим чи тим способом по відношенню до цих систем. Описане таким чином поняття «етнічна ідентичність» дозволяє чітко уявити психологічні (персональні, індивідуальні) й соціальні вияви останньої. На наш погляд, логіку процесу конституювання етнічної ідентичності як такої, що вбирає у себе індивідуальне (можливо, успадковане від попередників й підтримане в основних його рисах у процесі розвитку особи) й соціальне (знову таки зумовлене обставинами перебування у чітко визначених соціальних умовах чи набуте у ході соціальних відносин) варто шукати у наступному: носіями етнічного, етнічних маркерів (етнофорами) є окремі особи (індивіди), а етнічне реалізується у колективі, оскільки, за Всеволодом Ісаївим, на індивідуальному рівні етнічність (етнічна ідентичність) є тим соціально-психологічним процесом, який надає індивіду сенсу його належності до спільноти та його ідентичності; і у цьому плані етнічність виступає одним із тих феноменів, що продукує смисл ідентичності (у даному випадку – етнічної ідентичності) [158]. Нагадаємо, що під етнічним фахівці розуміють «специфічні елементи (можна додати, сукупність елементів) матеріальної та

духовної культури людських спільнот, які виконують функції об'єднання та розмежування етносів; такими елементами (носіями етнічного) є мова, культура (передовсім, звичаї, обряди, народне мистецтво), психіка [28, с. 103]. Зрештою, двоаспектність етнічної ідентичності (психологічність і соціальність), описана вище, реалізується наступним чином: внутрішній психологічний стан зовнішньо виявляється у поведінкових паттернах (зразках).

Тут варто підкреслити важливість розуміння взаємозв'язку між внутрішніми й зовнішніми аспектами етнічної ідентичності, особливо у контексті визначення перспектив її збереження, підтримання, надання їй культурницьких й соціальних ролей. Зважаючи на це, той же Всеволод Ісаїв та чимало інших авторів у своїх працях активно досліджують ці аспекти, і вони, дійсно, стають важливим компонентом соціофілософського дискурсу. До внутрішніх аспектів зараховуються: уявлення, ідеї й почуття; зовнішні аспекти охоплюють ті явища, котрі можна візуально спостерігати (фіксувати) у поведінці етнофора: вживання етнічної мови, практикування етнічних традицій, участь в етнічних особистісних мережах (скажімо, сім'я, коло друзів), участь в інституалізованих етнічних організаціях (наприклад, церква, школа, підприємства, засоби масової інформації), участь у волонтерських етнічних товариствах (клуби, різного роду асоціації, молодіжні організації), участь в активностях, які ініціюються й здійснюються етнічними організаціями, як от пікніки, концерти, публічні лекції, мітинги, танцювальні вечори тощо [158].

У цьому контексті більш-менш детального розгляду, на нашу думку, заслуговують думки західних дослідників стосовно суб'єктивності етнічної ідентичності й концептуалізації її як суб'єктивного феномена. До таких можна віднести Людвіга Гейсмара (Ludwig Geismar), Деніела Глейзера (Daniel Glazer), Арнольд Дашевськи (Arnold Dashefsky), Стюарта Хаузера (Stuart Hauser), Джона Гьорінга (John Goering), Стенфорда Лімана (Stanford Lyman), Вільяма Дугласа (William Douglass), Крейга Політа (Craig Polite),

Френсіса Абауда (Frances Aboud) та інших. Більшість із них у своїх прагненнях визначити етнічну ідентичність як суб'єктивний феномен особливий наголос, за Всеволодом Ісаївим, робили на когнітивних факторах; щоправда, дехто наголошував на більшій значимості атитюдів й почуттів. Скажімо, Людвіг Гейсмар, котрий одним з перших звернувся до теми суб'єктивності етнічної ідентичності, був прихильником другого підходу. Він розробив спеціальну шкалу, за якою він вимірював компоненти (він їх запропонував вісім) єврейську ідентичність. Вони, зрештою, утворювали мережу атитюдів і орієнтацій, пов'язаних з релігійними, квазі-секулярними, культурними, соціополітичними, персонально-соціальними, культурно-соціальними, біосоціальними й захисними аспектами життєдіяльності груп, як в історичному минулому, так і на сучасному етапі. Для Деніела Глейзера в етнічній ідентифікації важливі три компоненти: етнічна ідеологія, у його розумінні це – усі ідеї й іміджі, які формують атрибути конкретної етнічної спільноти; асоціативні преференції, або ж тенденції, які дозволяють уникнути ототожнення з особами, котрі належать до тих чи тих етнічних груп, або ж обмеження в ототожненні себе з деякими представниками своєї чи іншої групи; почуття, які виникають у висліді контактів у середині своєї групи, наприклад, почуття убезпеченості, адекватності, емоційна прив'язаність до спільноти тощо, що може провокувати ворожість, відчуття огидності, страх щодо групи поза межами своєї етнічної спільноти. Арнольд Дашевський ідентифікацію особи з тією чи тією етнічною групою пов'язує з загальними ознаками дотичності особи до певної групи й позитивними відчуттями, які виникають у результаті належності до цієї групи. Такий стан можна визначити за наявністю кількох компонентів – соціальна ідентичність, персональна ідентичність, его-ідентичність й самоконцепція (самосприйняття). Натомість Стюарт Хаузер та Френсіс Абауд пропонують більше уваги звертати на когнітивні аспекти етнічної ідентичності, бо саме вони, на їх думку, й визначають сутність цього типу ідентичності. Для Стюарта Хаузера важливо те, яким чином член тієї чи тієї групи, або ж група

в цілому характеризує сама себе. Він зосереджується на розкритті процесу формування расової ідентичності і у цьому контексті виділяє два основних компоненти – це структурна інтеграція та рівень тягlosti автоіміджу на будь-якому відтинку часу. У Френсіса Абауда етнічна ідентичність представлена як один із аспектів самоідентичності: остання – це самопізнання. Те, яким же чином досягається самопізнання, залежить від кількох обставин, зокрема від атрибутів, котрі особа обирає сама для себе, щоби бути етнічною особою, або ж від реальних (необхідних) для того, щоби бути самим собою. І, нарешті, співавтори Стенфорд Ліман і Вільям Дуглас формують свою, відмінну (і, на наш погляд досить цікаву) від названих дослідників, точку зору на чинники, які визначають сутність етнічної ідентичності. Вона полягає у тому, що для них етнічна ідентичність ні що інше, як позакомунікаційна сутність етнічної солідарності: «окрім біологічних, культурних й соціальних рис, які характеризують зовнішню якість етнічних різноманітностей, ще є також певний смисл невизначеності, невисловленої думки й не виявленої дії, за чим члени групи визначають межі своєї власної групи. Це мовчазне, те, що не афішується, але таке, що поділяється усіма, розуміння складає символічний капітал, «укорінений» у групі. Його не можна ані передати (він не комунікується) іншій групі, ані він не може бути адаптований аутсайдерами (наприклад, негритянські «саули», «спіріт'юелз» - солоспіви душі негрів, релігійні пісні негрів).

Проаналізувавши інтерпретації різних дослідників щодо етнічної ідентичності і, передовсім, соціальних філософів, можна стверджувати, що їх позиції різняться у залежності від того, які її аспекти ними розглядаються як пріоритетні, або ж які критерії визначення її змісту кладуться в основу. Агрегація тих чи тих ознак і критеріїв не означає, що вони ігнорують інші. Більше того, у західних дослідженнях ми постійно зустрічаємо нагадування про те, що щоби досягти балансу у визначенні етнічної ідентичності повинні враховуватися як когнітивні, так і атитюдні чинники та, узагалі, ціла низка інших факторів. Лише за цієї умови можна вибудувати адекватну концепцію,

зокрема етнічної ідентичності як суб'єктивного феномена. У цьому плані популярним стало визначення, параметри якого свого часу спробував встановити німецько-американський психолог Курт Левін (Kurt Lewin): спосіб, у який особа, відштовхуючись від свого етнічного походження, психологічно позиціонує себе по відношенню до однієї чи кількох соціальних систем (ними можуть бути своя етнічна спільнота чи суспільство, у якому вона проживає, в цілому, інша етнічна спільнота чи інше суспільство). На етапі позиціонування виявляється не лише психологічний характер ідентичності, але й її соціальна сутність, оскільки тут виникає необхідність взаємодіяти з членами групи у різних сферах життєдіяльності – економічній, політичній, культурній. Для соціальної комунікації у новій системі важливо також, щоби члени цієї системи прийняли, принаймні, не налаштовувалися вороже до нової етнічної ідентичності (етнічності). На нашу думку, яку, до речі, ще раніше висловив Всеволод Ісаїв, раціональним виглядає пам'ятати про те, що етнічна ідентичність є однією із чисельних ідентичностей людини. Такий підхід утримує від гіперболізації значення етнічної ідентичності, а концентрація уваги на ній, як і на тих чи тих її аспектах, або чинниках її функціонування, здійснюється для поглибленого проникнення у сутність феномена.

Що ж до позиціонування (самопозиціонування), то західні вчені визначилися з чотирма шляхами, або вимірами: когнітивний, моральний, емоційний (афективний) та довірливий [158]. Наповнення кожного із них дає можливість у сукупності зрозуміти концепт етнічної ідентичності, принаймні, у її суб'єктивному вимірі. Коли учасники наукового дискурсу говорять про когнітивний аспект, то, передусім, мають на увазі самоїмідж та імідж своєї групи. Власне, йдеться про стереотипи про самих себе та про свою групу, а також про стереотипи сприйняття іншими себе та своєї етнічної спільноти. Безумовно, із цього процесу не виключаються знання про історію своєї групи й її культурної спадщини. Це цілком логічно, тому що стереотипи великою мірою формуються на базі знань та інформації про

минуле спільноти, з якою той чи той етнофор себе співвідносить. Важливу роль у когнітивному процесові відіграють групові цінності, які, до речі, самі по собі складають частину спадщини етнічної спільноти.

Моральний бік суб'єктивного аспекту етнічної ідентичності у філософському розумінні пов'язується з почуттям відповідальності у своїх діях та поведінці перед спільнотою – належність до спільноти накладає відповідні зобов'язання індивіда щодо неї. Скажімо, необхідність знання мови спільноти, укладання шлюбів усередині спільноти, допомога членам спільноти у наймі на роботу, підтримання своєї етнічної ідентичності тощо.

Емоційний вимір етнічної ідентичності пов'язаний з відчуттям комфорту від факту належності до своєї спільноти й можливостями бути причетним до розвитку культурних й інших цінностей та користуватися ними. Довірливий аспект суб'єктивної етнічної ідентичності полягає у вірі й розрахунку на те, що група (її члени) за необхідності прийдуть на допомогу один одному. Власне, йдеться про довіру до людини (до людей), з якими той чи той етнофор перебуває у взаємодії.

Для утвердження деяких наших спостережень повернемося до взаємодії внутрішнього і зовнішнього аспектів етнічної ідентичності, котрі дослідники, нагадаємо, визначають як : перший – суб'єктивний, другий – об'єктивний. Лише із одного переліку елементів, про які йшлося вище (їх, безумовно, можна деталізувати й додавати нові), внутрішнього й зовнішнього аспектів етнічної ідентичності стає очевидним, що вони складають її вагомий контекст й від їх «поведінки» великою мірою залежить сутністність, значення для збереження самої етнічної спільноти, динаміка розвитку етнічної ідентичності. Остання, безумовно, залежить від динаміки самих елементів, котрі формують зовнішні та внутрішні аспекти етнічної ідентичності.

Як стає очевидним із західної літератури з соціогуманістиристики, динаміка елементів розгортається у двох взаємопов'язаних і у той же час суперечливих частинах соціофілософської парадигми етнічності, й, звісно,

етнічної ідентичності – деконструкції та реконструкції. Перша звертає нашу увагу на те, що певні об'єктивні елементи етнічної ідентичності втрачають своє значення, а, отже, і їх роль у життєдіяльності етнічної спільноти зменшується, або ж вони навіть зовсім зникають із ужитку. Це може траплятися свідомо й несвідомо, однак, зазвичай, під тиском конкретних обставин. Свого часу відомий американський дослідник імміграції Маркус Хансен (Markus Hansen) відтворив прояви своєрідного роду деконструкції в іммігрантському середовищі, де на певному етапові іммігранти (передусім, другого покоління) заради своєї соціальної мобільності у Сполучених Штатах свідомо відмовлялися від тих етнокультурницьких традицій, які привозили й практикували на американській землі їхні батьки. Щоправда, згодом, вже у третьому поколінні ці традиції активно реанімувалися і поверталися у повсякденний побут. Це явище отримало назву «синдрому третього покоління» [145].

У цьому випадку ми вже маємо справу з реконструкцією. У наступних наших наукових розвідках ми більш детально проаналізуємо взаємодію цих двох процесів та її вислід на стан та функціонування етнічної ідентичності, а на даному етапові відзначимо, що питання деконструкції та реконструкції етнічної ідентичності й етнічності взагалі вже упродовж тривалого часу привертають значну увагу західних дослідників, зокрема і у їх філософському трактуванні - Річард Дженкіс (Richard Jenkins), Хіларі Дженкс (Hillary Jenks), Ян П'єтерсе (Jan Pieterse), Паула Ротенберг (Paula Rotenberg). Така увага зрозуміла, тому що, на наш погляд, результати дослідження процесу деконструкції/реконструкції дають можливість заглибитися у з'ясування сутності трансформації етнічної ідентичності й фіксації чинників, які визначають не лише трансформацію, але й той феномен, що у західній науці дістав назву «міцність (стійкість) етнічної ідентичності»[128]. Остання залежить від розміру, сили, дискримінації й зовнішнього вигляду (чи форм вияву). Власне, це уможлиблює відстеження, за вдалим висловом Ашхада Ахмада (Ashhad Ahmad), «пульсацію» етнічності [86, с. 87], а, оскільки, як

вище зазначалося, етнічна ідентичність є структуроутворюючим компонентом соціального феномену «етнічність», то цей момент є важливим у визначенні сутності і перспектив, щонайменше, трансформації етнічної ідентичності. Ця трансформація реалізується у трьох основних напрямках: розмивання етнічної ідентичності (невизначеність етнічної ідентичності – так звана етнічна індиферентність), відхід від власної етнічної спільноти й пошуки інших ніш вдоволення своїх соціально-психологічних запитів (веде до етнотігілізму), гіперболізація своєї етнічної ідентичності, що активізує процеси формування етнотогоїзму, етнотізоляціонізму, а подеколи й етнофанатизму [36]. Принагідно зазначимо, що для сучасної України з інтенсифікацією міграційних процесів на сучасному етапові, як виїзду, так і в'їзду, дослідження проблем деконструкції/реконструкції в описаному вище ракурсі виявляється надзвичайно актуальним.

Результати дослідження впливу різного роду факторів на динаміку етнічної ідентичності підтверджують її соціо-психологічну (психо-соціальну) природу й засвідчують, що вона вбирає у себе як психологічні, так і соціальні мобілізатори свого розвитку. Це дає право дослідникам, зокрема західним, етнічну ідентичність класифікувати як соціальний феномен (на кшталт, етнічності) з присутністю впливового психологічного чинника. Силу дії того чи того чинника (психологічного, соціального) на формування й функціонування етнічної ідентичності можна виявити у ході вимірів самої етнічної ідентичності, тобто врахування у її формуванні й функціонуванні різноманітних факторів й обставин й ціннісних орієнтацій (цінностей) членів етнічної спільноти. Наприклад, американська дослідниця Юдіт Катц (Judith Katz), принаймні, для культурної ідентичності поліетнічних США, таких нарахувала п'ятнадцять [112]. Однак, їх дію й ті зміни, які вони можуть зумовлювати в етнічній ідентичності індивіда не варто сприймати однозначно, оскільки, за відомою американською дослідницею Канчан Чандрою (Kanchan Chandra), «зміни в етнічній ідентичності більш ускладнені, ніж у будь-якій іншій неетнічній ідентичності» [110, с. 418].

Отже, виходячи із вище сказаного, ми щодо етнічної ідентичності у нашому контексті можемо констатувати таке: 1) проблема етнічної ідентичності займає сьогодні помітне місце у західному філософському дискурсі, що пов'язано, передусім, з актуалізацією питань, які мають дотичність до етнічності; 2) у цьому дискурсі етнічна ідентичність розглядається переважно як соціо-психологічний феномен. Зазвичай, вона визначається як структуроутворюючий компонент етнічності; 3) найбільш активно дискурс розгортається у таких країнах, як США, Канада, а також у країнах Європи – Велика Британія, Данія, Німеччина, Норвегія, Франція, Швеція; 4) основні акценти соціофілософського дискурсу стосовно етнічної ідентичності робляться на таких питаннях, що, зрештою, становить основу концептуалізації цього феномена: з'ясування співвідношення етнічної ідентичності з персональною (психологічною) та соціальною ідентичностями; аналіз взаємозв'язку між об'єктивним та суб'єктивним вимірами етнічної ідентичності; динаміка етнічної ідентичності у конкретних етнокультурних і соціальних контекстах, зокрема її трансформація; вплив етнічної ідентичності на формування ситуацій у міжетнічній взаємодії, конструювання моделей розвитку етнічної ідентичності. Крім того, дискурс з описаних вище питань, тим чи тим чином пов'язаних з концептуалізацією етнічної ідентичності, дає можливість визначитися з її змістом, принаймні, з чинниками, які впливають на його формування, скажімо, способами наповнення того чи того аспекту як об'єктивного (зовнішнього), так і суб'єктивного (внутрішнього) аспектів етнічної ідентичності.

У перерахованих ракурсах певні спостереження щодо стану з етнічною ідентичністю у західних поліетнічних країнах, скажімо, збереження і розвиток етнічної самобутності спільнотами на психологічному й соціальному рівнях, позитивні й негативні висліди дії силового поля етнічної ідентичності на міжетнічну взаємодію тощо, можна проектувати й на українські реалії етнонаціонального розвитку.

2.2. Структура, типи та форми вияву етнічної ідентичності

Для усвідомлення загальних принципів та особливостей генерування і функціонування етнічної ідентичності важливо проаналізувати, яким чином формується її структура, характер взаємозв'язків між її структурними елементами, форми її виявів. Власне, ці питання заповнюють помітну частину дослідницького поля етнічної ідентичності у соціофілософській парадигмі зарубіжних науковців. Наш аналіз визначених проблем буде базуватися на доробку дослідників етнічної ідентичності, які працюють у межах соціофілософської парадигми, на визначенні (або ж у ширшому значенні – на науковій перспективі розуміння) самого феномена «етнічна ідентичність». За нашим досвідом, вивчення дискурсу у цьому розрізі проблеми і за концептуалізацією поняття «етнічна ідентичність», яка представлена у попередньому параграфі, визначальними рисами етнічної ідентичності для більшості західних дослідників є такі: етнічна ідентичність – це комплексний феномен і він реалізується в усвідомленні людиною своєї належності до того чи того етносу (етнічної спільноти, етнічної групи – ми використовуємо терміни, якими користуються дослідники для відтворення людської спільноти з чітко визначеними етнічними маркерами); на основі усвідомлення своєї етнічної належності формується база задоволення потреб, пов'язаних зі збереженням, підтриманням та, за можливості, розвитку своєї самобутності, передусім етнокультурної; феномен етнічної ідентичності включає у себе три основних елементи: механізми генерації, ознаки спільноти, умови формування ідентичності [4, с. 399]. І надзвичайно важливим (у чому ми погоджуємося з американським філософом Томом Смітом – Tom Smith) є те, що етнічна ідентичність - один із постійних атрибутів людської суб'єктивності [207]. Це означає, що сутність етнічної ідентичності визначають впливи цілої низки факторів, корті, за можливості й їх релевантності до нашого дослідження, будуть нами враховуватися при формулюванні наших висновків щодо функціонування тих чи тих аспектів феномена.

Нашому аналізу має передувати, за найповнішої можливості, окреслення термінів «структура», «тип», «форма». Аналіз сюжетів наукової літератури, яку ми використовуємо у нашій доказовій базі й у яких присутні означені терміни, засвідчують певну невизначеність авторів у їх контентному наповненні й контекстуально-смісловому вживанні. Особливо це стосується термінів «тип» та «форма» (деколи «вид»), вони, часто, без необхідних пояснень, вживаються зарубіжними дослідниками як синоніми [129; 130; 158; 184].

У структурі етнічної ідентичності західні дослідники, зокрема соціальні філософи, виділяють два її аспекти: зовнішній та внутрішній [122; 131; 158]. На їх думку, з чим ми погоджуємося, до першого аспекту належать видимі (очевидні) ознаки, дії, поведінкові зразки, як от: 1) розмовляння етнічними мовами та практикування етнічних традицій; 2) участь в етнічних персональних мережах, у таких як, скажімо, сім'я та коло друзів; 3) участь у діяльності етнічних інституалізованих організаціях, наприклад, церква, школа, підприємства, медіа; 4) участь у діяльності волонтерських асоціацій, як от клуби, різного роду об'єднання на етнічній основі, молодіжні організації; 5) участь в активностях, які спонсоруються етнічними організаціями (пікніки, концерти, публічні лекції, збори, мітинги тощо) [158]. Внутрішній аспект структури етнічної ідентичності наповнюється іміджами, ідеями, атитюдами, почуттями. При цьому елементи зовнішнього аспекту й внутрішнього аспекту взаємопов'язані; щоправда, у різних поколіннях етнофорів вони виявляються з різною очевидністю й їх силове поле дії на формування й функціонування етнічної ідентичності буде різним.

Зауважимо, що за сприйняттям й відчуттям та вирізненням другий аспект етнічної ідентичності у порівнянні з першим виявляється більш складним. Ця складність дослідниками пояснюється тим, що він вбирає у себе три типи елементів, дію котрих можна досягнути через розуміння сутності трьох його системних складових, що, власне, формують три прошарки елементів: когнітивний (пізнавальний); моральний; емоційний.

Перший включає, передусім, самооцінка (імідж індивіда, який належить до певної групи) та імідж своєї групи. Тут йдеться про ті стереотипи, котрі сформувалися про особу як таку та групу (певну етнічну спільноту); стереотипи, які йдуть від самої особи, так і стереотипи, що формуються ззовні, тобто існуючим доквіллям. Сюди відносяться також знання про спадщину своєї спільноти та її історичне минуле. Всеволод Ісаїв, звертаючи увагу на таку особливість пізнавального виміру етнічної ідентичності як фокусування на вибірковості аспектів і подій, чи то на історичних постатях, що мають високої якості символічне значення для функціонування етнічної ідентичності (та й спільноти взагалі) [158]. До речі, подібні ситуації фіксують у дослідженнях Оксана Даниленко у розділі «Від конструювання історії – до формування нових ідентичностей в умовах пострадянських трансформацій» своєї книги про мову конфлікту у суспільстві, яке трансформується [15, с. 130-276] та Володимир Євтух і Богданна Гвоздецька, коли вони аналізують структурування ідентичностей у пограничному просторі Карпатського регіону [26].

Щодо морального виміру етнічної ідентичності, то він пов'язаний, передусім, з почуттями відповідальності й зобов'язань по відношенню до своєї групи (на цьому ми наголошували у попередньому параграфові нашої роботи). Такі почуття матеріалізуються у необхідності навчання своїх дітей етнічній мові, в укладанні шлюбів у межах своєї етнічної спільноти, у сприянні пошуків роботи для членів цієї спільноти. Власне, тут йдеться про вияви солідарності зі своєю спільнотою, у фаховій літературі (зарубіжній і вітчизняній) така ситуація означається як вияв етнічної солідарності [161], яка у межах етнічної спільноти може бути сильнішою за будь-які інші види солідарності, наприклад соціальної, класової тощо. Дослідники звертали увагу на цю ситуацію й розглядали почуття відповідальності й зобов'язань перед своєю групою як цементуючий елемент морального виміру етнічної ідентичності [138], щоправда, не здійснюючи спроб концептуалізації цих почуттів. У цьому контексті можливо зауважити, що не усі елементи, які

визначають зміст зовнішнього і внутрішнього аспектів етнічної ідентичності впродовж тривалого часу існування етнічної спільноти зберігаються, або ж з однаковою силою впливають на підтримання і розвиток етнічності. Науковці, зокрема канадські й американські, фіксують втрату певних елементів етнокультурної ідентифікації членів тих чи тих спільнот у міжпоколінній динаміці, або ж послаблення їх ролі у трансформації силового поля етнічності на окремих етапах передачі етнічної інформації від покоління до покоління. Одним із таких прикладів пов'язаний із згадуваним нами «синдромом третього покоління», проаналізованим відомим дослідником американської імміграції Маркусем Хансеном (див.: Розділ II, підрозділ 2.1).

Важливим елементом внутрішнього аспекту етнічної ідентичності у її емоційному вимірі є почуття співвіднесення себе з конкретною спільнотою, відчуття належності до справ і життєдіяльності спільноти. В. Ісаїв виділяє два типи таких почуттів: 1) почуття захищеності і почуття надання преференцій членам своєї групи перед членами інших груп; 2) почуття комфорту від перебування й взаємодії у культурницькому довіллі своєї спільноти у порівнянні з іншокультурницьким довіллям [158]. Історія досліджень проблем етнічності засвідчує, що такі почуття посилюються, якщо посилюється дискримінація (мовна, соціальна, культурна), або ж свідомо обмежується доступ вихідців із етнічних спільнот до рівних можливостей свого розвитку у суспільстві проживання. Емоційний вимір етнічної ідентичності пов'язаний з відчуттям комфорту від факту належності до своєї спільноти й можливостями бути причетним до розвитку культурних й інших цінностей та користуватися ними.

Зарубіжні дослідники етнічної ідентичності фіксують різного роду чинники, котрі впливають на формування структури феномена, його динаміку та функціонування. Серед них найчастіше фігурують такі: джерела формування й генерування поліетнічності країн; форми й інтенсивність зв'язків між джерелами поліетнічності (у країні функціонування тієї чи тієї етнічності у межах домінуючих і меншинних спільнот та країнами

походження тих чи тих етнічних спільнот); ступінь розвинутості етнічних мережевих об'єднань; інтенсивність активностей, які сприяють підтриманню й розвою етнокультурницької самобутності громад, зокрема етнічне підприємництво [88; 106; 174].

Від сили дії перелічених чинників залежить сила деконструкції й реконструкції етнічної ідентичності й характер взаємодії цих двох взаємозв'язаних аспектів динаміки етнічної ідентичності, що останнім часом стає продуктивним проблемним полем соціофілософських роздумів у науковому дискурсі стосовно етнічності [158]. Науковці, які займаються соціальними аспектами етнічної ідентичності, підкреслюють, що деконструкція і реконструкція є двома важливими аспектами структурування етнічної ідентичності саме у контексті процесу адаптації представників етнічних спільнот в іншоетнічному довіллі. Власне, тут йдеться про те, що така ситуація є закономірністю у процесах трансформації етнічної ідентичності, яка відбувається під впливом різноманітних об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Процес деконструкції полягає у тому, що певні об'єктивні риси (атрибути) етнічної ідентичності втрачають своє значення й зникають із вжитку, інші частково втрачають своє значення, не зникаючи із вжитку, ще інші, зникаючи із вжитку на певному етапі, тим не менше не втрачають свого значення для збереження етнічності, оскільки на іншому етапі за сприятливих для цього умов вони відроджуються (за теорією Маркуса Хансена). Неоднозначність цього процесу відбивається у тому, що у ході взаємодії з іншими етнофорами йде часами досить інтенсивне засвоєння елементів культури інших, які починають відігравати важливу роль у життєдіяльності (в етнокультурному аспекті) своєї спільноти; при цьому «невитиснені» попередні етнічні маркери продовжують бути важливими для спільноти, а у деяких випадках посилюють своє значення. Це усе впливає на саму структуру етнічної ідентичності – вона стає більш рухливою, адаптуючись до соціальних, культурних умов життєдіяльності етнофорів.

У західній літературі з проблем етнічності, зокрема етнічної ідентичності, наводиться чимало прикладів описаних ситуацій. Скажімо, їх мобілізатором може виступати особа, зазвичай, представник другого покоління, котра виросла як у культурному середовищі своєї етнічної спільноти, так і у більш широкому соціокультурному контексті, яким є суспільство проживання; вона володіє етнічною мовою й може бути членом однієї чи кількох етнічних організацій; однак, оскільки вона отримала освіту у школі суспільства проживання, соціалізувалася за законами цього суспільства, розмовляє його мовою й значною мірою ідентифікує себе з «мейнстрімом» (основними засадами життєдіяльності) цього суспільства, то у своїх поведінкових діях, зазвичай, вона надає перевагу паттернам, сформованим суспільством проживання, відмежовуючись від етнічних паттернів.

З процесом реконструкції пов'язані інші ситуації впливів на динаміку структури й виявів етнічної ідентичності та, у більш широкому розумінні, її функціонування, за яких етнічні маркери (наприклад, етнічне походження) індивіда у певних умовах або на певному етапі набирають нове значення й можуть активізуватися (об'єктивізуватися) у свіжих етнічних паттернах й ставати видимими (відчутними) для довколишніх як атрибути тієї чи тієї етнічної ідентичності. У цьому контексті дослідники наголошують на такій особливості – у процесі реконструкції відроджуються старі етнічні маркери й вони набувають нового звучання й значення для етнічної спільноти. Власне, тут ми маємо справу з «реконструйованою етнічністю». Цей процес, як ми вже згадували, відтворив у своїй теорії Маркус Хансен (у західній літературі її деколи називають «концепцією Хансена», а Всеволод Ісаїв – «гіпотезою Хансена»).

Варто зауважити, що не завжди особа є носієм окремо «деконструйованої» чи окремо «реконструйованої» етнічної ідентичності.

На базі наведеного аналізу, здійсненого на основі літератури, у якій дискутуються соціофілософські аспекти етнічної ідентичності, можна

прослідкувати траєкторію впливу деконструкції та реконструкції на динаміку структури етнічної ідентичності: однозначно очевидно, що деконструкція послаблює основу (фундамент) структури, вимиваючи структуроутворюючі компоненти, які є джерелом накопичення етнічної інформації та формування етнічного аспекту менталітету, зокрема традиційні елементи культури, звичаїв, поведінки; реконструкція ж, навпаки, посилює цю основу. Її, безумовно, знижує рівень етнічної самосвідомості. Щоправда, реконструйовані старі атрибути й сформовані як результат міжетнічної взаємодії гібридні атрибути можуть не мати такої сили як оригінальні й основа структури етнічної ідентичності довгий час може залишатися ослабленою.

Різноюнаправленим може бути вплив деконструкції й реконструкції й на інші компоненти структури етнічної ідентичності: безумовно, діяльнісно-функціональний компонент посилюватиметься завдяки інтенсифікації активностей в етнічних організаціях; адекватне сприйняття довколишнього етнокультурного середовища формуватиме відповідні адаптивні можливості (через деконструкцію – відмову, принаймні, від публічної агрегації етнічних маркерів своєї спільноти, а деколи й протиставлення своєї етнічності іншій етнічності), а реконструкція зміцнить своє етнічне силове поле, що розширить можливості досягнення рівноправності у взаємодії з меншинними спільнотами та домінуючою етнічною більшістю. Не заглиблюючись у специфіку впливу процесів деконструкції й реконструкції на структуру етнічної ідентичності, варто наголосити, що вони суттєво відбиваються на етнічній самосвідомості членів етнічних спільнот, від чого залежить рівень стійкості етнічної ідентичності.

У контексті з'ясування соціальної наповненості контенту етнічної ідентичності, що, власне, є одним із аспектів дослідження у соціофілософській парадигмі, важливими виявляються її носії, тобто, джерела (за походженням носіїв) її генерування та механізми її генерування. У західній філософії, як і в інших соціогуманітарних науках, у першому

випадку увага концентрується на іммігрантах [131; 189; 193; 216]. До певної міри це справедливо, оскільки, як ми вже зазначали у першому параграфі першого розділу, вони дійсно є основним джерелом етнокультурної диверсифікації сучасного світу. Однак, у багатьох країнах, зокрема у США, Канаді, країнах Латинської Америки, нині зберігаються й інші її джерела: аборигенне, туземне населення; етнічні спільноти автохтонного населення та спільноти з тривалим часом перебування у країні проживання (переважно країни Європи). Інакше кажучи, ми маємо справу з диверсифікацією джерел, які генерують етнічну ідентичність. За певних умов, скажімо, при загостренні етнонаціональних відносин у тій чи тій поліетнічній країні, що ми спостерігаємо від середини ХХ-го століття і по нинішній час, різні джерела з різною силою генерують етнічну ідентичність. Якщо у ХІХ-ому столітті на основі міцного силового поля очевидним був високий ступінь етнічної ідентичності аборигенного, туземного населення, то у наступних періодах, особливо у середині ХХ-го століття і сьогодні є етнічність, а відповідно й етнічна ідентичність, носіями якої виступають представники спільнот, котрі тривалий час перебувають у країні свого теперішнього проживання.

Внутрішньоетнічними джерелами формування, підтримки і розвою етнічної ідентичності виступають сім'я, школа, засоби масової інформації, соціальні інститути, громадські організації етнічних спільнот.

На думку філософів, що підтверджують й інші дослідження, зокрема психологів, відповідний суспільний статус етнічної спільноти генерує той чи той рівень етнічної ідентичності [4, с. 399; 48, с. 31-44]. Звісно, чим вищий цей статус, то вищим буде і рівень етнічної ідентичності і навпаки. Власне, ситуація зі статусом етнічної спільноти у суспільстві проживання і у зв'язку з ним складаються специфічні ситуації у взаємовідносинах різних етнічних спільнот, окремих етнофорів – у міжетнічній взаємодії формується два протилежні полюси: 1) завищена оцінка значення своєї етнічності і бажання (й часто його реалізація) домінувати над іншими; 2) занижена оцінка своєї етнічності, що може породжувати почуття меншовартості своєї етнічності, що,

зрештою, може привести до відмови від неї. Більш детально сюжети, пов'язані з вислідом дії згенерованої етнічної ідентичності у міжетнічній взаємодії у парадигмі «Ми – Вони», будуть розглядатися у наступному розділі.

Ведучи мову про типи етнічної ідентичності, важливо мати на увазі не лише теоретичний аспект, котрий полягає у термінологічному визначенні й лінгвістичному відтворенні сутності явища з метою його адекватного сприйняття довколишніми, але й встановлення чинників, котрі дають розуміння, чому одне і те ж явище розвивається за певними, деколи дещо відмінними, особливостями. У цьому плані, очевидно, варто пам'ятати висновок згадуваних нами ДжозефаТрімбела і Райєна Діксона про те, що «етнічна ідентичність – завжди контекстуальна й ситуативна, тому що вона впливає із соціальних взаємин, де одна сторона декларує свою етнічну ідентичність, а згодом демонструє можливість визнання й прийняття іншими маркерів своєї етнічної групи» [216]. Саме з контекстуальністю й ситуативністю ми пов'язуємо типологізацію етнічної ідентичності. До цього можна додати ще й історичні умови, у котрих вона зароджується, розвивається й функціонує.

Нагадаємо: за визначенням філософів, соціальна ідентичність – це переживання і усвідомлення своєї належності до тих чи інших соціальних груп, спільнот, у нашому випадку етнічно маркованих, що передбачає, зокрема, членство етнофора в цих групах, спільнотах та відповідні поведінкові реакції на довколишніх [4, с. 398], у тому числі й інших етнофорів. Ті ж філософи твердять про те, що індивідуальна (особистісна) ідентичність (це ми відносимо і до етнічної ідентичності) «представляє собою суб'єктивні інваріантні структури матеріально-практичного і духовного освоєння світу, засновані на ціннісних орієнтаціях індивіда» [4, с. 297], додамо, етнічно маркованого індивіда.

Західна соціофілософська парадигма пропонує виділити кілька видів етнічної ідентичності. Як впливає із аналізу теоретичних праць зарубіжних

дослідників, критерії, які кладуться в основу класифікації видів, дозволяють виокремити такі їх групи: 1) критерії рівня етнічної ідентифікації; 2) критерії ступеня вияву етнічної ідентичності; 3) критерії зародження, функціонування й трансформації етнічної ідентичності. Розглянемо детальніше залежність формування видів етнічної ідентичності від названих вище критеріїв.

У першому випадку дослідниками фіксуються такі види етнічної ідентичності: моноетнічна ідентичність, біетнічна ідентичність, маргінальна етнічна ідентичність, гібридна етнічна ідентичність, розмита (розсіяна) етнічна ідентичність [145; 158]. Моноетнічна ідентичність у сьогоdnішньому світі властива небагатьом етнічним спільнотам, хіба що аборигенному та туземному населенню та, принаймні, великою мірою корейцям, японцям. Таке твердження пов'язане з інтенсивним переміщенням представників різних народів, їх біологічним й етнокультурним змішанням між собою, глобалізацією соціальних й культурницьких процесів, представленою зокрема мережизацією сучасних інформаційних зв'язків [39]. Нині все більшого поширення набирає гібридна ідентичність, яка складається з двох практично рівнозначних компонентів – етнокультурних й психолого-поведінкових компонентів країни походження й таких, набутих у країні проживання. Такий вид ідентичності властивий мігрантам, що досить часто відбивається у їх нових етнізмах, скажімо, італоамериканці (італійці, котрі іммігрували у Сполучені Штати Америки), україноканадці (українці й їхні нащадки, які тривалий час проживають у Канаді), франкоканадці (нащадки французів, що у XVIII-ому столітті прибули на канадську землю й нині утворюють одну із двох спільнот-фундаторів Канадської конфедерації). До етнічної ідентичності, яка сформувалася на основі рівня етнічної ідентифікації, належить і маргінальна етнічна ідентичність, котра є продуктом взаємодії спільнот чи то індивідів, що перебувають на межі територіальних утворень. А розмита (розсіяна) етнічна ідентичність, яка характеризується низьким рівнем артикульованості й слабкою пов'язаністю з тією чи тією етнічною спільнотою, найчастіше зустрічається за інтенсивних

контактів представників цих спільнот, котрі перебувають у середовищі одна однієї, зазвичай, у невеликих поліетнічних ареалах.

Цікавим об'єктом соціофілософського аналізу є форми етнічної ідентичності, коли для цього обираються критерії оцінки її вияву. Тут фахівці фіксують велику кількість різновидів: нульова (майже не відчутна) етнічна ідентичність; гіпоідентичність (низького рівня вияву ідентичність), котра властива меншинним групам населення; гіперідентичність, яка є протилежністю попередньої, її носії гіперболізують перебільшують значення етнічної ідентичності, передусім своєї, для життєдіяльності своїх спільнот. Вона є джерелом етноцентризму, що часто-густо може збуджувати конфліктогенні ситуації у міжетнічній взаємодії; «бунтівна» етнічна ідентичність (властива для країн «третього світу») спонукає до спротиву глобалізаційним процесам; елітна ідентичність, ідентичність етнічних еліт, за своєю суттю кон'юнктурна, яку етнічні еліти демонструють з метою зайняття престижних для себе ніш серед еліти проживання; «плаваюча» етнічна ідентичність, власне мультиетнічна ідентичність, складові якої з тією чи тією силою виявляються залежно від обставин, у яких перебуває етнофор.

На наш погляд, особливо продуктивними останнім часом здаються форми етнічної ідентичності, пов'язані з чинниками, які лежать в основі її формування (зародження), визначають характер її функціонування й трансформації. У цьому контексті найбільш чітко виявляється пов'язаність етнічної ідентичності з парасольковим явищем «етнічність». Тут мова, передусім, може йти про передані за народженням або ж набуті у результаті повсякденних практик етнічні маркери. Інакше кажучи, ці групи маркерів дозволяють дослідникам розглядати етнічну ідентичність, як і етнічність взагалі, у межах двох найбільш поширених нині у західній науці теоретичних підходів: есенціалізм/примордіалізм та інструменталізм/конструктивізм. Зауважимо, що у фаховій літературі, особливо, попередніх періодів, кожен із підходів деколи розглядається окремо як самостійний підхід; поєднання

підходів у дві групи у нашому випадку вважаємо виправданим, оскільки вони інкорпоруєть багато спільних елементів і, до того ж, для вирішення завдань нашого дослідження достатньо узагальненої їх характеристики.

Перший із них базується на таких твердженнях: усе, що пов'язане з етнічністю (етнічні групи, етнічна ідентичність) є природженими, древніми явищами, в основі яких лежать кривні (родинні) зв'язки. І вони визначають обличчя, можна додати і зміст, соціального життя індивіда і колективу. Цей підхід, який тривалий час був домінуючою парадигмою у вивченні етнічності, вперше сформулювали німецькі філософи XVIII-XIX ст., зокрема Йоганн Готфрід Гердер і Йоганн Готліб Фіхте, а пізніше продовжили розвивати Базіл Девідсон (Basil Davidson), Кліффорд Гіртц (Clifford Geertz), Едвард Шілз (Edward Shils), П'єр ван ден Берге (Pierre van den Berghe) й представники інших соціогуманітарних наук.

Другий названий нами підхід сьогодні є більш поширений у науці про етнічність та похідні від неї. На передній план в інтерпретації етнічних явищ у життєдіяльності особи і спільнот він висувається у 1960-х – 1970-х роках завдяки інтенсивній у цьому напрямку праці антропологів та соціологів: Фредрик Барт (Fredrik Barth), Абнер Коен (Abner Cohen), Ернест Геллнер (Ernest Gellner), Натан Глейзер (Nathan Glaser) та Даніель Патрік Мойніхан (Daniel Patrick Moynihan). Головні твердження їх наукових розробок щодо етнічності, етнічної ідентичності є те, що групи, спільноти, сформовані на базі етнічних маркерів, - ніщо інше як штучні конструкти сучасних еліт для досягнення їх власних цілей. Ці ідеї поширюються і у працях філософів Бенедикта Андерсона (Benedict Anderson), Джона Бреуїллі (John Breuilly), Роджера Брубейкера, Еріка Хобсбаума (Eric Hobsbawm), Канчан Сандри та інших. Ці автори, як і ціла низка прихильників конструктивізму, у своїх дослідженнях виходять із того, що етнічні спільноти скоріше є штучними утвореннями, аніж природними й вічними, оскільки вони можуть бути створеними, розрушеними або ж фрагментованими й реконструйованими [142].

Соціофілософська парадигма спонукає нас враховувати дві групи підходів (тверджень), оскільки ми вважаємо, що у сучасному світі існують як древні етнічні спільноти, або, принаймні, спільноти з тривалою історією, так і нові спільноти, які утворилися за тих чи тих обставин відносно недавно. Підтвердження нашій думці ми знаходимо у Всеволода Ісаїва, який розділяє етнічні групи на «старі» й «нові» [158]. Щоправда, він не занурюється у глиб віків, а радше відштовхується від того часу, коли іммігранти почали масово освоювати канадські території (XVIII-XIX ст.). Ми, однак, використовуючи його методику розмежування, можемо вести мову і про туземне, аборигенне населення, тобто, на наш погляд, згадані два підходи щодо аналізу сутності етнічності взагалі й етнічної ідентичності зокрема можуть знаходити своє застосування.

Зважаючи на динамічність сучасних суспільних процесів і певною мірою погоджуючись із кількома твердженнями деяких дослідників [4; 142; 172; 185; 223] про те, що: 1) етнічна ідентичність явище досить рухливе, воно більш легко піддається зовнішнім впливам, зокрема об'єктивним обставинам, у яких перебувають її носії, ми схилиємося до думки, що саме у цьому варто шукати пояснення різноманітності способів вияву етнічної ідентичності. У нашому дослідженні, спираючись на досвід зарубіжної соціогуманістистики, ми цю різноманітність визначаємо як форми вияву (деколи зустрічається термін види етнічної ідентичності, що ми приймаємо як синонім до форм); 2) етнічність, натомість, більш очевидно протривується впливам, вона певною мірою є закритим соціальним конструктом зі своєю історією, зазвичай, тривалою, примордіалістською. Виходячи з цього цілком логічним стає висновок про те, що етнічну ідентичність легше конструювати, підлаштовуючи нову конструкцію під інтереси тих чи тих політичних чи то бізнесових кіл. На наш погляд, це легше робити з індивідуальною (особистісною) етнічною ідентичністю, аніж з груповою (соціальною), оскільки в останній, хоча, здавалося й об'єднані в одне ціле ідентичності, її складові мають свої особливості і «переплавити» їх, щоби

згодом вибудувати на цій основі нову, хоча би більш-менш стійку етнічну ідентичність, не завжди вдається. Досвід «неспрацювання» теорії й практик «плавильного казана» у Сполучених Штатах Америки чи не найкраще свідчить на користь висловленої думки [141].

Нам видається, і ми знаходимо цьому підтвердження у працях відомих дослідників феномена етнічності, що саме індивідуальна (особистісна) етнічна ідентичність, яка пов'язана передусім з якісними особливостями її носія (скажімо, поведінковими, інтелектуальними, емоційними тощо) відіграє велику роль у формуванні якості міжетнічної взаємодії. Йдеться, передовсім, про позитивне й негативне наставлення один до одного учасників взаємодії, як також і до своєї етнічної спільноти. Останнє є особливо цікавим для соціофілософського аналізу, оскільки від негативного (наприклад, перевага референтних етнічних груп на основі незадоволеності своєю етнічною ідентичністю) чи позитивного (задоволеність належністю до своєї етнічної спільноти, наявність почуття гордості за неї) сприйняття своєї етнічної ідентичності (а в цілому й етнічності як своєї системи) залежить якість етносоціальної ситуації, зокрема в поліетнічному ареалі, регіоні, країні

Описане вище, власне, відкриває можливості аналізу певних складових функціонування етнічної ідентичності, котрі, як ми переконуємося на основі згадуваних у нашій роботі праць авторів та багатьох інших, детермінують, передусім: 1) якісні етнічні характеристики (успадковані й набуті); 2) обставини (соціальні, економічні, культурні, політичні), у яких та чи та етнічна ідентичність функціонує; 3) рівень міжетнічної толерантності; 4) офіційна позиція місцевих та національних владних структур стосовно перспектив етнічних спільнот, які розміщені на територіях, котрі знаходяться у межах їх владних компетенцій.

До групи критеріїв, які детермінують трансформацію етнічної ідентичності, надаючи їй нового звучання, відносяться, звичайно, перераховані вище і пов'язані із її зародженням та функціонуванням. Ці

питання у зарубіжній, та частково й в українській, соціогуманістиристиці певною мірою досліджені і на їх основі можна скласти загальне уявлення про їх роль у розвитку етнічної ідентичності. Ми дещо детальніше зупинимося на транснаціональних аспектах впливів на етнічну ідентичність. До чинників цього типу можна зарахувати, передовсім, функціонування транснаціональних мереж, які концентрують свою діяльність на етнічних зв'язках (у різних формах) вихідців із тієї чи тієї країни, що проживають на території інших держав, з країнами виходу (переважно, етнічними батьківщинами). Українські дослідники пропонують вивчати динаміку етнічності у згаданій площині у трьох проєкціях: 1) чинники, які впливають на динаміку етнічності ранжуються таким чином – соціально-економічні, психолого-поведінкові, етнокультурні; 2) етнічність у транснаціональному просторі переважно конструюється, а сам процес конструювання й практики є контекстуально зумовленими; 3) соціальні мережі, які вибудовуються на етнічній основі, творять особливо рухливий різновид простору – етнічний, котрий стає складовою ТНСП (як і деяких інших різновидів простору). Науковий і практичний досвід дослідника спонукає до наголошення на тому, що у процесі реалізації задумів у запропонованому ракурсі «можуть з'являтися й інші гіпотези, пов'язані з особливостями функціонування етнічності у різних частинах транснаціонального простору, скажімо, при з'ясуванні параметрів, закономірностей та особливостей взаємодії соціального й етнічного» [27, с. 21].

Проєкції й застереження стосовно їх реалізації у контексті дослідження етнічності стають релевантними й у випадку з етнічною ідентичністю, оскільки дослідниками доведено, що остання є похідною, а ще краще продуктом етнічності [4, с. 402]. До речі, чимало зарубіжних науковців, передовсім європейських, інтенсифікували дослідження саме у зазначеному В. Євтухом напрямку: Олександра Амеліна (Aleksandra Amelina), Девід Бойд (David Boyd), Мішель Бруно (Michel Bruneau), Жанін Дахінден (Janine Dahinden), Томас Фест (Tomas Faist), Роберт Кеменифі (Robert Kemenyfi),

Лінда Лойнг (Linda Leung) (web), Детлеф Мюллер-Ман (Detlef Muller-Mahn), Айхва Онг (Aihwa Ong), Девід Паркер (David Parker) (internet), Людвіг Пріс (Ludwig Pries), Пабло Регальські (Pablo Regalsky), Еугенія С'япера (Eugenia Siapera), Роджер Вальдінгер (Roger Waldinger), Коллін Ворд (Colleen Ward), Андреас Віммер (Andreas Wimmer) [27, с. 23-26].

Із аналізу літератури, у якій йдеться про трансформації етнічності й етнічної ідентичності саме у транснаціональному вимірі, можна зробити такі висновки: етносоціальні мережі сприяють підтриманню, передовсім, тих аспектів етнічної ідентичності, корті не завжди жорстко прив'язують особу до своєї етнічної спільноти, а скоріше зміцнюють зв'язки з країною походження й віртуалізують їх [134]. Це у свою чергу веде до розмивання певних усталених основ етнічної ідентифікації, зокрема демонстрації належності до певної етнічної спільноти, активної персональної участі у діяльності етнічних організацій, функціонування шкіл з етнічними мовами навчання тощо. За таких обставин у свідомості й практиках етнофорів звільняється місце для проникнення туди елементів інших етнічностей і на цьому ґрунті формуються чи й свідомо конструюються нові етнічні ідентичності, зазвичай гібридні, розпорошені тощо [145]. Така ситуація спонукає нас до твердження про посилення процесів деконструкції, про що йшлося вище.

Отже, ведучи мову про структуру, типи та форми вияву етнічної ідентичності у проблемному полі соціофілософської парадигми, базуючись на результатах наукових пошуків дослідників, можна твердити, що:

1) структура етнічної ідентичності має три основні компоненти : основа (вона формується на базі успадкованих чи набутих етнічно маркованих елементів культури, традицій, звичаїв, ментальності); діяльнісно-функціональний прошарок (етнокультурні практики, спрямовані на розвиток етнічно маркованих елементів життєдіяльності етнічних громад); сприйняття довколишнього етнокультурного середовища під кутом зору адаптивних можливостей своєї етнічності; етносоціальна, та етнополітична, поведінка

(реагування етнофорів на значимі соціальні й політичні події на рівні своєї етнічної спільноти, на рівні місцевої громади, на рівні регіону й усієї країни). У структурі етнічної ідентичності дослідники виділяють два аспекти: зовнішній та внутрішній;

2) типи етнічної ідентичності пов'язуються з рівнем етнічної самосвідомості та ступенем маніфестації своєї етнічності. Виділяються два узагальнюючих типи етнічної ідентичності: колективна (соціальна) й персональна, індивідуальна (психолого-поведінкова, психолого-діяльнісна). Типологізація етнічної ідентичності визначається контекстуальністю й ситуативністю, як також соціоісторичними умовами, у котрих вона зароджується, розвивається й функціонує;

3) існує велика кількість форм (видів) вияву етнічної ідентичності, які визначаються критеріями, що лежать в основі класифікації їх видів, зокрема тими, котрі пов'язані з рівнем етнічної ідентифікації, з ступенем вияву етнічної ідентичності, із закономірностями та особливостями зародження, функціонування й трансформації етнічної ідентичності.

2.3. Перспективи розвитку етнічної ідентичності

Аналіз зарубіжного наукового дискурсу з проблем етнічності у межах соціофілософської парадигми засвідчує наявність у ньому двох важливих моментів: 1) спроби теоретичного обґрунтування закономірностей та особливостей генерування й функціонування етнічної ідентичності як структуроутворюючого компонента феномена етнічності – власне, формування концепцій та теорій; 2) вибудовування моделей розвитку етнічної ідентичності; у нашому викладі мова йде про наукову перспективу розвитку етнічної ідентичності. Зазначимо, що «розвиток» у західній літературі трактується як об'єктивний процес і як метод дослідницької перспективи [131; 140; 201]. Ми пристаємо на таке: поняття «перспектива розвитку» як наукова концепція.

Однак, перш, ніж перейти до аналізу дискурсу про моделі «перспективи розвитку» етнічної ідентичності, ми маємо з'ясувати дві речі: 1) які і яким чином у соціофілософській парадигмі трактуються існуючі теорії розвитку етнічної ідентичності і у цьому зв'язку етнічності взагалі, а також виявити спроби сповідувачів цієї парадигми їх корегувати чи й творити свої власні. Це важливо, оскільки моделі, зазвичай, вибудовуються на основі тих положень концепцій і теорій, які приймає та чи та наукова парадигма; 2) моделі «перспектив розвитку» етнічної ідентичності, зазвичай, концентруються навколо практичних питань функціонування ідентичності. Тобто, увага звертається, передовсім, на з'ясування питань, яким чином реалізація запропонованих тих чи тих моделей буде впливати на динаміку самої етнічної ідентичності й стан формування та розвитку етнонаціональної ситуації в країні.

Серед концепцій та теорій, котрі можна співвіднести з завданнями нашого дослідження, пропонуємо, бодай, коротко розглянути кілька із них, що вже тривалий час перебувають у центрі уваги західних як теоретиків, так і практиків. При цьому нагадаємо, що більшість із них зароджувалися у північноамериканських країнах (США, Канада) й певним чином поширювалися на поліетнічні країни Європи, модифікуючись з врахуванням регіональної (європейської) специфіки соціальних процесів та етнонаціонального розвитку. Релевантними до нашого викладу ми вважаємо такі концепції й теорії: анлоконформізм, «плавильний казан», культурний плюралізм, (етнокультурний плюралізм), мультикультурність (багатокультурність), різновиди етнонаціоналізму [18; 116; 133; 141]. До речі, саме вони набули найбільшого поширення й навколо них формувалася науковий дискурс у частині вибудовування моделей розвитку етнічної ідентичності.

Оскільки теорії, пов'язані з етнічністю й етнічною ідентичністю у дискурсі дослідників країн Північної Америки були свого часу проаналізовані у працях Володимира Євтуха, то ми вважаємо, посилаючись

на основні його висновки, достатнім для нашого контексту передати їх квінтесенцію з підкресленням соціофілософської складової.

Отже, згідно зі згаданим автором, науковий дискурс щодо теорій, які ми включили у перелік, розпочався з англоконформізму. Його ініціаторами були Силвія Коул та Майкл Коул (Sylvia Cole, Michael Cole), які у своїй історико-філософській праці «Меншості і американська перспектива» (друга половина XIX-го століття) стверджували, що саме ця теорія є адекватною для етнонаціонального розвитку Сполучених Штатів того часу. Стимулюючим моментом творення цієї теорії були інтенсивні потоки іммігрантів до США, носіїв етнічності й етнічної ідентичності, відмінних від тих, що вже на той час утвердилися у країні як «головна течія» («*mainstream*») в етнонаціональному розвитку: «Правлячою верхівкою англосаксонського ядра американської нації була випрацьована система ідеологічних, політичних, культурних цінностей. Зразком для іммігрантів повинні були стати цінності, які привезли з собою англійці із Британських островів. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. однозначно була сформульована позиція по відношенню до тих хто прибував в Америку. Її сутність зводилася до наступного: якщо іммігрант відмовляється, або у силу тих чи тих причин не може прийняти (часто примусово) англосаксонські цінності, не може розчинитися у новому доквіллі, то для нього закривається доступ в американське суспільство і йому залишається два шляхи – або повертатися на батьківщину, або ж приречення на дискримінацію й постійні гоніння з боку пануючої англосаксонської верхівки» [18, с. 25]. Власне, такої точки зору дотримувалися чимало американських теоретиків етнічності: скажімо, Мілтон Гордон (Milton Gordon), Джон Скотт (John Scott), Карлтон Куолі (Carlton Qualey).

Ми можемо зробити висновок про те, що реалізація такої теорії відбивалася на станові етнічної ідентичності тих же іммігрантів у двох напрямках: 1) зумовлювала відмову від етнічних маркерів (якщо не від усіх, то, принаймні, від їх значної кількості). Зважаючи на прагнення помітної

частини новоприбулих якнайшвидше соціалізуватися у новому оточенні й завдяки соціальній мобільності зайняти більш престижний статус в американському суспільстві, цей процес був таки інтенсивним. Тут ми маємо справу з втратою якісних етнічних характеристик мешканців США, які прибували з інших країн, і послабленням рівня їх етнічної ідентичності. Вище ми говорили про явище деконструкції – такий стан у цьому випадку є конкретним прикладом її дії; 2) стимулювала процес уособлення, відокремлення етнофорів (тих, хто у силу вікових й звичаєвих обставин не міг відразу прийняти нові цінності) у звичній для них етнокультурній атмосфері. Ця частина етнофорів утворювала ядро збереження своєї етнічної ідентичності й намагалася її розвивати. Зрештою, як показав досвід, це відіграло неабияку роль у реконструкції етнічної ідентичності (про це йшлося у попередньому параграфі). Розвиток ситуації у міжетнічних стосунках у вже на той час поліетнічних Сполучених Штатах засвідчив, що теорія англоконформізму працювала певний час, але вона не встигла сформулювати американську спільноту як одне ціле за англосаксонським зразком; її ідеологам й науковим творцям не вдалося повністю деконструювати етнічну ідентичність нещодавно прибулих етнофорів.

Цю місію у тих же США наприкінці ХІХ-го - на початку ХХ-го століть почала перебирати на себе інша теорія – «плавильного казана». Термін «плавильний казан» для означення однойменної теорії був запозичений у американського драматурга Ізраеля Зангвілла (Israel Zangwill), котрий написав п'єсу на реалії повсякденного життя Америки під тією ж назвою (1908 р.). Послідовниками цієї теорії були відомі дослідники імміграції: Фредерік Тернер (Frederick Turner), Ральф Емерсон (Ralph Emerson), Річард Кеннеді (Richard Kennedy). Основний постулат теорії «плавильного казана» був таким: під впливом соціальних чинників розвитку американського суспільства стираються етнічні відмінності між вихідцями із різних країн і носіїв різних етнічностей. Найбільш інтенсивно цей процес, згідно з твердженнями прихильниками цієї теорії, відбувався у поліетнічних

американських мегаполісах [18, с. 42-43]. «Плавильний казан» як теорія і практика етнонаціонального розвитку США вважалася ефективною до середини ХХ-го століття. Щоправда, деякі вчені, скажімо, згадуваний нами вище філософ Горас Каллен (Horace Kallen) ще на початку минулого століття звертав увагу на те, що «плавильний казан» не виконує покладені на нього завдання деконструкції етнічної ідентичності різноманітних спільнот [163]. А вже у середині 1960-х років Натан Глейзер та Девід Мойніхен були більш категоричними у своїй оцінці «плавильного казана», заявивши, що він не спрацював настільки ефективно, щоби «переплавити» усі етнічні спільноти найбільшої й найдиверсифікованішої в етнічному плані міської агломерації Нью Йорка. Як свідчення вони наводять приклади із життя таких спільнот, як негри, пуерторіканці, євреї, італійці та ірландці [141], що вочевидь зберігають етнічні маркери своїх спільнот, а у деяких випадках, зокрема під час нових хвиль імміграції ще й посилюють їх. До такої думки долучилися й дослідники, які тяжіють до соціофілософських узагальнень: Майкл Новак (Michael Novak) зі своєю працею «Підйом етнічних груп, що не переправляються» (пізніше розширений варіант вийшов під назвою «Етнічності, які не переплавляються: політика і культура в американському житті») [186] та автори інших відомих праць, зокрема «Американська історія спадщини американського народу», «Меншини впливають на результати виборів» [18, с. 46].

Приймаючи наведені вище твердження як визначальні в оцінці теорії «плавильного казана», ми, однак хотіли би звернути увагу на його різновид – «потрійний плавильний казан», характерний передусім для міжетнічної взаємодії у великих поліетнічних містах. Нам видається, що ця теорія може бути застосована для аналізу етнічних процесів і на сучасному етапі, і не лише для Америки. Річ у тім, що довший час фіксувалася тенденція групування вихідців з інших країн за трьома релігійними чинниками: протестант, католик, іудей. І якщо і говорити про дію «плавильного казана», то, скоріше вона була відчутною саме у цих трьох підгрупах (Рубі Кеннеді –

Ruby Kennedy, Вільям Герберт – William Gerbert) [18, с. 42]. Цей концепт, на нашу думку, і сьогодні може представляти цікавий об'єкт для наукового дискурсу, зокрема у його соціофілософському вимірі. Аргументом на користь цього посилу може служити той факт, що, по-перше, релігійний маркер досить часто співпадає з етнічним чинником поділу людських спільнот на особливого роду групи, власне, етнічні; а, по-друге, сьогодні зростає роль релігії у життєдіяльності людини та груп, особливо етнічних спільнот, корті перебувають в умовах іншоетнічного доквілля. Це підтверджують дані Європейського соціального дослідження (ESS) [13, с. 97]. Вочевидь, що цей сюжет з акцентуацією на релігійному чинникові більш активно буде повертатися у дискусію стосовно можливостей «переплавлення» іншоетнічних, носіїв інших етнокультурних та етнорелігійних традицій у відносно однорідну спільноту. І тут мова вже йтиме (принаймні, мусить іти) про неоднозначну дію «плавильного казана» - його «місію» націленості на досягнення однорідності – а про можливі її (дії) варіації у межах «плавильної» парадигми.

Наведені твердження (а їх можна знайти велику кількість у соціогуманітарній літературі з питань етнічності) однозначно вкотре переконують, що етнічна ідентичність все-таки, не дивлячись на її рухливість (див. попередній параграф), залишається стійким компонентом структури феномена «етнічність», його основою і, за певних умов, може здійснювати могутній спротив деконструктивним прагненням. А середина 1960-х років показала, що, навпаки, силове поле реконструкції значно посилювалося, що західні, та й вітчизняні, дослідники пов'язують з інтенсифікацією рухів етнічних спільнот за свої права у поліетнічних країнах Америки і Європи у вказаний період; у науковій літературі, зокрема і філософського спрямування, цю ситуацію часто-густо називають етнічним (етнокультурним, етнополітичним ренесансом) [28, с. 54-59]. У теоретико-концептуальному плані така ситуація стимулювала появу нових теорій, наповнених, на нашу думку, більш демократичним контентом. Йдеться, передовсім, про

культурний (етнічний, етнокультурний) плюралізм, мульткультуралізм (багатокультурність) тощо. Щоправда, на хвилі етнічних рухів інтенсифікувалося концептотворення праворадикальних й сепаратистських «теоретико узагальнюючих схем» етнонаціонального розвитку країн з чітко артикульованими етнічно маркованими територіальними утвореннями.

Найбільш аргументовано зародження й розвиток теорії культурного плюралізму представлені у роботі вже згаданого нами американського філософа Гараса Каллена. У 1920-х роках він обґрунтував назрілу необхідність пошуку більш адекватних теорій розвитку поліетнічних Сполучених Штатів, аніж, скажімо, англоконформізм та «плавильний казан» [163]. У більш пізній роботі «Культурний плюралізм і американська ідея», яку ми вже згадували вище, філософ поглибив свої роздуми з приводу культурного плюралізму, звертаючи увагу на роль економічного фактора в культурологічних процесах, вважаючи, що він суттєво впливає на групування індивідів й здійснення спротиву асиміляції [164, с. 91]. Підкреслення ролі економічного чинника очевидно пов'язує етнічність, етнічну ідентичність з соціальними процесами, маркованими етнічними ознаками. Серед послідовників ідей Гараса Каллена є чимало філософів, розмірковуваннях котрих лягають у соціофілософську парадигму, оскільки вони тим чи тим чином концентрують увагу на соціальних чинниках, які визначають контент етнічності й, особливо, етнічної ідентифікації: Маркус Хансен, Майкл Хехтер (Michael Hechter), Майкл Паренті (Michael Parenti), Девід Белл (David Bell) [18, с. 54]. Ми у нашому викладі не будемо зупинятися на класифікаціях культурного плюралізму й не будемо заглиблюватися в аналіз їх особливостей та визначати вклад кожного дослідника у динаміку наукового дискурсу. Для нашого контексту важливими є, зокрема, їх твердження про те, що «етнічні групи і культурні громади є принциповими соціальними формуваннями» [18, с. 59], що структурує саму соціальну парадигму. До того ж, їх існування й зростання їх ролі у суспільному житті поліетнічних країн посилює позиції їх етнічної ідентичності, тобто вони в умовах демократизації

суспільства можуть вільно декларувати й маніфестувати свою етнічність і пов'язану з нею ідентичність.

У Канаді теорія (деколи учасники дискурсу називають її концепцією) культурного плюралізму реалізувалася як теорія (концепція) мультикультуралізму (багатокультурності). У загальній оцінці ми приєднуємося до думки Володимира Євтуха про те, що мультикультуралізм як концепція є одним із варіантів теорії культурного плюралізму, щоправда, з певними відмінностями, які детермінуються особливостями політичного і соціоекономічного розвитку Канади [18, с. 77-78]. Соціофілософське осмислення сутності мультикультуралізму великою мірою спиралося тут на праці антропологів, фольклористів, культурологів, зрештою, соціологів: Джон Гіббон, Кейт Фостер (Kate Foster), Ватсон Кіркконелл (Watson Kirconnell), Ентоні Річмонд (Anthony Річмонд), Джон Портер (John Porter), Володимир Кей (Volodymyr Kaye) та ін. Саме ідеї названих дослідників стимулювали формування й подальший розвиток концепції (теорії) мультикультуралізму, котрі починаючи з 1920-х років запропонували дещо повному подивитися на етнонаціональний склад країни, саме з точки зору вкладу вихідців із різних країн у соціальне, економічну та культурну розбудову Канади і з'ясуванню чинників і перспектив збереження етнічних спільнот як фактора соціокультурного її розвитку. До речі, це була дещо відмінна від Сполучених Штатах філософія стосовно сприйняття вихідців із інших країн, котрі переселилися до Канади. Культурний плюралізм, погоджуючись з фактом культурного різноманіття, все таки певний наголос у згуртуванні американського суспільства (його американські дослідники часто називають «американська нація») робив на її англосаксонському ядрі. Основним же постулатом мультикультуралізму був такий: оскільки представники різноманітних етнічних спільнот зробили відчутний внесок у розвиток Канади у багатьох галузях суспільного життя, то вони мусять бути гідно потрактованими канададським суспільством і канадською владою, що, зокрема, мало відбиватися у наданні їм рівних можливостей соціальної

мобільності, реалізації прав в усіх сферах життєдіяльності. До того ж, об'єктивний розвиток країни в етнонаціональному вимірі робив неможливим такий наголос: фундаторами Канади стали дві великі етнічні спільноти (два народи) – англоканадці й франкоканадці; інші етнічні спільноти дослідники й практики (Ватсон Кіркконелл, Володимир Кей) об'єднали під терміном «третя сила» або «третьої елемент» [18, с. 79]. Зрештою, саме у Канаді на законодавчому рівні, особливо на рівні канадських провінцій, було вирішено чимало проблем у реалізації меншинних груп населення, прикладом у цьому контексті може служити історія інтеграції вихідців із України та їх нащадків [51]. І, можливо, найбільш очевидною відмінністю мультикультуралізму у Канаді від культурного плюралізму у США, було те, що він з 1971 року став офіційною політикою цієї країни у сфері її етнонаціонального розвитку [18, с. 86].

Для європейських реалій два феномени, які за своїм контентним наповненням - культурний плюралізм та мультикультуралізм – близькі один до другого, є придатними в аналізі етнонаціональної ситуації та з'ясування ролі етнічної ідентичності, особливо під кутом зору соціофілософської парадигми. Їх актуалізація пов'язується, передусім, з іммігрантами й активізацією мігрантських рухів, починаючи з 1960-х років, коли питання їх соціальної адаптації й соціальної рівності стояло досить гостро. І взагалі, у працях європейських дослідників однією з центральних проблем, пов'язаних з етнічним розвитком, є проблема соціальної згуртованості, соціального компромісу, у якому важлива роль відводиться етнофорам-іммігрантам [63, с. 113-144; 99]. Саме ці обставини, на наш погляд, змушують сьгоднішніх теоретиків і практиків досить таки прогресивно й демократично формулювати засади до розуміння змісту культурного плюралізму (мультикультуралізму): «...кінцевою метою культурного плюралізму має бути створення й підтримка такого довкілля, у якому могли б співіснувати усі різні ідентифікації, в ідеалі на рівноправній основі, і де б кожна

індивідуальна людська особистість насолоджувалася необмеженою свободою вибору поміж ними» [116, с. 194].

Мусимо константувати, що проаналізовані теорії й концепції етнічного розвитку, які мали своє поширення у науці й у практиках та навколо яких розверталася частина загального дискурсу з проблем етнічності та етнічної ідентичності, справили помітний вплив на формування й розвиток етнонаціональної ситуації у багатьох поліетнічних країнах Європи та Америки. Якщо навіть вони і відходять у минуле, або ж помітно зменшується їх роль у суспільному житті цих країн, принаймні, на рівні вибудовування офіційної політики щодо етнічного фактору у життєдіяльності суспільства, то їх ідеї й деякі підходи залишаються у тяглоті сучасних практик в етнонаціональних відносинах, особливо це стосується теорій і концепцій, наповнених демократичним контентом, скажімо, мультикультуралізму, культурного плюралізму. Саме демократичний контент складає основу розробки моделей розвитку етнічної ідентичності й концентрує навколо себе науковий дискурс, у тому числі й у межах соціофілософської парадигми.

Філософському осмисленню «Перспективи розвитку етнічної ідентичності» як концепції, або, принаймні, дослідницького методу, має передувати, як впливає із праць американських та європейських науковців, чітке розуміння засад, на яких тримається сама етнічна ідентичність. Серед них: етнічна ідентичність – це складова соціальної ідентичності, а у контексті виявів – її аспект [194, с. 271]; деякі концептуальні підходи щодо етнічної ідентичності на індивідуальному рівні поняття етнічної ідентичності пов'язують з самоконцепцією [216], тобто вона відтворює погляд її носія на самого (саму) себе; етнічна ідентичність конструюється не ззовні, а з середини, інакше кажучи її конструює сам її носій; етнічна ідентичність – завжди контекстуальна й символічна [137; 216], власне, її зміст залежить від обставин, у яких перебуває етнофор, а форми вияву великою мірою залежать від мети, яку хоче досягнути носій тієї чи тієї ідентичності; етнічна ідентичність, зароджуючись як властивість людини-індивіда (психологічний

аспект етнічної ідентичності, оскільки етнічна ідентифікація визначається «психологічною дотичністю до етнічної групи чи спадщини [111, с. 1216]), реалізується у групових діях (йдеться про соціальний характер етнічної ідентичності). Дотримуючись цих визнаних науковцями постулатів, враховуючи специфіку їх модифікації у конкретних соціальних та культурних обставинах, можна формувати моделі, які меншою чи більшою мірою будуть відтворювати адекватний стан та окреслювати дизайн перспектив розвитку етнічної ідентичності.

Етнічний досвід поліетнічних країн, передовсім США, засвідчує, що (а це важливо для нашого дослідження) маніфестація (вияв) етнічної ідентичності, зазвичай, глибоко укорінена у двох конфліктуючих системах впливів – соціальній і культурній. Завдяки могутнім впливам першої її елементи свідомо осідають в культурницьких традиціях й цінностях через релігійні, сімейні, сусідські, виховні відносини, формуючи позитивний зміст етнічної ідентичності й довіри між акторами взаємодії. І, навпаки, індивіди мусять часто фільтрувати етнічну ідентичність через негативне обходження з етнофорами й через медійні виклики, причиною яких є їх расова чи етнічна належність [112]. Підтвердження цьому знаходимо у спробах кореляції залежності дискримінаційних викликів з самопочуттям етнофорів у тому чи тому етносоціальному доквіллі [14, с. 103-105]. Дослідники зазначають, з чим великою мірою можна погодитися, що етнічна ідентичність маніфестується у більшості випадків на підсвідомому рівні, очевидно, завдяки глибокому проникненню у свідомість зазначених вище результатів впливів. Маніфестується вона через щоденну (буденну) поведінку, через атитюди й способи життєдіяльності, що, у свою чергу, базується на цінностях, вірі й прийнятті тих чи тих елементів доколишнього світу як своїх, тих, що вважаються властивими спільноті, членами якої вони є на сьогоднішній день [112].

Власне, це головні меседжі, які варто враховувати, аналізуючи доробок дослідників з проблем етнічної ідентичності, корті працюють у

соціофілософській парадигмі або ж сприймають її як ефективний механізм вивчення явища. Згадувані американські фахівці вважають, що методологічні засади моделей розвитку етнічної ідентичності були закладені Еріком Еріксоном - психологічні підходи, Джеймсом Марсією (James Marcia) – дослідження формування ідентичності, Жаном П'ядже (Jean Piaget) – когнітивні аспекти етноідентифікаційних структур. При цьому Алісія Чавес (Alicia Chavez) й Флоренсе Гвідо-ДіБріто (Florence Guido-DiBrito) вважають, що традиційні моделі є ступеневими моделями, які розвиваються лінійно у поступовій прогресії й які (маються на увазі сучасні моделі) описують етнічну ідентичність як процес, котрий триває впродовж усього життя етнофора [112]. Погоджуючись з таким твердженням, ми, тим не менше, висловлюємо застереження щодо адекватного сприйняття авторами ідеї теорій (концепцій) та моделей, як чогось абсолютного, що має прийматися як данність для інших дослідників. Вище ми виклали свою точку зору на теорії (концепції). Щоправда, у подальших своїх пошуках названі дослідники інтерпретують моделі таким чином, як і у нашому дослідженні.

Нижче ми детальніше розглянемо концептуальні підходи до формування моделей й їх передбачення перспектив розвитку етнічної ідентичності. Їх формування базується на вже зафіксованих нами чинниках, власне, як і сама етнічність: на культурі, релігії, географічній локалізації (розміщенні), мові індивідів, котрі пов'язані лояльним ставленням один до другого, родинними зв'язками, а також на врахуванні особливостей довколишніх обставин, зокрема необхідністю взаємодіяти з тими, хто тебе оточує. Моделі розвитку підкреслюють, зазвичай, спорідненість, схожість зовнішності, рис характеру, поведінкових зразків у межах однієї етнічної спільноти. Найбільш репрезентативними у цьому сенсі вважаються такі моделі: 1) описова модель; 2) модель активних дій; 3) модель перспективного розвитку.

Першу модель розробили і прагнули реалізувати Гарретт і Волкер Гарретт (Garrett and Walker Garrett). Вона стосувалася етнічної ідентичності

аборигенного населення, передовсім США, але взагалі такого населення в усьому світі. Вибудовувалася ця модель на культурницьких і соціальних цінностях корінних жителів Америки, таких як от значення для соціального життя згуртованості племені, духовності, гармонії балансу у відносинах, гуморі. Скажімо, філософського звучання набувало прагнення користуватися надбанням минулих поколінь та досвідом старших у плануванні й вибудовуванні життєвого шляху, прагнення обов'язкового обміну досвідом, що базувався на природному розумові представників племен тощо. Така тактика та стратегія формувала певну автаркію аборигенного населення у стосунках з рештою американського світу й зумовлювала певну відстороненість від того, що ми вище в означили як «мейнстрім». Відомий американський філософ Юдіт Катц (для білого населення США, подавши у ній п'ятнадцять цінностей та перспектив [166]). Соціофілософська складова представлена у цьому варіанті «описової моделі розвитку етнічної ідентичності» досить відчутно, оскільки у неї поряд з іншими включені такі чинники, як концепція часу, універсальні цінності, пошанування незалежності й автономії, соціальної свободи тощо. Свого часу запропоновані фундаменти моделі Юдіт Катц зазнавали критики з боку колег, скажімо, що стосувалося стимуляторів розвитку етнічної ідентичності, особливо механізмів її усвідомлення. На наш погляд, надзвичайно важливим моментом цієї моделі, було те, як відзначають її дослідники, що вона була значно вільнішою від підстав називати біле населення расистським [112]. Ми підкреслюємо значення цього моменту для налагодження позитивних відносин між білим населенням, котре, зазвичай, у країнах, які ми згадуємо, складає більшість, та вихідцями й їх нащадками з інших країн, особливо тих, що відрізняються від більшості кольором шкіри.

Цікавою, на нашу думку, виявляється модель, запропонована Жан Фінні. Її можна назвати «моделлю активних дій», оскільки вона спонукає етнофора до розв'язання його та його спільноти проблем. Цю модель можна застосовувати до аналізу стану ситуацій в усіх етнічних спільнотах. Її зміст

полягає у пропозиції зайнятися розв'язанням двох основних проблем – конфліктів, які виникають на базі членства у недомінуючій групі населення. Власне, йдеться про: а) подолання стереотипів та усунення упередженого обходження представників доміантних груп населення країни з представниками недоміантних груп; б) ліквідацію прірви у системах цінностей між недомінуючими та домінуючими етнічними спільнотами й створення бікультурних ціннісних систем.

Із сказаного вище випливає, що, оскільки етнічна ідентичність конструюється з середини, тобто у межах суб'єкта, її носія, то важливе місце у системі цінностей етнічних спільнот є питання про реалізацію моделей розвитку етнічної ідентичності. Останню ми пропонуємо розглядати як самодостатню комплексну цінність у системі етнічних координат життєдіяльності етнічно маркованої людини й поліетнічного суспільства узагалі. Це у свою чергу вимагає формування цілісної системи виховання (формування) етнічної ідентичності, що пов'язано, власне, з перспективою розвитку етнічної ідентичності. У науковому дискурсі з проблем етнічності цьому питанню західні фахівці надають великого значення. На сьогоднішній день розроблено кілька моделей розвитку етнічної ідентичності, які включають окремі стадії. Ми пропонуємо ознайомитися з однією з таких моделей, котра, на наш погляд, адекватно лягає у соціофілософську парадигму, оскільки вона інкорпорувала принципи останньої. Принагідно нагадаємо, що соціофілософська парадигма етнічної ідентичності, концентруючи увагу на соціальних аспектах, тим не менше не ігнорує культурницькі елементи, так як культурницькі чинники впливають на соціальну сутність феномена «етнічна ідентичність» і навпаки.

Ця модель (іноді у ще називають програмою), концентрує увагу на завданнях кожної окремої стадії «концепції розвитку етнічної ідентичності». Оскільки, як ми відзначали вище, у західній філософській літературі (та не тільки філософській) часто етнічна ідентичність вживається поряд з расовою ідентичністю, то і у програмі подеколи ці поняття застосовуються як тотожні.

Свою позицію з цього приводу ми висловили у підрозділі 1.2. першого розділу нашого дисертаційного дослідження з акцентом на тому, що поняття «етнічність», а, значить, і похідні від нього, включає у себе і расову ідентичність. Ми мусимо пам'ятати, що це релевантне у тих випадках, коли йдеться про якісні, а не фенотипічні характеристики особи. Творці програми, яка базується на теоретичних розробках Вільяма Кроса (William Cross), Жан Пінні, Стефена Квінтани (Stephen Quintana), у попередніх зауваженнях до неї звертають увагу на кілька важливих, на нашу думку, моментів: 1) розвиваючи позитивну етнічну (расову) ідентичність, варто виключити із схеми такі поняття, як зверхність (переваги), підлеглість (залежність) однієї етнічної спільноти від іншої; 2) формування етнічної (расової) ідентичності є процесом, котрий розгортається у часі і у просторі й носить прогностичний характер; 3) для молодих людей з кольоровою шкірою цей процес повинен розпочинатися у ранньому дитинстві; 4) те ж саме стосується і людей з білим кольором шкіри, якщо вони постійно чи тимчасово мешкають переважно в ареалах проживання білого населення; 5) потрібно враховувати і той факт, що багато дорослих з білим кольором шкіри, зазвичай, не переймаються питаннями їх етнічних спільнот; 6) варто пам'ятати про те, що як дорослі з кольоровою шкірою, так і молоді люди з білим кольором шкіри, до, речі, як вихователі («конструктори») етнічної ідентичності, знаходяться у різних часових просторах, тому зберігається великий потенціал непорозуміння між акторами процесу. Мова тут йде про поколінні чинники, зокрема про ті, які визначають особливості функціонування етнічної ідентичності, пов'язані з впливом часу. 7) той, хто впевнений у своїй власній ідентичності, почувається вільно у її сповіданні, той більшою мірою буде поважати самоідентифікацію, самовизначення інших (мається на увазі етнічну). Тут, як ми бачимо, закладені загальні основи наукового підходу до реалізації моделей розвитку етнічної ідентичності.

Згадана Програма складається із двох об'ємних розділів, що, зважаючи на комплексність феномена, видається цілком логічним: перший розділ

охоплює проблеми, пов'язані з розвитком ідентичності як керованим процесом у меншинних спільнот; другий розділ концентрує увагу на розвитку етнічної ідентичності, де контекстуальним середовищем є біла більшість. Найперша умова початку реалізації моделей розвитку етнічної ідентичності як у першому, так і у другому розділі – це усвідомлення того, що з етнічної проблематики і, зокрема, проблем етнічної ідентичності вже накопичився великий масив наукової й ненаукової інформації, що вимагає її структуризацію й вироблення концепції опанування цією інформацією. Кожен підрозділ поділяється на стадії. Для першого розділу вони мають такі назви: 1) стадія комфортності; 2) стадія дисонансів; 3) стадія спротиву і проникнення; 4) стадія інтроспективи; 5) стадія синергетичної артикуляції та усвідомлення. Для другого: 1) стадія «пreekспозиції/преконтакту»; 2) стадія «конфлікту/дезінтеграції»; 3) стадія «променшинна/антирасистська»; 4) стадія «пошук прихистку у лоні білої культури»; 5) стадія «редефініції/інтеграції».

Проаналізуємо змістовне наповнення кожної із стадій у кожному з розділів з тим, щоби отримати, якщо і не повну картину Програми, то, принаймні, усвідомити вагомість реалізації її основних ідей та цілей у межах соціофілософської парадигми.

Розділ перший. *Стадія №1 «комфортність»* включає такі компоненти: преференції цінностям та нормам домінантної культури; чітко виражена бажання асимілюватися у домінантну культуру; негативні самооціночні атитюди по відношенню до самих себе і до своєї спільноти; позитивний характер атитюдів по відношенню до домінантної спільноти; зречення певних негативних характеристик, котрі стають на перепоні взаємодії з іншими. *Стадія №2 «дисонанси»:* індивід починає інспектувати «пробілі» атитюди та зразки поведінки; індивід обирає альтернативу поміж самооцінкою й оцінкою групи та негативними атитюдами й зразками поведінки. *Стадія №3 «стадія спротиву і проникнення»:* індивід самостійно окреслює його власну етнічну спільноту; підсвідомо індивід визначає усі

цінності/атитюди, які відносяться до обраної спільноти; індивіди усвідомлюють наявність расизму й гноблення як реальність; відкидання цінностей і норм, які пов'язуються з домінантною групою; емпатичне розуміння (розуміння, яке відзначається особливою емоційною виразністю) і агреговані етноцентричні активності. *Стадія №4 «інтроспектива»*: індивіди розвивають безпеку своєї етнічної спільноти, що дозволяє їм критично поглянути на інші атитюди; жорстке негативне ставлення до «білих систем» з паралельним зміцненням своєї індивідуальної й групової ідентичності; конфлікт між відданістю своїй етнічній спільноті й виявів персональної автономії; індивіди усвідомлюють існування різноманітностей у кожній із груп населення. *Стадія №5 «стадія синергетичної артикуляції та усвідомлення»*: формування сенсу самодостатності що стосується етнічної ідентичності, довіри й убезпеченості; бажання позбутися усіх форм гноблення і приниження; високий рівень позитивного наставлення щодо самого (самої) себе й щодо своєї групи (спільноти); повага й сприйняття стосовно інших етнічних спільнот; відкритість до конструктивних елементів домінантною групи (спільноти).

Розділ другий. *Стадія №1 «пreekспозиції/пreekонтакту»*: «білі» ще не розпочинають аналізувати свою власну етнічність; брак усвідомлення себе як носіїв расистських характеристик; неусвідомлення реальних соціальних експектацій й своєї ролі у контексті етнічності; підсвідома ідентифікація з «білою етнічністю»; прийняття стереотипів стосовно меншинних груп. *Стадія №2 «стадія конфлікту/дезінтеграції»*: індивіди починають усвідомлювати, що вони живуть у суспільстві, у якому існує дискримінація на базі раси й етнічності; індивіди усвідомлюють існування упереджень, дискримінації й расизму; формування конфлікту у зв'язку з новим знанням стосовно расових й етнічних відносин; поява почуттів невпевненості, вини, роздратованості й депресії. Щодо наступної стадії, то вона, на пропозицію дослідників, може розпадатися на: *Стадія №3 «стадія променишинна/антирасистська»* та *Стадія №4 «стадія пошуку прихистку у*

лоні білої культури». У першому випадку «білі» починають спротив расизму й ідентифікують себе з меншинними групами; ідентифікація спонукає до стримання процесу поглиблення почуттів вини й невпевненості; самосфокусоване почуття роздратованості й вини поширюється на культуру білого населення узагалі. У другому випадку маємо справу з такими симптомами: усунення від ситуацій, які стимулюють внутрішній конфлікт; пошук ситуацій комфорту й безпеки; агрегована ідентифікація з «білою етнічністю» й готовність захищати культуру «білого населення»; страх і роздратованість щодо «кольорового населення». *Стадія №5 «стадія редефініції/інтеграції*: «біле населення» визначається у тому, що значить бути «білим»; «білі» усвідомлюють свою відповідальність за підтримку расизму; індивіди стають більш збалансованими, більш відкритими до отримання нової інформації [194; 198].

Реалізація запропонованої Програми, вочевидь, має спиратися на досвід упровадження концепцій й теорій, про котрі йшлося вище, у практику міжетнічних відносин і етнонаціонального розвитку взагалі у контексті спроб уникнення конфліктогенних ситуацій при збереженні мети розвитку етнічної ідентичності індивіда й спільноти, до якої він належить. Також суттєвим моментом є необхідність скористатися результатами теоретичних напрацювань у ході наукового дискурсу, конкретизуючи це положення у нашому випадку, у межах соціофілософської парадигми.

Отже, пошуки моделей підтримання й розвитку етнічної ідентичності ведуться науковими експертами й практиками здавна й посилюються у час актуалізації етнічного фактора у суспільному розвитку поліетнічних країн, передовсім північноамериканських та європейських. Оскільки соціальна складова етнічної ідентичності є надзвичайно відчутним її компонентом, то у західному науковому дискурсі логічною є відчутна увага до розгляду проблем, пов'язаних з ідентичністю, у межах соціофілософської парадигми. У цьому контексті акценти робляться на соціальних наслідках концепцій і теорій, які час від часу стають офіційними доктринами політики тих чи тих

держав у сфері їх етнонаціонального розвитку. Творчо і конструктивно опрацьовуючи досвід представники цієї парадигми пропонують для втілення кілька моделей підтримки і розвитку етнічної ідентичності, серед них, зокрема, описова модель та модель активних дій. Практичність парадигми соціофілософського осмислення як самого феномена «етнічна ідентичність», так і моделей його розвитку посилюється тим, що вона (парадигма) пропонує шляхи формування (виховання) етнічної ідентичності і, як ми пересвідчуємося, певного регулювання нею з метою створення позитивної платформи міжетнічної взаємодії й уникнення конфліктогенних у ній ситуацій. Саме на це, на наше переконання, націлена і «Програма перспективи розвитку етнічної ідентичності».

Висновки до другого розділу

Здійснений аналіз етнічної ідентичності як складової феномена етнічності засвідчує, що проблема етнічної ідентичності займає сьогодні помітне місце у західному філософському дискурсі, зокрема у межах соціофілософської парадигми. Ми це пов'язуємо, передусім, з актуалізацією явищ у суспільному житті, які мають стосунок до питань етнонаціонального розвитку поліетнічних країн. Ми звертаємо увагу на найбільш характерні особливості згаданого дискурсу: у ньому етнічна ідентичність розглядається переважно як соціо-психологічний феномен; вона визначається як структуроутворюючий компонент етнічності; найбільш активно дискурс розгортається у таких країнах, як США, Канада, а також у країнах Європи – Велика Британія, Данія, Німеччина, Норвегія, Франція, Швеція, що виявляється цілком закономірним, оскільки саме у цих країнах проблеми етнонаціонального розвитку вже впродовж тривалого часу є проблемами першочергової ваги їх суспільного розвитку.

Ми з'ясували, що основні акценти соціофілософського дискурсу робляться на таких питаннях: з'ясування співвідношення етнічної ідентичності з персональною (психологічною) та соціальною

ідентичностями; динаміка етнічної ідентичності у конкретних етнокультурних і соціальних контекстах, зокрема її трансформація; вплив етнічної ідентичності на формування ситуацій у міжетнічній взаємодії, конструювання моделей розвитку етнічної ідентичності. Ведучи мову про структуру, типи та форми вияву етнічної ідентичності у проблемному полі соціофілософської парадигми, базуючись на результатах наукових пошуків дослідників, ми стверджуємо, що: структура етнічної ідентичності має три основні компоненти: основа (вона формується на базі успадкованих чи набутих етнічно маркованих елементів культури, традицій, звичаїв, ментальності); діяльнісно-функціональний прошарок (етнокультурні практики, спрямовані на розвиток етнічно маркованих елементів життєдіяльності етнічних громад); сприйняття довколишнього етнокультурного середовища під кутом зору адаптивних можливостей своєї етнічності; етносоціальна, подеколи етнополітична, поведінка (реагування етнофорів на соціальні й політичні події).

У структурі етнічної ідентичності дослідники виділяють два аспекти: зовнішній та внутрішній; типи етнічної ідентичності пов'язуються з рівнем етнічної самосвідомості та ступенем маніфестації своєї етнічності. Виділяються два узагальнюючих типи етнічної ідентичності: колективна (соціальна) й персональна, індивідуальна (психолого-поведінкова, психолого-діяльнісна). Типологізація етнічної ідентичності визначається контекстуальністю й ситуативністю, як також соціоісторичними умовами, у котрих вона зароджується, розвивається й функціонує; етнічна ідентичність виявляється (маніфестується) у великій кількості форм (видів), які детермінуються низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Сама ж класифікація форм (видів) визначається тими критеріями, котрі дослідники кладуть у її основу, зокрема тими, які пов'язані з рівнем етнічної ідентифікації, з ступенем вияву етнічної ідентичності, із закономірностями та особливостями зародження, функціонування й трансформації етнічної ідентичності.

Пошуки моделей (теоретичних й практичних) розвитку етнічної ідентичності ведуться науковцями й практиками здавна й посилюються у час актуалізації етнічних чинників у суспільному житті поліетнічних країн, передусім США, Канади та низки європейських країн. Оскільки соціальна складова етнічної ідентичності є надзвичайно відчутним її компонентом, то у західному науковому дискурсі логічною є зростає увага до розгляду проблем ідентичності у межах соціофілософської парадигми. Акценти робляться на соціальних наслідках концепцій і теорій, які час від часу стають офіційними доктринами політики тих чи тих держав у сфері їх етнонаціонального розвитку. Опрацьовуючи досвід представники цієї парадигми, пропонують для втілення кілька моделей підтримки і розвитку етнічної ідентичності, серед них описова модель, модель активних дій та модель перспективного розвитку. Практичність парадигми соціофілософського осмислення як самого феномена «етнічна ідентичність», так і моделей його розвитку посилюється тим, що вона (парадигма) пропонує шляхи формування (виховання) етнічної ідентичності і певного регулювання нею з метою створення позитивної платформи міжетнічної взаємодії й уникнення конфліктогенних у ній ситуацій.

РОЗДІЛ III. СОЦІОФІЛОСОФСЬКА ПАРАДИГМА КОНСТРУКТУ ЕТНІЧНОЇ «ІНАКШОСТІ» У ПРОСТОРІ МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

3.1. Теоретичні засади філософської концептуалізації поняття «інакшості» у контексті явища етнічності

Проблема «інакшості» («іншування») – англійською мовою «otherness», «othering» - у сьогоднішній західній соціогуманістиристиці є достатньо актуальною, зокрема у філософському науковому дискурсі [115; 155; 165; 210]; ця проблема поступово стає помітним компонентом дослідницького поля також в українській науці [68]. Зростаюча увага до різних аспектів «інакшості» зумовлюється у світі двома важливими обставинами: 1) його диверсифікацією (соціальною, економічною, релігійною, культурною, етнічною тощо), що, безумовно, породжує проблеми й суперечності у взаємодії й комунікації на міждержавницькому, соціальному й індивідуальному (персонально-психологічному) рівнях. До речі, мова про етнокультурну диверсифікацію сучасного світу та філософське осмислення цього процесу йшла у першому параграфі першого розділу; 2) прагненням політичних й іншого роду мобілізаторів до певної міри уніфікувати менеджрування суспільними процесами на регіональних європейському, американському, азійському рівнях, одного боку, з метою упередження та розв'язання конфліктних ситуацій, а з іншого, й не в останню чергу, створення центрів глобального управління. Йдеться також і про прагнення груп інтересів, між якими точиться гостре змагання за зони впливу, скористатися у цьому змаганні могутнім етнічним фактором суспільного розвитку в інтересах досягнення своїх цілей, передусім ідеологічного плану. Власне, ці питання з акцентуацією на етнічному чинникові впливу залишаються постійно актуальними у західному соціофілософському дискурсі, а брак досліджень у вітчизняному науковому просторі, зокрема у

контексті міжетнічної взаємодії, посилює актуальність проблеми у конкретних українських реаліях.

Основною метою даного параграфу є спроба представити витoki формування феномену «інакшості», зокрема філософські, та стан її осмислення у західному філософському дискурсі, передусім в соціофілософській перспективі з акцентами на ролі етнічних чинників, оскільки у зарубіжних країнах, скажімо, у Сполучених Штатах, Канаді, Данії, Норвегії, Німеччині та інших, вже накопичений досить таки вагомий досвід освоєння цього сегменту дослідницького поля етнічності.

Прологом до розуміння самого процесу концептуалізації поняття «інакшості» мають стати кілька методологічних зауважень. Це, зокрема, зумовлюється і тим фактом, що в українській науці проблема є новою і у тому числі поки що не освоєною філософською думкою. Розпочнемо з відтворення етимології поняття «інакшості» («іншування»). Західні дослідники феномена вважають, що він є ключовою концепцією філософії та соціальних наук взагалі [234]. Щоправда, у випадку з цим терміном ми практично у жодному із тлумачних чи то енциклопедичних довідниках не віднайдемо траєкторії етимології слова, як це, зазвичай, сьогодні практикується в інших ситуаціях, і, передусім, звертається увага на його латинське чи грецьке походження. Натомість знайомство з терміном починається з його визначення, а точніше сказати, з передачі (інтерпретації) його значення. Їх (визначень) налічується велика кількість, у залежності від специфіки дослідницької методології тієї чи тієї науки, тих чи тих аспектів, які розглядаються авторами. Найбільш узагальнено сутність феномена описана і, на наш погляд, так, що адекватно працює у нашому контексті: «інакшість» («іншування») стосується, або ж принаймні, відчутні спроби застосувати її до того, що є інакшим (відмінним) від висхідних концепцій, які ініційовані до розгляду; вона пов'язана з конституюванням себе й інших феноменів у певному просторі, допомагаючи визначитися з тими, хто є «чужим» і «своїм», конструювати соціальні ідентичності; вона є чи не

визначальним чинником поділу суспільства на групи й формування реальних чи уявних меж у їх взаємодії.

Тут мусимо зауважити, що у західній соціогуманістиристиці склалася одна із усталених традицій – «інакшість» трактується як маркер певних дій: наприклад, підпорядкування своїй владі менш стійких спільнот і осіб (це транслюється у схему відносин «домінантні-недомінантні групи») [190; 233].

Ми більшою мірою схильні прийняти існуюче трактування «інакшості» як процесу з'ясування своєї сутності й свого соціального іміджу, процесу порівняння себе з іншими, виокремлення себе серед інших й, можливо, дистанціювання від них з тим, щоби зберегти свою самобутність [191]. І, додамо, безконфліктно адаптуватися до закономірностей й особливостей міжетнічної взаємодії з людським докільлям, зазвичай, етнокультурно диверсифікованим (див. підрозділ 1.1 першого розділу дисертації). Останнє є надзвичайно важливим саме у дослідженні перспектив етнічності у сучасному світі й динаміки взаємодії етнічно маркованих «інакшостей», на чому ми й робимо наголос у даному аналізові.

Ще одне, на нашу думку, суттєве зауваження, або ж, принаймні, таке, що дозволяє усвідомити складність феномена, який ми розглядаємо: серед науковців різних країн ідуть інтенсивні пошуки адекватного перекладу терміну [191], котрий, за нашими спостереженнями, у такому його вигляді, у якому ми у більшості випадків ним користуємося, прийшов із англійської мови. Зазвичай, у західній (у неангломовній) літературі він вживається без перекладу – «othering» («otherness»). Цікава традиція з використанням цього терміну може скластися в українській соціогуманітарній науці. Вище ми вже зазначали, що він поступово входить у дослідницьке поле цього розділу наукового знання. У більшості випадків вживаються переклад «інакшість» («otherness»), «інакший» («other»). У авторизованому перекладі свого ґрунтовного дослідження польська професорка з Варшавського університету Оля Гнатюк «Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність», котра працювала в Україні і пов'язана з дослідженням українських реалій,

запропонувала переклад терміну «othering» - «іншування» [13]. Запропоновані переклади, принаймні, українською мовою, дають можливість розмежовувати певні нюанси використання терміну: «інакшість» («otherness») означатиме для нас виокремлення групи, «інакший» («other») – індивіда; але одне і друге - статика, фіксування того, що вже сформувалося, можливо, існує як доконаний факт; а «іншування» («othering»), власне, є процес цього виокремлення, а деколи й процес формування «інакшості», чи то її трансформації у тих чи тих обставинах. Ми у нашому дослідженні феномена «інакшості» («іншування») більше уваги звертатимемо саме на питаннях виокремлення етнічно маркованих груп та осіб серед собі подібних (інших етнічних спільнот).

У методологічному контексті ми не можемо оминати спроби західних дослідників у ході дискурсу закріпити у проблемному полі термін, який у нашому випадку практично не піддається адекватному перекладові з англійської, - «alterity»: «другість, відмінність, не таке, як те, з чим ми стикалися до цього, «інакшість» із двох наявних; можливо, «альтернативність»). Згідно з поясненнями, поданими у Вікіпедії, з покликаннями на відому американську дослідницю етнічності Гаятрі Чакраворті Співак (Gayatri Chakravorti Spivak) [209] та інших авторів, «alterity» є філософським відповідником терміну «otherness», який означає процес у часі і просторі, у ході якого людина змінюється, стає іншою (другою) й сприймається інакшою, домінуючою у довкіллі точкою зору щодо раси, класу, гендеру, етнічності й, взагалі, рис, котрі дають підстави для вирізнення її серед собі подібних [90].

Мусимо мати на увазі момент, на який інколи звертають увагу західні дослідники, - це не тотожність «іншого» і «різниці». За Жаном-Франсуа Стачеком (Jean-François Staszak), «різницю» варто більше шукати у царині сукупності фактів, а «інакшість», «іншість» - у сфері дискурсу, процесу [210]. Диференціація двох понять чітко окреслюється у ході розгляду співвідношення «схожості» («тотожності») та «інакшості» саме під

філософським кутом бачення проблеми. На наш погляд, це переконливо показали французькі філософи Родольф Дюран (Rodolphe Durand) та Рональд Каролі (Ronald Caroli) у своїй спільній праці, занурюючись у аналіз не лише цих двох понять, але і у їхню взаємодію у вибудованій ними лінійній схемі «тотожність – індивідуальність – інакшість» [121]. Згодом, у наших наступних працях, ми більш глибоко розглянемо концептуальні засади цієї схеми, оскільки завдяки її застосуванню можна рельєфніше представити сутність «інакшості», особливо у конкретних взаємодіях різноманітних етнофорів одних з одними. Наразі ми обмежуємося констатацією наявності такого методологічного підходу і його релевантності до нашого дослідження. При цьому зауважимо, що етнічні маркери чи не найбільш очевидні у визначенні тотожності й інакшості особи. З'ясування етимології термінів й їх смислового наповнення є традиційним для наукового дискурсу у соціогуманістиристиці, воно саме по собі складає частину цього дискурсу, особливо у контексті таких напрямків досліджень, котрі не мають своєї тривалої історії.

В основній частині параграфа про закономірності й особливості концептуалізації поняття «інакшості» ми зупинимося на найбільш суттєвих моментах. Прослідковуючи історію терміну «інший» і похідного від нього «інакшість», дослідники переконуються, що «багата й довга філософська історія, котра бере свій початок щонайменше від платонівських софістів (діалогів), де Незнайомець бере участь у діалозі з онтологічних проблем буття і небуття, одного й іншого». За твердженнями американської дослідниці проблеми «інакшості» Тамізе ван Пелт (Tamise van Pelt), особливу увагу ця проблема у її сучасному звучанні привернула до себе у XX-ому столітті, ми би додали з акцентуацією етнічної складової (у цьому нас переконують назви та зміст цілої низки праць, зокрема і філософських з проблематики, значна кількість яких використана нами для відтворення динаміки філософського дискурсу з проблем етнічності). Серед тих, хто закладав теоретичні основи сучасного осмислення «інакшості», зокрема

з'ясування її феноменологічної сутності, - французькі філософи Емануель Левінас (Emmanuel Levinas), Жан-Поль Сартр (Jean-Paul Sartre) та Сімона де Бовуар (Simone de Beauvoir).

Однак, зауважимо, їхні теоретизування у цьому контексті, як свідчить згадувана ван Пелт, значною мірою спиралися на доробок Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля та Мартіна Гайдеггер. Ми спробуємо коротко зхарактеризувати основні концептуальні підходи трьох попередніх авторів з тим, щоби відчуті тяглість дискурсу проблеми. На наш погляд, постулат щодо завдань феноменології відтворення того, яким чином з'являються речі (феномени), чи не найочевидніше засадничо зреалізували саме Емануель Левінас, Жан-Поль Сартр та Сімона де Бовуар.

Найбільш значущою працею Емануеля Левінаса, у якій розкриваються його інтерпретації «інакшості», стала збірка «Тотальність та нескінченність. Ессеї про зовнішнє». Для дослідника початок процесу розуміння іншого розпочинається із пізнання, відкриття невидимого, того, що не завжди можна відразу осягнути. При цьому Емануель Левінас підкреслює, що метафізичне бажання не є тотожним бажанню якоїсь їжі, яку ми можемо споживати, чи то бажанню жити у певній місцині. Ці речі, за вченим, можуть бути абсорбованими у наші ідентичності таким чином, який нас задовольняє. Однак, це інше не можна перетворити у своє власне [155]. За філософом, «метафізичне» - це бажаний чи уявний суб'єкт, а формальними чи то сутнісними характеристиками бажаного виступають ті, у яких виявляється їх інакшість. На нашу думку, такий підхід дає можливість зрозуміти межі унікальності «іншого» («інакшості») й його (її) присутності у полі взаємодії та, у силу постійної їх присутності, шукати *modus vivendi* (способу співжиття, способу співіснування) з іншим [29].

Роздуми Жан-Поля Сартра про «інакшість» значною мірою побудовані на аналізові досвіду функціонування «чорної етнічності», який стає у пригоді для з'ясування його ідеї «бути для інших» [155]. У методологічному плані для нашого дискурсу цікавим виявляється точка зору філософа про роль

свідомості у сприйнятті «іншого» («інакшості»). Наше зацікавлення обумовлюється відчутним впливом на формування й функціонування свідомості етнічного чинника. Жан-Поль Сартр вважає, що сама по собі свідомість є вільною субстанцією. Однак, свобода має свої обмеження, свої маркери, які не можна уникнути чи то яких не можна позбутися. За Ж.-П. Сартром, сама по собі свобода не вирішує, чи бути вільним, оскільки це означало б, що перед тим, як вона стала свободою, вона зробила вибір вибрати свободу, котра може привести до безконечної регресії свобод і таким чином уможливлуючи сам вибір бути вільним [155]. Цікавим у цьому зв'язку і у контексті теми наших розмірковувань є момент, який спонукає до роздумів про те, що прагнення до встановлення контактів з іншим з метою його пізнання (а цей процес, як показує Жан-Поль Сартр, є надзвичайно складним і суперечливим) може наближати нас до осмислення «іншого» («інакшості») й таким чином формувати поле позитивної взаємодії з «іншим». За умов надзвичайної етнокультурної диверсифікації сучасного світу у його глобальному й конкретно-регіональному (за окремими країнами) прагнення до позитивності, компромісності має стати, на наш погляд, визначальним трендом у відносинах носіїв різноманітних культурницьких традицій та відмінних один від одного способів життєдіяльності. Тому сартрівське прагнення досягнути «інакшість» через вільний, усвідомлений вибір своїх дій (активностей), зокрема, як у нашому випадку, бути поряд з «іншим» і намагатися зрозуміти його, набирає надто актуального звучання. А практика міжетнічної взаємодії однозначно свідчить, що там, де домінує саме такий підхід до розуміння «інакшості», зводиться до мінімуму можливості появи конфліктогенних ситуацій.

До речі, подібне ми спостерігаємо (звичайно, у дещо іншій формі – у формі прагнення опануванням «іншим»; опанування, здається нам, означає у згаданому контексті «осмислення», «зрозуміння») у твердженнях Сімони де Бовуар. Дослідниця певної частини її доробку Чіокі АйАнсон (Chioke I'Anson) звертає увагу на те, що Сімони Бовуар, наголошуючи на тому, що

«інакшість» є фундаментальною категорією людської думки» [155], досить вдало операціоналізує ситуації, пов'язані з ставленням до жінки як до «іншого». На нашу думку, такий вибір об'єкту для пояснення своєї позиції є вдалим, оскільки тут у порівняно з чоловіком накопичений великий масив очевидних маркерів «інакшості». У контексті постановки проблеми у нашій статті ця сентенція має особливе значення: до «інакшості» у фізіолого-поведінковій сфері додається той факт, що жінка є головним мобілізатором у підтриманні етнокультурницьких аспектів життєдіяльності спільнот й міжпоколінної трансформації етнічних маркерів, котрі у переважній більшості випадків є складовою інституційної наповненості феномена «інакшості». Така ситуація пов'язана, передусім, з тим, що жінка більше часу і частіше перебуває у тих контекстах, де досить очевидно виявляється та чи та етнічність й де підтримання та розвиток етнічності знаходить найбільший відголосок, мається на увазі сім'я, виховання дітей, відчутний відсоток зайнятості у сфері освіти, обслуговування. Недарма, у західній літературі з проблем етнічності жінка є привабливим об'єктом дослідження, особливо коли мова йде про приклади збереження й поколінної передачі етнічних цінностей.

Серед інших західних дослідників, котрі є активними учасниками наукового дискурсу етнічності, зокрема «етнічної інакшості», варто згадати Мартіна Джонса (Martin Jones), англійського економіста і філософа, котрий спираючись на доробок Едварда Саїда (Edward Said) в інтерпретації поняття «інакшість», реферує до того, що термін «інакшість» стосується дій, які акцентують увагу на слабкості маргіналізованих груп як спосіб підкреслення концентрованої сили (могутності) тих, хто знаходиться при владі. «Інакшість» формується расово, етнічно, релігійно чи то географічно маркованими категоріями людей [190]. Власне, Мартін Джонс виділяє один дуже важливий момент у дискурсові, для нашого дослідження також: у ході дискусії про інакшість, етнічні спільноти з більш слабким силовим полем хочуть діяти у двох напрямках – підкреслюючи свою «інакшість», вони, з

одного боку, прагнуть створити імідж таких, кому потрібно допомагати, а з іншого, – все-таки висловлювати повагу до тих, хто вирішує проблеми їхньої життєдіяльності як меншинних суб'єктів етнонаціональних процесів, принаймні, має потенціал для вирішення.

Названі вище дослідники у своїх працях (акцент ми робили на роботах філософів та філософських аспектах актуалізації поняття «інакшості»), власне, сформуvalи засади наукового вивчення феномена й дискурсу навколо нього в усіх його виявах та ролі суб'єктів – носіїв «інакшості». На цій теоретико-методологічній основі вибудовувалися моделі дослідження феномена «інакшості» також у сфері етнічності. Наші спостереження дають підстави виділити, якщо не два етапи цих досліджень, то, принаймні, дві групи дослідників. Попередньо зауважимо, що такого роду дослідження активізувалися саме у період актуалізації етнічних проблем у суспільному розвитку поліетнічних країн, починаючи з середини ХХ-го століття. Перша група дослідників – та, котра склала своєрідний перехідний прошарок (ми би сказали забезпечила платформу для дослідження суто етнічних аспектів феномена «інакшості») між класиками-теоретиками проблеми взагалі і дослідниками у її конкретному етнічному вимірі. Характерною рисою цих дослідників було те, що вони свої теоретичні постулати, які великою мірою базуються на доробку їхніх попередників, підтверджували конкретними прикладами із етнічної сфери життєдіяльності суспільства, або ж (що траплялося рідше) відчутно етнічно марковані аспекти взаємодії «ми – вони» перебували у центрі їх науково-філософського аналізу.

Серед цієї групи вчених виокремлюється французький філософ і психоаналітик Жак Лакан (Jacques-Marie-Émil Lacan), котрий вибудував продуктивну (також релевантну і для нашого аналізу) схему «уявне – символічне – реальне». Скажімо, зважаючи на трактування автором кожного із елементів цієї схеми («уявне» - це дії іншої людини, від яких конкретна людина хоче захиститися і, можливо, замкнутися у своєму «Я»; «символічне» - це інша людина сама собою; «реальне» - це те, як людина сприймає події,

власне, якою вона може бути у конкретних обставинах і у конкретній взаємодії), застосування цієї схеми у царині міжетнічних відносин може виявитися досить ефективним, оскільки «етнічне» [28, с. 103] інкорпорує у собі і уявне, і символічне, і реальне. Очевидно не випадково цитована нами ван Пелт, аналізуючи доробок дослідження феномена «інакшості», зокрема у контексті ідентичності (у тому числі й етнічної та національної), велику увагу приділяє концептуальним напрацюванням Жана Лакана. Покликаючись на згаданого дослідника, підкреслимо, що Жак Лакан своєю схемою, своїми регістрами (таку назву у науковій літературі мають елементи схеми вченого) забезпечив різноманітність інтерпретацій «інакшості», зокрема як то порівняння «радикального іншого» з одним із полюсів суб'єктивних відносин, чи то твердження, що інший взагалі не є іншим, коли він суттєво прив'язаний до *ego*, оскільки ситуації реалізації іншого завжди рефлексивні й постійно змінюються.

Зауважимо, що представники так званого перехідного прошарку дослідників (ми таку класифікацію застосовуємо лише у контексті виокремлення у їх дослідженнях етнічного компонента в «інакшості») логічно часто-густо для свого аналізу обирають конструкт ідентичності. Ми пропонуємо пояснити це двома причинами: 1) розмаїтістю типів (інколи вживається термін види) ідентичності й змістовною насиченістю етнічної ідентичності; 2) чіткою внутрішньою структурованістю феномена ідентичності, у тому числі й етнічної, що уможлиблює адекватно відтворити роль дихотомії «Я-Інший», особливо у контексті взаємодії різноманітних етнофорів у межах одного і того ж інтерактивного поля.

Низка західних представників соціогуманітарних наук, зокрема і філософів, досить активно працює в окресленому нами напрямку: Франц Фенон (Franz Fanon), французький філософ і психіатр, хто чи не одним з перших сконцентрував увагу на етнічному вимірі «інакшості» (праця «Чорна шкіра, білі маски», 1952 р.), співставляючи чорних і білих американців й використовуючи термін «інший», а не, як зазвичай, «не-я», з метою

відтворення ситуації у сприйнятті білими чорних і представлення ситуації у межах названої дихотомії з поглядом чорних на самих себе. Цю традицію продовжила Террі Голді (Terry Goldie), канадська дослідниця іміджу корінного населення у літературі Канади, Австралії й Нової Зеландії. Вона підкреслювала расові моменти, які передусім впливають у констатації різниці між білим і кольоровим населенням згаданих країн. У цьому ключі можна інтерпретувати спроби американського дослідника Абдула Мохамеда (Abdul Jan Mohamed - праці «Природа і контекст дискурсу щодо меншин», «Наново переглядаючи соціальну ідентифікацію: раса, гендер, клас і каста») пояснити дещо негативно агреговане сприйняття кольору шкіри у дискурсі про «інакшість». Американський філософ Юдіт Батлер (Judith Butler), критикуючи «ексклюзивну логіку» Жака Лакана щодо «іншого», говорить про обмеження бінарності ідентичності у дихотомії «Я-Інший», щоправда, певною мірою поділяючи теорію реєстрів, при цьому пропонуючи більш прискіпливо розрізняти «іншого», створеного уявою, й «символічного іншого».

Ведучи мову про дискурс з проблем «інакшості» у західній соціофілософській парадигмі, варто звернути увагу, як на нашу думку, на одну дуже важливу особливість. Її виокремив французький філософ Мішель Фуко (Michel Foucault): процес іншування завжди має справу зі знанням, а влада (підкреслимо, розумна влада, або ж ті, хто має владу), діючи на основі знань, досягає того, до чого вона прагне у її меті до домінування [190]. До речі, ця думка знайшла своє «пропагандистське лобі» у представників Франкфуртської Школи та у широкому колі філософів-постмодерністів. На наш погляд, це сталося цілком закономірно, оскільки очевидно, що знання й інформація визначають суспільний поступ. Що стосується етнічної сфери суспільного розвитку, то тут, дійсно, треба володіти великим масивом різноманітних знань та інформації, щоби опанувати мистецтвом управління (в цьому сенсі можна трактувати термін «домінування», використаний М. Фуко) етнокультурно диверсифікованим суспільством.

Загальнотеоретичні праці з проблем «іншого» («інакшості», «іншування») склали базу для розгортання досліджень «етнічної інакшості». Цей термін у науковий обіг ввели шведські фахівці, вивчаючи вплив феномену на забезпечення догляду за пристарілими. Критеріями для визначення контенту терміна були обрані такі: необхідність виокремити тих, хто має інше етнічне чи культурне походження, відмінні від місцевих жителів (автохтонних шведів); особи, які належать до етнічних меншинних груп, або ж мають чужеземне походження за народженням; чужеземно народжені мігранти, які в етнічному плані сприймаються іншими, відмінними [215]. Наприкінці минулого століття і у наш час практично сформувався дослідницький напрямок «етнічна інакшість» і сьогодні тут працює багато західних дослідників – аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що більшість з них опікується функціонуванням «інакшості» у контексті міжетнічної взаємодії та впливом «інакшості» на соціальні процеси у поліетнічних країнах, зокрема на формування ситуацій, пов'язаних з дискримінацією, та проблем досягнення соціетального компромісу. Цікавими, на наш погляд, у цьому плані є дослідницькі зусилля американської професорки Ріви Кастрояно (Riva Kastroyano), котра зосереджує увагу на кодах «інакшості», зокрема етнічної з європейською регіоналізацією. Методологічно важливою для дослідження етнічних аспектів «інакшості» є твердження авторки про визнання входження «інакшості» у сферу фундаментальних прав людини [165, с. 80].

Такий стан справ відтворює сучасну тенденцію актуалізації проблеми культурних прав людини, що безпосередньо пов'язано з етнічністю, передусім з етнічною ідентичністю, зміст котрої значною мірою визначається культурницькими компонентами, які, нагадаємо, у сучасному світі є надзвичайно диверсифікованими. У цьому контексті виникає складна проблема забезпечення культурних прав членів численних етнічно маркованих спільнот, і особливо, під час їх взаємодії, а, отже, концептуалізація у визначенні сутності поняття «інакшість» набирає значної

ваги. Згадувана дослідниця пропонує, на нашу думку, конструктивну схему, яка складається із трьох підходів: інтерактивний, пов'язаний із взаємодією різноманітних етнічних спільнот й визнанням факту їх існування та визнанням прав їх членів; нормативний, який базується на справедливості й рівності усіх спільнот; політичний підхід, сутність якого полягає у визнанні емпіричної реальності (за авторкою, «перманентні відмінності») та нормативного сприйняття факту етнокультурної диверсифікації, що веде до інституалізації таких спільнот і відповідного регулювання суспільними процесами [165, с. 81], додамо, з урахуванням етнічного чинника. Адже, доконаним фактом є те, що «етнічність формує дизайн структури і культурної палітри «місцевого» населення, а його «етнічні» громади класифікуються також за регіональними характеристиками, мовою та звичаями» [165, с. 84]. Практика існування етнічних спільнот у багатьох країнах світу, у тому числі й в Україні, підтверджує ці спостереження дослідниці.

Важливо враховувати, що «інакшість», у нашому випадку етнічна, складається не з одного елементу ідентичності. Тому логічним моментом західних досліджень є звернення до з'ясування ролі різних етнічних маркерів у формуванні «етнічної інакшості». Вони, базуючись на теоретичних узагальненнях щодо сутності «етнічної інакшості», занурюються у окремі, досить конкретні аспекти її формування й її виявів. Показовим у цьому відношенні є робота Гуілермо Авіли-Сааведри (Guillermo Avila-Saavedra) «Етнічна інакшість проти асиміляції», у якій автор на прикладі латиноамериканської комедії у США прослідковує функціонування «етнічної інакшості» і доходить до філософських узагальнень про те, що збереження етнокультурних рис послаблюють асиміляційні впливи [93]. Ці узагальнення підтверджують закономірність і доречність аналізу ролі традиційних концепцій етнонаціонального розвитку у минулому, який ми здійснили у третьому параграфі попереднього розділу, з'ясовуючи перспективи розвитку

етнічної ідентичності як структуроутворюючого компоненту етнічності узагалі.

Згадувана вище американський філософ Чіокі АйАнсон концентрує увагу на сприйнятті довколишніми представників афроамериканців як «інших», а сам історичний досвід перебування у Сполучених Штатах Америки вихідців із Африки та їх нащадків свідчить про те, що тут сформувалася своєрідна «чорна свідомість» [155], яка є досить очевидною «інакшістю» у середовищі поліетнічних американських агломерацій.

Ведучи мову про етнічні аспекти концептуалізації «інакшості» у їх соціо- філософському вимірі, варто особливу увагу звернути на систему соціальної репрезентації, оскільки у її реалізації очевиднішими стають функції етнічних маркерів репрезентантів. Щоби адекватно сприйняти це твердження, потрібно з'ясувати сутність соціальної репрезентації, що, як зазначають західні дослідники, є справою непростою [117]. Фінський філософ Фред Дервін (Fred Dervin), котрий активно займається питаннями репрезентації у сфері комунікацій, вважає, що класичне визначення останній дав французький соціальний психолог Серж Московічі (Serge Moscovici): «Соціальні репрезентації – це системи цінностей, ідей і практик, котрі уможливають комунікацію між членами спільноти, забезпечуючи їх кодом соціального обміну і кодом чіткого визначення і класифікації різних аспектів їхнього світу і їхньої індивідуальної й групової історії» [117].

Проблеми соціальних репрезентацій інтенсивно вивчають багато представників західної соціогуманістиристики, зокрема Кароліна Ховарт, Деніс Джоделет, Роджерс Брубекер, Даніель Мур, Алекс Джіллеспі, Рон та Сюзанна Сколлон (Carolina Horwarth, Denis Jodelet, Rogers Brubaker, Daniël Moore, Alex Gillespie Ron and Suzanne Scollon) та інші. У дослідженнях названих вчених чітко окреслилися два напрямки: перший охоплює ті дослідження, які дуже близькі до проблемного поля стереотипів та атитюдів, а другий опікується проблемами саме «інакшості» як однією із форм соціальної репрезентації, зокрема пов'язаної з расовими і етнічними

аспектами - Едвард Саїд, Джеймс Кліффорд, Грассль Маркус, Фред Дервін, Герт Хофстеде, Алекс Джіллеспі, Анна Віркама (Edward Said, James Clifford, Grassl Markus, Fred Dervin, Geert Hofstede, Anna Virkama). Для нашого контексту більш релевантним видається другий напрямок, хоча і перший є надзвичайно інформаційно насиченим і логічно інкорпорованим у дослідницьке поле «інакшості» і особливо «іншування» у розрізі міжетнічної взаємодії, оскільки у ній його напрацювання питання стереотипів та атитюдів актуалізується у зв'язку із загостренням конкуренції, зокрема у соціальній сфері життєдіяльності. Можна погодитися з висновком вже згаданого Фреда Дервіна про те, що «інакшість» (додамо, тим більше «етнічна інакшість») спонукає людей до інтенсифікації вирізнення своєї власної групи від іншої групи, себе від іншого таким чином, що дозволяє посилити себе й захистити себе у довкіллі [117]. Кожен із названих напрямків є актуальним у межах соціо-філософської парадигми, як і парадигм інших наук, й заслуговує на поглиблене дослідження. У майбутньому ми проектуємо кілька розвідок у цьому плані.

До сказаного вище можна додати ще кілька важливих, на наш погляд, думок, які циркулюють у зарубіжному філософському дискурсі з приводу «етнічної інакшості» і пов'язані соціальною репрезентацією, зокрема остання дає можливість формувати соціокогнітивні практики, які, у свою чергу, творять основу соціальності явищ, формують позиції «самих себе», утверджують ідентичності й вибудовують захисні стратегії у випадку, коли «чуже» загрожує існуванню конкретних етнофорів; у цьому сенсі соціальні репрезентації представляють досвід, людей, думки, які конституують нашу реальність (Кароліна Ховарт – Caroline Howarth); вони допомагають взаємодіяти з представниками інших спільнот (Алекс Джіллеспі – Alex Gillespie); соціальні репрезентації поряд з такими феноменами, як «сприйняття», «інтерпретації» складають перспективу розвитку світу в його епістемологічних реальностях (Роджерс Брубейкер); усі репрезентації з'являються у висліді взаємодії одного суб'єкта з іншими та об'єктивно

існуючим світом (Сандра Йовчелович – Sandra Jovchelovitch); соціальні репрезентації поділяються на два типи – з макро та мікро ефектом: перші є «гегемоністичними репрезентаціями», які мають широке поле циркуляції й які домінують у суспільстві, другі є «опозиційними репрезентаціями, що поширюються з меншою інтенсивністю у просторі того чи того суспільства (Норман Дункан – Norman Duncan) [117]. Виділені особливості соціальних репрезентацій абсолютно релевантні до предмету нашого аналізу у контексті концептуалізації «етнічної інакшості». Доречним у процесі концептуалізації поняття «етнічної інакшості» виявляється заувага польсько-англійського філософа і соціолога Зигмунта Баумана (Zygmunt Bauman) про те, що, взагалі, поняття «інакшості» є центральним для конституювання суспільством категорій ідентичностей [234].

Отже, аналіз фахової літератури з проблем «інакшості», яка відтворює частину наукового дискурсу з етнічності взагалі, дає підстави твердити, що на цьому феномені увага дослідників почала концентруватися у минулому столітті (Емануель Левінас, Жан-Поль Сартр, Сімона де Бовуар), хоча певні її вияви можна фіксувати значно раніше. Друга половина ХХ-го ст. і нинішній час характеризується інтенсифікацією досліджень різних аспектів, пов'язаних з «інакшістю», і, практично, в усіх галузях соціогуманітарного знання, зокрема досить відчутно представлена в ньому філософська думка. На теоретичній базі загально філософського осмислення явища й з врахуванням різноманітних дослідницьких векторів останнім часом сформувався особливий напрямок його вивчення - «етнічна інакшість», де етнічні маркери лежать в основі дослідницьких проектів. Помітний вклад у розробку саме цього вектора й, передусім, у справу концептуалізації поняття, зробили вчені Канади, Сполучених Штатів Америки, Франції, Швеції (Гуїллермо Авіла-Сааведра, Фред Дервін, Юдіт Батлер, Ріва Кастроано, Тамізе ван Пелт та інші). Найхарактернішими темами дискурсу у його частині, пов'язаній з «етнічною інакшістю», є такі: 1) концептуалізація поняття «інакшість» з акцентом на її етнічні аспекти й етнічні складові;

2) поняття «етнічна інакшість» співвідноситься з поняттям «етнічна ідентичність» і є однією із складових останньої; 3) з'ясування ролі соціальних репрезентацій у процесі концептуалізації і утвердження поняття «етнічної інакшості» як важливого суб'єкта соціофілософського дискурсу; 4) «етнічна інакшість» є ефективним інструментом вирізнення із етнокультурного різноманіття тієї чи тієї спільноти етнофорів; 5) «етнічна інакшість» відіграє помітну роль у формуванні моделей (переважно позитивно заряджених) міжетнічної взаємодії через механізми адекватного сприйняття етнічно маркованого й диверсифікованого довкілля, а, відтак, і формування адекватного налаштування на взаємодію одних етнофорів з іншими.

Виходячи із запропонованого вище аналізу наукового дискурсу й найчастіше вживаних дефініцій та інтерпретацій феномена «етнічна інакшість», зокрема здійснюваних Фредом Дервіном, ми у нашому дослідженні будемо дотримуватися такого її визначення, що, до речі, досить гармонійно корелює з принципами функціонування соціофілософської парадигми: це соціальне явище, чітко марковане етнічними рисами, котре об'єктивізує існування різноманітностей, представлених спільнотами або ж особами, й дозволяє їм виокремитися у сукупності цих різноманітностей й уможлиблює процес їх взаємодії з урахуванням етнокультурної диверсифікації сучасного світу як даності суспільного розвитку.

3.2. Соціокультурна динаміка «інакшості» у міжетнічній взаємодії

Для з'ясування параметрів, змісту і результатів дискурсного поля зазначеної проблеми, звичайно, з акцентом на соціофілософських складових, ми пропонуємо визначитися з двома, на нашу думку, принциповими моментами, які, знову ж таки, з нашого погляду, допоможуть адекватно відтворити його (дискурсного поля) змістовну наповненість та методологічну основу аналізу. Такими моментами є: 1) концентрована акцентуація змісту

концепту «інакшість» («інший», «іншування»), його динаміки у процесі взаємодії. Безумовно, передусім, йдеться про «етнічну інакшість», тобто етнічно марковану «інакшість»; 2) відтворення концепту «міжетнічна взаємодія», оскільки остання є простором реалізації «інакшості».

Отже, на основі зарубіжного досвіду концептуалізації феномена «інакшість», у тому числі й «етнічної інакшості», представленого у попередньому підрозділі, і, покликаючись на великою мірою усталену у наукових колах її парадигму [190], ми для нашого аналізу виділяємо такі принципові характеристики феномена: 1) у сьогоднішній інтерпретації «інший» («інакшість») є ключовим концептом континентальної філософії й у цьому контексті вона є протилежністю поняттю «схожий» («подібність», «тотожність»); 2) у філософському й психологічному розумінні «інший» («інакшість») є важливою складовою особистості (сукупністю властивостей конкретної людини); 3) у соціальних науках це поняття використовується для проникнення у процес відмежування індивідами й групами «інших» у людському довкіллі з метою підкорення їх своїй волі й своїм інтересам, або ж відгородження від них у вже сформованому суспільстві; 4) «інакшість» - складова частина концепції усвідомлення сутності людини у контексті конструювання її ролей у взаєминах людей; 5) «інакшість» виступає імперативом національної ідентичності; 6) «інакшість» допомагає розрізнити між «своїм» і «чужим», між «невизначеним» і «бузсумнівним». Усі перелічені характеристики виявляються або ж описуються у західній літературі у контекстуальному (конкретному) просторі, де етнічний аспект особливо відчутний. Ця література через покликання та цитування буде представлена у процесі викладу матеріалу, оскільки вона складає частину наукового дискурсу з проблем етнічності взагалі й проблем «інакшості» у міжетнічній взаємодії зокрема.

Що ж до поняття «міжетнічна взаємодія», то ми скористаємося напрацюваннями професора Володимира Євтуха, котрий плідно працює у царині етнічної проблематики. Парадигмальним підґрунтям осягнення

феномена та його пов'язаності з проблемою «інакшості» є таке: взаємодія – філософська категорія, яка відтворює процеси впливів об'єктів один на одного, у результаті чого об'єкти трансформуються, або можуть виникати нові об'єкти; об'єктивна й універсальна форма руху, котра визначає структурну організацію різного роду систем. Міжетнічна взаємодія розглядається згаданим автором як складова більш широкого поняття «взаємодія», специфіку якій надає її пов'язаність з етнічними явищами, властивими для полікультурного суспільства. Це взаємодія представників різних етносів, які проживають у межах одного етнополітичного організму (держави), через безпосередні й опосередковані контакти на індивідуальному й груповому рівнях в усіх сферах суспільного життя, у результаті яких здійснюється обмін етнічною інформацією й під впливом котрих формуються уявлення один про одного (етнічні стереотипи), коригуються уявлення про самих себе (етнічні автостереотипи) та формується відповідна етнонаціональна ситуація у конкретній країні. Структура міжетнічної взаємодії у цьому контексті має таку ієрархію: міжетнічні контакти, міжетнічне спілкування, міжетнічні зв'язки, міжетнічні відносини. При цьому, усі перелічені структурні елементи міжетнічної взаємодії реалізуються як на індивідуальному, так і на груповому рівнях [28, с. 48-53]. Зауважимо, що міжетнічна взаємодія може стимулювати як негативні, так позитивні тенденції суспільного розвитку поліетнічної країни, скажімо, у першому випадку – це сегментація суспільства, за умови відторгнення «інших», чи то його інтеграція, за умови, позитивного сприйняття «інакшості» й реальне включення «інших» («інакших») на принципах рівноправності у життєдіяльність свого етнополітичного організму (держави).

Власне, у із цього переліку принципових положень, на яких базуються феномени «інакшість» і «міжетнічна взаємодія», можна прослідкувати їх взаємну пов'язаність. Передусім, це стає очевидним у таких моментах, як вияв стереотипизації на етапові спілкування різних етнофорів між собою,

зокрема й опосередкованого – отримання інформації із друкованих джерел (наукових досліджень, художньої літератури, інтерв'ю тощо), де дискутуються проблеми, дотичні до етнічності.

Міжетнічна взаємодія досить рельєфно окреслює проблеми у парадигмі «я – він (вона)», «ми-вони». Власне, тут виявляється, що «інший» («інакший») може бути тим, хто за своїми цінностями не співпадає зі мною, представляє інший світогляд а, отже, може бути протилежним мені, навіть бути моїм ворогом; разом з тим «інший» може бути у певних вимірах таким же, як я, оскільки він може мислити, відчувати й сприймати довкілля так, як і я. Що ж до етнічних впливів, то вони можуть посилювати як один аспект, так і інший.

На з'ясуванні взаємопов'язаності цих двох аспектів й її вислідів ролі «інакшості» у взаємодії значною мірою концентрується західний науковий дискурс у частині функціонування етнічності у полікультурному, поліетнічному доквіллі.

Аналіз західної літератури з етнічної проблематики, передовім тієї, де йдеться про «інакшість», зокрема її виявів у процесі міжетнічної взаємодії та наслідків цієї взаємодії для розвитку міжетнічної ситуації, дозволяє стверджувати, що соціофілософський дискурс у його зарубіжному вимірі концентрується на таких моментах: 1) «інакшість» у контексті глобалізаційних процесів; 2) «інакшість» - «подібність»: пошуки чинників водорозділу та компромісів; 3) стереотипи сприйняття «інакшості» у міжетнічній взаємодії. Зауважимо, що останнім часом досить таки плідним полем для обговорення зазначених питань виступає простір мігрантської проблематики [63; 91; 173]. Обґрунтування посилення дослідницького інтересу до мігрантів (до речі, цей об'єкт завжди був у полі уваги вчених) дає кілька вагомих підстав. Підкреслимо, не лише у західному соціогуманістичному дискурсі, але й і в українському дослідницькому полі [196]. Переміщення народів (індивідуальне, групове) в епоху глобалізації інтенсифікувалося (див. матеріали підрозділу 1.1. першого розділу

дисертації), що, звичайно, породжує цілу низку проблем, як от: поглиблення етнокультурної й соціальної диверсифікації; зростання конкуренції, зокрема й етнічно маркованої, за життєві ніші; утвердження цінностей країни походження, а ще більше, цінностей своєї етнічної спільноти, ядро якої, зазвичай, знаходиться за межами переміщених на нові простори; збереження, а у деяких випадках і посилення, дискримінації нетитульного населення та негативне сприйняття останнім іншоетнічних переселенців; формування на цій основі конфліктогенних ситуацій у відношенні між різними етнофорами й поглиблення поділу на «свій»/«чужий»; найновішою проблемою останнім часом стає проблема перенесення неприязного ставлення до усталених етнічних спільнот, які тривалий термін перебувають в умовах іншоетнічного довкілля, зокрема до тих, хто підтримує негативні дії керівного прошарку материнської спільноти, ідентифікуючи її представників з цієї підтримкою (наприклад, сьогоднішній стан відносин Росії з Україною).

Наголосимо, описаними вище та ситуації, спричинені низкою інших обставин, зумовлюються, на наш погляд, поглиблення теоретичної зацікавленості проблемами співвідношення та взаємодії між явищами «інакшості» й «подібності» («схожості») у науковому дискурсі північноамериканських та багатьох європейських країн. А саме практики міжетнічної взаємодії стимулюють необхідність пошуків сучасних моделей компромісів спільної життєдіяльності (*modus vivendi*) різноманітних етнофорів у межах одних і тих же етнополітичних та етносоціальних організацій. Розгляд вказаних проблем і ситуацій у межах соціофілософської парадигми виглядає цілком логічною – саме вона дає можливість філософського осмислення складних соціальних проблем, які породжуються сучасними глобалізаційними процесами, одним із виявів яких є міжнародна міграція, котра у свою чергу етнічно диверсифікує сучасний світ і актуалізує питання вибудовування моделей компромісного (позитивного) сприйняття «іншого» («інакшого», «інакшості») у довкіллі переваги «свого» («подібного», «схожого»).

У подальшому викладі ми будемо прагнути представити картину того, яким чином учасники зарубіжного наукового дискурсу намагаються репрезентувати низку окреслених проблем, наголошуючи на їх етнічних аспектах, пам'ятаючи, що проблеми «інакшості», безумовно, передусім «етнічної інакшості», є складовою, дійсно, глобального феномена «етнічність».

«Інакшість» у контексті глобалізаційних процесів досить активно дискутується тема у дослідженнях з етнічності. Останнім часом вона об'єднується під парасольковою назвою «космополітизм». Цей термін відомий ще з часів німецького класика-філософа Емануїла Канта; сьогодні його вживання модернізується під впливом трансформації явища глобалізації, залишаючись у цілому у межах основних парадигм його впливу на суспільний розвиток людських спільнот. За останню чверть століття (кінець XX-го - початок XXI-го ст.) західні дослідники створили цілий масив літератури з проблем космополітизму, зокрема його сучасного звучання, у тому числі й у контексті етнічності [115]. Серед активних учасників дискурсу з означеної проблеми – Крейг Калхон (Craig Calhoun), Скотт Малкомсон (Scott Malcomson), Ульріх Бек (Ulrich Beck), Гассан Хейдж (Ghassan Hage), Роберт Петерсон (Robert Peterson), Владімір Рудометоф (Vladimir Roudometof), Джон Ранделл (John Rundell), Георг Стоукс (George Stokes), Віктор Турнер (Victor Turner), Роберт Файн (Robert Fine), Ульф Ханнерз (Ulf Hannerz) та інші представники соціальних наук, передусім філософи, антрополози, соціологи.

Констатуючи той факт, що серед зарубіжних дослідників немає єдності у визначенні поняття «космополітизм», ми для нашого контексту обираємо інтерпретацію, яку запропонував досить плідний дослідник феномена австралійський соціальний філософ Златко Скрбіс (Zlatko Skrbis): він описує космополітизм як прогресивний гуманістичний ідеал, що формують систему відкритого простору для взаємодії [115], у нашому випадку різноманітних етнофорів. Згаданий автор, як і деякі інші науковці, у своїх пошуках часто-

густо свідомо обмежуються з'ясуванням взаємодії носіїв різнокультурних ідеалів у межах визначеного простору, де у центрі уваги перебуває певне змагання між двома тенденціями – збереження елементів своєї етнокультури і прийняття таких представників інших народів, які мешкають у цьому конкретному просторі й поза ним.

За усіх обставин різновекторності й різноманітності сучасного дискурсу з проблем космополітизму й глобалізації у ньому (дискурсі) окреслюються два напрямки: перший представляє собою комбінацію елементів кантіанського універсалізму, рефлексивної модерності та ризиків (Ульріх Бек, Джон Ранделл, Віктор Турнер); другий ґрунтується на підкресленні значення культурних цінностей, власне у їх крос-культурній взаємодії (Володимир Рудометов, Ульф Ханнерз) у межах «підходу кроскультурного споживання» (споживання ми трактуємо як дії, пов'язані з використанням ресурсів, у нашому дослідницькому випадку – етнокультурних ресурсів). Головними постулатами першого напрямку є: промоція культурної різноманітності; формування толерантності й відкритості, передусім, у тих їх виявах, які стимулюють універсалізм; локальний націоналізм примешує значення універсалізму; визнання інших народів як своїх побратимів передує визнанню культурної різноманітності тощо. Прихильники другого напрямку існуючу локально-космополітичну дихотомію розглядають під кутом зору перспективи культурного взаємопроникнення.

За певної диференціації напрямків у трактуванні взаємозв'язків між космополітизмом і глобалізацією як центральної проблеми наукового дискурсу незмінним і спільним для представників двох згаданих груп дослідників є контекстуальний підхід. Цим контекстом виступають як його широкий (соціальний, політичний, географічний), так і його конкретний (місцевий) вияви Сада Аксартова (Sada Aksartova), Мішель Лямонт (Michèle Lamont), Златко Скрбіс, Пніна Вербнер (Pnina Werbner), Ян Вудворд (Ian Woodward) [115].

Важливим моментом дискурсу проблем «інакшості», а особливо «етнічної інакшості», виявляється вибудовування методологічних концептів, а у більш широкому сенсі наукових схем, у межах яких відбувається пошук закономірностей і особливостей взаємозв'язків та взаємовпливів явищ і процесів, дотичних до феномена «інакшість». Однією з ключових схем у цьому плані виступає «когнітивна (пізнавальна) схема» [115]. Згідно з уявленнями дослідників (Поль ДіМаджіо – Paul DiMaggio, Крейг Спенсер – Craig Spencer), когнітивними схемами є класифікаторські системи, кластери котрих асоціюють (групують) явища у змістовні категорії, включаючи осяжні символи й ціннісні судження [115]. При цьому довколишні стимули (явища) трактуються як повноцінні кластери, які генерують консолідовані поведінкові відповіді (реакції) на функціонування складових когнітивних схем, власне, на їх вияви (впливи) назовні.

Останнім часом значну частину дискурсу навколо проблеми «етнічної інакшості» як складової етнічності займають питання, пов'язані зі з'ясуванням співвідношення таких понять, як «інакшість» - «подібність» [202]. Для нашого дослідницького ракурсу (соціофілософська парадигма) особливої ваги набирають трактування цього співвідношення у контексті теорії організаційних змін. Це пояснюється тим, що ця теорія, концентруючи увагу на соціально-економічних аспектах, надає нам можливість виходити на розмірковування впливу соціально-економічних чинників на «поведінку» етнічних складових, скажімо, коли мова йде про підприємництво (ми можемо тут говорити про етнічне підприємництво та етнічний бізнес), про екологічне довкілля (його зміни обов'язково актуалізують питання про корегування наших інтерпретацій пов'язаності етносу, етнічних спільнот з природним довкіллям, зокрема впливу останнього на сам процес формування етносу й його характер взаємодії з цим довкіллям, як також з людським довкіллям, особливо іншоетнічним). У більш практичному плані проникнення у зміст самих явищ «інакшість» та «подібність», як також у сутність їхньої взаємодії, дає нам можливість оптимізувати пошуки чинників водорозділу та

компромисів між етнічно маркованими групами (спільнотами) у поліетнічних суспільствах.

У вище означеному сенсі західні дослідники виділяють кілька ключових характеристик, зокрема «подібність» (поведінку носіїв-агентів «подібності»), вони пов'язують з агресивністю та підпорядкованістю, самоудосконаленням та «привласненням» [121, с. 95]. Названі судження ми у нашому (етнічному) контексті можемо інтерпретувати таким чином:

- 1) етнофори можуть виявляти певну агресивність, скажімо, тоді коли потрібно захищати свої етнокультурні цінності від зовнішнього тиску, особливо у тих випадках, коли це пов'язано з насильницькою асиміляцією цінностей носіїв-агентів (нагадаємо про концепцію «плавильного казана» у США, «квотних» імміграційних законів у Канаді, заборони носіння у школах арабськими дівчатами «хіджабів» - жіночий одяг в ісламі, призначений приховати фігуру, - у Франції тощо), під час збройних завоювань і силових підкорень етнічного етнічноствохтонного населення у країнах Африки;
- 2) у нашому контексті підпорядкованість передбачає, передусім, бажання «інших» етнофорів адаптуватися (й певною мірою адаптувати свою культуру й особливо свою етнополітичну поведінку) до умов поліетнічного довкілля з метою безконфліктного співіснування представників різних етнічних спільнот;
- 3) вочевидь, що самоудосконалення у ситуаціях конкурентного співіснування є необхідною умовою для соціальної мобільності етнофорів, котрі в силу тих чи тих обставин потрапляють в іншоетнічне середовище;
- 4) «привласнення» у названому нами контексті інтерпретується нами як бажання сприйняти й освоїти основні цінності суспільства проживання й виробити відповідні патерни поведінки щодо акторів взаємодії, що укупі допоможе уникнути виникнення конфліктогенних ситуацій.

Американські філософи Родольфе Дюранд (Rudolphe Durand) та Рональд Каролі (Roland Caroli) підкреслюють дуже важливий момент, який, на нашу думку, є синтезуючим для розуміння значення взаємопов'язаності перерахованих характеристик «подібності» у процесі міжетнічної взаємодії –

за таких обставин у переважній більшості випадків «подібність» може ставати комфортним об'єднуючим дахом для «інакшості», котра, зберігаючи свої особливості (йдеться, передусім, про етнокультурні особливості), інтегрується у «mainstream» (головне русло розвитку) суспільства проживання [121, с. 95]. Вони ж наголошують на тому, що над явищами «подібність» та «інакшість» варто розмірковувати як над взаємопов'язаними концептами, але обов'язково під кутом зору взаємної вигоди акторів, котрі беруть участь у взаємодії [121, с. 97]. Підтвердження цьому положенню знаходимо у праці американського соціального філософа Лареша Жаясанкера (Laresh Jayasanker) «Подібність у різноманітності: культура їжі та глобалізація у Сан Франциській затоці та в Америці, 1965-2005» [160, с. 82-83].

Згадані дослідники, котрі своїми працями вносять помітний вклад у науковий дискурс проблем співвідношення «інакшості» та «подібності» у контексті саме міжетнічної взаємодії, намагаються, здається, чітко поляризовані з самого початку взаємодії поняття «інакшість» і «подібність» («схожість») показати через їх діалектичні відносини, які пов'язують «подібність» з індивідуальністю (особистістю), а «подібність»/особистість з «інакшістю». Покликаючись на доробок та викладені у ньому теоретичні філософські розмірковування Емануеля Левінаса, Мішель Фуко (їх позиція з проблем «інакшості» характеризувалася у попередньому параграфі цього розділу) та Поля Рікьора (Paul Ricoeur), Родольф Дюранд та Рональд Каролі розкривають цей діалектичний взаємозв'язок між означеними поняттями через аналіз дій і поведінки агентів у процесі взаємодії [121, с. 104-105]; щоправда, вони обмежуються переважно просторами, які входять у теорію організаційних змін. Однак, їх концепції можуть бути застосовані і до з'ясування функціонування етнічних чинників, передусім, у процесі взаємодії. Йдеться про адаптацію «подібності» до «інакшості» (і навпаки), коли обставини змушують здійснювати свою життєдіяльність у межах одного і того ж етнополітичного чи то етносоціального організму.

Останнім часом набуває поширення й утверджується у європейському науковому дискурсові з проблем етнічності постулат: «Подібність – інакшість, чи кожен подібний з іншими, але різним чином». Така ситуація відбиває прагнення науковців і, особливо, практиків уникнути конфліктогенних ситуацій й перетворити факт етнокультурного різномайття європейських країн у позитивний чинник суспільного розвитку. За фінансової підтримки Програми фундаментальних прав і громадянства Ради Європи був розроблений спеціальний тренінг під згаданою вище назвою. Він, передусім, був розрахований на дитячу аудиторію; і хоча тренінг розроблявся у межах європейського проекту «Ромська МАТРИЦЯ», його застосування було розраховане не лише на ромську громаду, але й на дітей іншого етнічного походження, котрі стикаються з проблемами упередженого ставлення до себе, з поширенням негативних стереотипів, з дискримінацією на основі походження, кольору шкіри, відмінної від більшості етнічно маркованої поведінки. Головна мета тренінгу – наблизити один до одного різноманітних етнофорів й посилити інклюзивні процеси через кроскультурну взаємодію носіїв-агентів «подібності» та «інакшості» [202].

Як бачимо, у багатьох випадках, принаймні, у працях згаданих й цитованих нами зарубіжних авторів, проблеми «подібності» й «інакшості», зокрема їх співвідношення й взаємозв'язку», концептуально й контекстуально розглядаються у межах дослідницького поля проблем ідентичності. На наш погляд, саме у соціофілософській парадигмі вони корелюють з ключовими висновками визначних дослідників етнічності й націоналізму (Ернест Геллнер, Ентоні Сміт, Бенедікт Андерсон, Ерік Хобсбаум) про те, що поняття «ідентичність», «тотожність», «подібність», «інакшість» є однопорядковими у плані поняттєво-категорійному й продуктивними методологічними підходами у їх інтерпретації є субстанціальна та конструктивістська концепції. У першому випадку йдеться про функції природних біологічних властивостей, елементи, які ототожнюють (продукують відчуття подібності), - це ті, що вписані у

генетичний код: спільне походження, («кривні зв'язки»), мова, цінності, принципи, релігія, звичаї, традиції, зразки способів думання, реагування в окреслених ситуаціях, способи відчуття та навіть способи харчування. У другому випадку ми маємо справу з активною роллю суб'єктів у творенні й підтримці як «тотожності» («подібності»), так і «інакшості» [78, с. 16-18]. Остання, до речі, коріниться у внутрішньо груповому контексті.

Дискурс з питань «подібності-тотожності», як науковий, так і практичний, набирає особливого значення для європейського соціального простору у контексті ідеї спільної Європи. Пошуками спільних рис і характеристик народів, які населяють Європу, зокрема які коріняться в їх етнокультурі, традиційно перемайлися філософи. Розмірковування у суспільно-культурному вимірі про себе у порівнянні з іншими, які виходять за межі однієї країни, були властивими для філософів Просвітництва [78, с. 14]. У межах сучасної соціофілософської парадигми аналізуються можливості поєднання на користь утвердження ідеї спільної Європи з акцентом ролі свідомості громадян у конструюванні й сприйнятті «подібностей» у політичній та економічній сферах життєдіяльності. Головне у цьому процесові, як можна зробити висновок із досліджень, скажімо, соціального антрополога і філософа Кріса Шора (Cris Shore) у: відчуття приналежності, єдності мають прямий зв'язок з ефективністю дальшої інтеграції в економічному та політичному смислах. Без спільноти європейських суспільств у вимірі свідомості – без існування *demos*, європейська система припинить бути демократичною і залишиться тільки *cratos* – владою [78, с. 16].

Як бачимо, розмірковування про спільність, в основі якої лежить «подібність» із площини суто наукових філософських рефлексій переходять у площину, де вимагаються практичні дії по формування спільності європейського простору, передусім, принаймі, у географічних межах Європейського Союзу. Ці практичні дії, на наш погляд, мусять мати ґрунтовний теоретичний фундамент можливого, якщо не поєднання в одному

системному цілому (Європейський Союз, Рада Європи) «подібності» («схожості») та «інакшості», то, принаймні, вироблення принципів згуртування (когезії), зкріплення різноманітності (етнічної, культурної, історичної тощо) у межах згаданих і більш ширших суспільних утворень. І тому не дивно, що у західній соціогуманістиці, яка займається дослідженням соціокультурних, етносоціальних процесів розвитку сучасних європейських країн, значна увага приділяється питанням когезії (згуртованості), зрештою солідарності, різних компонентів їх населення [85]. Зауважимо, що на сьогоднішній день у тій же західній соціогуманістиці поки що не створена достатня теоретична база для осмислення того, яким чином має конструюватися платформа міцної когезії «подібності» та «інакшості» у поліетнічному суспільстві.

Мусимо відмітити, що пошуки у цьому напрямку останнім часом інтенсифікувалися у контексті подальшої активізації переміщення населення, зокрема до європейського континенту. А це у свою чергу посилює увагу до прогнозувань перебігу міжетнічної взаємодії й її спрямованості - чи то до сприяння (а ще точніше, формування) позитивних тенденцій і досягнення згадуваної когезії, чи до творення конфліктогенних ситуацій. Як свідчить аналіз літератури американських та європейських авторів, одним із центральних питань пошуків на відповідь про мотиви й генеруючі чинники тієї чи іншої тенденції є питання сприйняття етнофорів, котрі своїми культурними рисами та способом мислення й поведінковими патернами відрізняються від титульного населення (зазвичай, етнічної більшості). У цьому процесові сприйняття ключову роль відіграють стереотипи «інакшості», а згодом і у самій міжетнічній взаємодії як комплексному соціальному конструктові, котрі формуються, передусім, на етнокультурній базі.

У контексті з'ясування проблем, пов'язаних з етнічними стереотипами «інакшості», нагадаємо, що дослідження стереотипів у західній соціогуманістиці є досить популярним і має давні традиції. У сучасних

умовах глобалізації й гомогенізації культур з паралельною активізацією етнонаціональних почуттів і прагнень до збереження етнокультурної самобутності науковий інтерес до означеного питання посилюється. За Піотром Пшибишом, цей інтерес реалізується у трьох основних руслах – суспільно-культурному, психодинамічному і пізнавальному [62, с. 32]. Для нас найбільш цікавим виявляється перше русло, оскільки, як зазначено у вступі до дисертації, ми концентруємо увагу на виявах й функціонуванні деяких аспектів етнічності у соціофілософській парадигмі, відчутно представленої у західному науковому дискурсі. До того ж, соціальні філософи поряд з соціальними психологами завжди були (і сьогодні продовжують цю традицію) активними учасниками цього дискурсу. Серед них – Теодор Адорно (Theodor Adorno), Ян Блушковський (Jan Błuszkowski), Волтер Ліппман (Walter Lippman), Гордон Олпорт (Gordon Allport) та інші.

У найбільш узагальненому розумінні, яке, до речі, великою мірою сформоване на дослідженнях згаданих науковців, стереотипи – це спрощена картина дійсності з виразним аксіологічним спрямуванням [62, с. 33]. До цього додамо, важливий, особливо для характеру нашого дослідження (нагадуємо про соціофілософську парадигму), аспект: природа стереотипів пов'язана з формами соціального пізнання. Зокрема це стосується й етнічних стереотипів, котрі є невід'ємною соціальною складовою, або ж, принаймні, характерною рисою феномена «інакшості». Тому логічним виявляється розглядати стереотипи (етнічні стереотипи) у контексті теорії соціальної ідентичності (TCI - SIT, Social Identity Theory). Детально не аналізуючи сутність цієї теорії, ми звернемо увагу на її принципові для нашого дослідження моменти: згідно з нею, стереотипи – це репрезентація поведінки учасників міжгрупових відносин (підкреслюємо, етнічні групи, спільноти); це загальна, інтегративна модель формування й динаміки контенту стереотипів, яка включає три категорії факторів, пов'язаних з причинами, які зумовлюють цю динаміку, з механізмами передачі елементів контенту та з медіативними змінами [87, с. 135]. Власне, названі складові визначають

контенти стереотипів, а особливості їх функціонування найбільш очевидно виявляються у процесі міжетнічної взаємодії.

Західні дослідники, аналізуючи функціонування стереотипів, зокрема етнічних, завжди звертають увагу їх пов'язаності з такими феноменами, як прототипи та атитюди [87, с. 135-137]. Такий підхід є виправданим у ситуації відтворення явищ, пов'язаних одного з іншим, що підкреслює необхідність врахування взаємовпливів учасників міжетнічної взаємодії. Нагадаємо, прототип, як і стереотипи, є формами соціального пізнання, а атитюди є результатом дії, вони свого роду оцінка цієї дії, оскільки вони включають у себе судження й реакцію на явище, що лінгвістично передається у словосполученнях типу «подобається/не подобається», «добре/погано» тощо.

Для відслідковування «поведінки» стереотипів у міжетнічній взаємодії, пов'язаної з виявленням функціонуванням у ній «інакшості», необхідно враховувати такі моменти, як маніфестація стереотипів, їх формування, їх підтримка («підживлення»), динаміка змін. Це важливо не лише для задоволення суто дослідницького інтересу, але й, передусім, за Джеймсом Хілтоном (James Hilton) і Вільямом фон Хіппелем (William von Hippel), тому, що вони є уявленнями про іншу групу (спільноту); додамо, й про особу як представника цієї групи, носія її ціннісних маркерів. Для соціофілософської парадигми функціонування «інакшості» у процесі міжетнічної взаємодії є надзвичайно важливим з погляду можливостей з'ясування зв'язку перебігу «стереотипізації» з соціальною реальністю, особливо рівня абстрагування від неї та рівня інкорпорації у стереотипи реально існуючих характеристик спільноти, що, на нашу думку, можна зафіксувати (звичайно, не у абсолютному вимірі) порівнюючи внутрішньо групові уявлення (авто-стереотипи) та зовнішні уявлення (гетеростереотипи) про групу (спільноту), або ж окремих етнофорів як представників тієї чи тієї спільноти.

Із сказаного вище випливає, що згадані маніфестація етнічних стереотипів, їх формування, їх підтримка («підживлення»), динаміка з усією очевидністю виявляються у процесі взаємодії носіїв різноманітних

етнокультурницьких традицій. Коротко проаналізуємо кожен із елементів функціонування стереотипів у дуже важливому для соціофілософської парадигми ракурсі – реальної й можливої (бажаної) етносоціальної когезії у поліетнічному суспільстві. Пам'ятаючи про те, що наше дослідження присвячене науковому дискурсові з проблем етнічності, а у конкретному підрозділі йдеться про «інакшість» («етнічну інакшість») як її складову, то, безумовно, базу нашого аналізу формують думки, твердження, висновки зарубіжних дослідників феномена етнічності, висловлені ними у їх працях, частина яких нами згадувалася вище.

Отже, західні науковці стверджують, зокрема, що: 1) маніфестація етнічних стереотипів реалізує ментальну репрезентацію реальних відмінностей між групами (Корелл Джад – Cortll Judd, Бернадетт Парк – Bernadette Park, Міша Томпсон – Mischa Thompson). Як переконує згадуваний вище В. фон Хіппель та його однодумці: «У цьому контексті стереотипи оперують більш схоже на об'єктивні схеми, котрі дозволяють більш легко й більш ефективно процесувати (звертати на них увагу, включати у поле зору) інформацію про інших. Як і схеми взагалі, ці стереотипи можуть дозволяти тим, хто сприймає інформацію, прикрашати її, або ж не помічати особистісні відмінності (наприклад, культурні стереотипи про їжу)». Іншим видом репрезентації (маніфестації) є така, коли стереотипи про різні групи формуються незалежно від наявних реальних відмінностей між групами. У цьому випадку стереотипи базуються на відносно усталених характеристиках особи, як от раса, релігія, гендер тощо. Це скоріше пов'язано, за Річардом Дженкісом (Richard Jenkins), з концепцією «автентичності» [87, с. 139]. До речі, ця думка досить таки популярна у дискурсі «інакшість» в етнічному полі.

Одним із ключів до розуміння функціонування стереотипів у міжетнічній взаємодії, зрештою, як і до розкриття кодів «стереотипізації» є встановлення шляхів (ми би сказали, траєкторії) їх формування. Західні дослідники ідентифікують різні їх види: 1) формування відмінностей між

групами через наповнення бажаним змістом сконструйованих або очікуваних схем; 2) формування стереотипів через узагальнення поведінки членів однієї групи членами іншої групи. У цьому випадку меншинна група може сприйматися більш негативно, ніж більшість, хоча як перша, так і друга група поводяться ідентично; 3) у прив'язці до попереднього шляху формування стереотипів виникає ще один шлях – «ілюзорних кореляцій». Він актуалізується, тоді, коли той, хто сприймає «іншого», намагається встановлювати відносини між сукупністю змінних, котрі насправді не пов'язані й тут не може бути підґрунтя для асоціацій; 4) формування концепту «ефекту гомогенності чужої групи» на базі відмінностей між більшістю та меншістю (Бернадетт Парк – Bernadette Park). У цьому контексті члени зовнішньої (чужої) групи сприймаються не лише такими, яким властиві менш бажані риси, ніж мають члени внутрішньої групи, але й до них ставляться як до більш гомогенних, у нашому випадку в етнічному плані. На думку Патріції Лінвілл (Patricia Linvill) та її колег, така ситуація виникає тому, що сприйняття гомогенності зовнішньої групи спричинюється фактом, що члени групи знають про членів своєї групи більше, ніж про членів зовнішньої групи.

Цікавою, на наш погляд, у функціонуванні етнічних стереотипів є роль можливостей, технік та методик їх підтримання у контексті взаємодії груп та індивідів. Одні з найбільш активних розробників цієї теми згадувані нами вище Джеймс Хілтон і Вільям фон Хіппель серед багатьох чинників, задіяних у процесі підтримки, пропонують виділити чотири, котрі, на їх думку, найбільш суттєво впливають на процес: підсилення (надання пріоритетності) стереотипів, використання асиміляційних ефектів, концентрація уваги на значенні атрибутивності стереотипів та закріплення стереотипів у пам'яті акторів взаємодії [150], у нашій ситуації міжетнічній взаємодії. Дії, пов'язані з підсиленням стереотипів є ні чим іншим, аніж стратегія процесінгу інформації, сутність якого полягає у тому, що сам процес засвоєння інформації залежить від того, яку інформацію ми засвоюємо (або ж бажаємо,

щоби вона була засвоєна). Дослідники цілком логічно звертають увагу на те, що великою мірою інформація про зовнішню спільноту, її окремих представників («інших», «інакшість») базується на сформованому попередньому досвіді.

Західні учені «стереотипізації» «інакшості» особливу увагу звертають на асиміляційні процеси, які є безумовним чинником міжетнічної взаємодії. На нашу думку, до цього їх спонукає: 1) досвід асиміляції й асимілювання, успішний й паралельно проблемний, вихідців із інших країн у Сполучених Штатах Америки та деяких інших поліетнічних країнах (про це йдеться у третьому параграфі другого розділу дисертації); 2) переважання у філософській думці конструктивістських поглядів на асиміляцію, тобто переконання у тому, що ці процеси можна і варто конструювати як у тактичній, так і у стратегічній перспективі.

Як свідчить дискурс, у якому йдеться про роль стереотипів у міжетнічній взаємодії з акцентуацією на феномені «інакшості», атрибутивному компоненту «стереотипізації» приділяється велика увага. Вона, як і у першому випадку, пов'язана з процесом передачі та засвоєння інформації про інших, про зовнішню групу. Передусім, йдеться про «підходящу» інформацію, про інформацію, яка «гармоніює» з процесом формування (конструювання) етнічних стереотипів. Оскільки дослідники стверджують, що «стереотипи самі по собі забезпечують достатні пояснення багатьох гармонійно стереотипізованих подій й тому вони можуть блокувати здатності людини помічати й інтерпретувати кореляцію між непридатними для «стереотипізації» чинниками й такими, що їй сприяють» [87, с.143].

Що ж до процесу закріплення інформації у пам'яті у контексті «стереотипізації», то, як твердять західні дослідники, у тих, хто приймає інформацію, пам'ять більш сприятлива до інформації, яка не гармоніює з їх стереотипами й їх експектаціями. Ця обставина стримує активізацію процесу «стереотипізації» [87, с.143].

Серед названих вище чотирьох чинників, які впливають на сутність стереотипів, у тому числі й етнічних, та їх роль у міжетнічній взаємодії, важливе місце посідають чинники, пов'язані з динамікою змін самих стереотипів. У цьому контексті учені говорять про те, що стереотипи мають свою організаційну структуру – ієрархію, у якій виділяється «модель субтипів», котра у свою чергу впливає із моделі, що базується на прототипах. Взаємодія й «співпраця» цих субтипів спричинює динаміку змін у стереотипах – вони можуть витіснити сформовані категорії стереотипів. У результаті, ті, хто сприймає «інакшість», або ж інформацію про неї, більшу довіру висловлює субтипам певної групи, аніж групі в цілому [87, с. 143-144]. Такі спостереження мають своє обґрунтування – на нашу думку, судження «інших» про «інших», зазвичай, більше прив'язуються до повсякденних практик, у яких субтипи (вони відтворюють конкретні, зрозумілі для акторів ситуації) відіграють помітнішу роль. Нагадаємо думку Томаса Еріксена, яка вже стала постулатом як у зарубіжній, так і в українській соціогуманістиці: етнічність (додамо, з усіма її похідними) виникає там, де є досвід, як мінімум контактів груп однієї з іншою; для етнічності важлива взаємодія (у Томаса Еріксена - відносини), у якій агенти (актори) можуть відчувати себе відмінними у культурному плані [120].

Зауважимо, що зарубіжні дослідники заявленої у цьому параграфі дисертації теми схиляються до того, що описані нами вище процедури і ситуації, зокрема ті, що тим чи тим чином пов'язані з процесами стереотипізації у їх інтегративному плані, стосуються переважно національних та етнічних стереотипів [87, с. 146].

У контексті аналізу змісту наукового дискурсу феномена «інакшості», переважно «етнічної інакшості», варто звернути увагу на вихід дискурсу на дві досить важливі теми – етноцентризм та міжетнічна толерантність. Перша із них представлена у дослідженнях американських та європейських авторів вагомо, передусім у психологічному й соціофілософському ракурсі [104; 149; 171]. Найбільш очевидні висновки щодо цього аспекту ми знаходимо у

працях згаданих та й інших зарубіжних дослідників такі: 1) етноцентризм з'являється й посилюється тоді, коли етнофори, а надто лідери етнічних рухів концентрують увагу на своїй спільноті, підкреслюючи її переваги (часто-густо уявні) над іншими, а також за умов посилення дискримінації «інакшості». В останньому випадку етноцентризм розглядається як захисний засід від дискримінації; 2) етноцентризм стимулює сегментацію поліетнічного суспільства; 3) етноцентризм спричинює ситуації конфліктогенного характеру у міжетнічній взаємодії, передусім у взаєминах між меншістю та більшістю; 4) у функціонуванні етноцентризму посилюється роль транснаціональних міграцій та зв'язків з країнами походження – етнічними батьківщинами; 5) посилення етноцентричних тенденцій викликає активізацію антиіммігрантських настроїв, нетерпимості до «інакшого». Останні два моменти очевидно пов'язані один з другим – наявність етнічної нетерпимості штовхає етнофорів до обмеження спілкування з носіями агресивної поведінки, яка розвивається на етнорасовому ґрунті, до замкнення у своєму етнічному середовищі, а це, у свою чергу, поглиблює водорозділ між акторами взаємодії.

Якщо у випадку з «етноцентричною» проблематикою, уже сформувався достатній компедіум дослідників та з'явилася ціла низка праць, як свідчення активізації етнічного дискурсу у цій його частині, дотичній до проблеми «інакшості» у міжетнічній взаємодії, то щодо проблеми міжетнічної толерантності він поки що не так чітко артикульований. Йдеться не про саму увагу до проблема, а скоріше про те, що вона не сформувалася як чітко структурований об'єкт дискурсу. Ми наголошуємо саме на тому моменті, що сучасні дослідження названого аспекту етнічної проблематики у західній соціогуманістирици не корелюють, на наш погляд, з важливістю проблеми не лише конкретно у міжетнічній взаємодії, але й у життєдіяльності поліетнічних суспільств узагалі. Щоправда, ми цим твердженням не заперечуємо того факту, що міжетнічна толерантність залишається поза увагою дослідників, не є помітним об'єктом дослідження й

продуктивним у науковому сенсі феноменом дискурсу [103; 159; 179; 229]. У нашому застереженні йдеться про ті аспекти проблеми, корті складають предмет нашого конкретного дослідження, й зокрема «інакшті» у міжетнічній взаємодії.

Отже, із аналізу частини зарубіжного наукового дискурсу стосовно функціонування феномена «інакшті» у міжетнічній взаємодії можна зробити такі попередні висновки: 1) дослідження у цьому аспекті вивчення етнічності взагалі, результати яких реалізуються у різного роду дискурсах, останнім часом відчутно актуалізуються; 2) основними напрямками у цьому плані стали: а) питання функціонування «етнічної інакшті» як у глобальному, так і у конкретному вимірі її присутності (глобалізація мігрантських рухів й просторова динамізація етнічності, пов'язана з переміщенням етнофорів); б) етнокультурна диверсифікація регіонів та локальних осередків поселень завдяки освоєнню їх новими контенгетами етнофорів; в) вплив попередніх ситуацій на інтенсифікацію з'ясування чинників протиставлень «свого» «чужому» з одночасними пошуками компромісів у взаємодії між «інакштістю» та «схожістю» («подібністю»), між «своїми» і «чужими»; г) роль етнічних стереотипів та з'ясування причин, що їх породжують, і чинників, які визначають їх сутність та можливі наслідки їх функціонування у міжетнічній взаємодії.

Аналіз літератури засвідчує ще одну особливість наукового дискурсу з означеної проблеми – пошуки шляхів виховання толерантного ставлення до «етнічної інакшті» з пріоритетним акцентом на можливостях системи освіти [74; 75; 76]. Щоправда, як відомо, цей предмет досліджень і практичних активностей відноситься до царини філософії освіти й виховання. Однак, ми пам'ятаємо про те, що соціальні засади етнічно маркованого освітньо-виховного процесу, які досліджуються у межах соціофілософської парадигми, великою мірою визначають спрямованість, сутність й результати формування і виховання толерантності у міжетнічній взаємодії. Ця обставина спонукає нас вести мову про проблему у такій

постановці, принаймні, здійснити спробу у загальних рисах окреслити проблему виховання міжетнічної толерантності у контексті «інакшість» у міжетнічній взаємодії, що є перспективою на майбутнє.

3.3. Проекції західного дискурсу етнічності на перспективи філософських досліджень феномена в Україні у контексті міжетнічної взаємодії

Проаналізовані вище ситуації з етнічністю у різних країнах світу, передусім процесами їх етнокультурної диверсифікації й інтесифікацією процесів взаємодії представників різноманітних етнічних спільнот на різних рівнях, та станом дослідження проблеми етнічності й включеності її у науковий дискурс актуалізують постановку питання про сучасні підстави і перспективи долучення до цього дискурсу українських дослідників, що дуже важливо в умовах інтернаціоналізації дослідницького поля проблем етнічності й співпраці дослідників різних її аспектів у європейських та північноамериканських країнах. Спробуємо пошукати точки дотиків й визначити платформу, спираючись на котру, можна буде у майбутньому забезпечити більш інтенсивну інтеграцію українських дослідників у європейський та світовий контексти вивчення феномена етнічності, особливу увагу звертаючи саме на соціофілософські її рефлексії в українській науковій думці.

Оскільки проблеми, пов'язані з етнічністю, найбільш очевидно виявляються у процесі взаємодії представників різноманітних груп, які проживають на території одного етнополітичного організму (держави), то про перспективи інтегрування вітчизняних дослідників у міжнародний науковий простір через участь у дискурсі логічно було би говорити, базуючись на їх досягненнях саме у контексті міжетнічної взаємодії. Це визначається, передусім, тією обставиною, що міжетнічна взаємодія охоплює низку системних питань соціального, культурницького, психолого-поведінкового характеру, виявляючи зокрема стан відносин між носіями

етнічностей та ставлення до етнокультурної «інакшості» й орієнтацію на модус співіснування «інакшостей» у межах одного соціального простору [52, с. 131-188]. За умов нестабільності й певною мірою соціальних й політичних катаклізмів, для сьогоденної України питання досягнення компромісного безконфліктного співіснування «етнічних інакшостей» набирає особливої ваги, а досконале вивчення проблеми з критичним застосування накопиченого західними дослідниками досвіду дасть можливість виробити адекватні моделі вирішення складних проблем етнонаціонального розвитку, які поглиблюють нестабільність суспільних ситуацій.

Аналіз обраних для обговорення у дисертації тем та аспектів західного наукового дискурсу – етнокультурної диверсифікації, етнічної ідентичності, етнічної «інакшості» - дає можливість визначити обставини й підстави, котрі зумовлюють формування платформи долучення українських дослідників до цього дискурсу: 1) факт поліетнічності України й до певної міри етнокультурної диверсифікованості українського суспільства та пов'язані з цим процеси вибудовування й перспектив розвитку української політичної нації; 2) стимулювання регіональних досліджень (Україна) через інтенсифікацію західного етнодискурсу, передусім у північноамериканських та європейських країнах; 3) на сьогоднішній час у вітчизняній соціогуманістиристиці вже накопичився певний досвід наукового аналізу ролі етнічного чинника у суспільному розвитку країни; 4) нині формується наукове забезпечення проведення досліджень у царині міжетнічних відносин та етнонаціонального розвитку України (підготовка фахівців у вищих навчальних закладах з проблематики; видання довідково-енциклопедичної літератури; заснування фахових періодичних видань, або ж можливості публікації результатів досліджень з проблем етнічності у журналах з суспільствознавчої тематики; проведення науково-організаційних заходів, де відчутно представлена етнічна проблематика); 5) активізація участі українських науковців у міжнародних конференціях, симпозіумах, семінарах, на яких дискутуються проблеми етнічності у різних її вимірах, тощо.

Коротко охарактеризуємо кожен із визначених підстав розгортання наукового дискурсу з проблем етнічності в Україні у співставленні з досягненнями західної соціофілософської парадигми вивчення етнічної проблематики та участі українських дослідників у європейському і світовому дискурсах.

Щодо факту поліетнічності, то тут у вітчизняних науковців досить таки вагомими підстави: перепис населення від 2001 року (на жаль, це єдиний за роки незалежності перепис, котрий на той час більш-менш достовірно відтворив етнічний склад населення країни) та соціологічні опитування й підрахунки різного роду дослідницьких установ засвідчують поліетнічність нашої країни й її етнокультурну диверсифікацію [58]:

1) *за останнім переписом в Україні* проживають представники 127 етносів – українці та росіяни (найчисельніші етнічні спільноти – відповідно, понад 37 млн – 77,8 % усього населення України і понад 8 млн – 17,3 %), молдавани, кримські татари, болгар, білоруси, угорці, румуни, поляки, вірмени, греки (від ста тисяч); велика група етнічних спільнот нараховує від кількох тисяч членів до понад 75 тисяч; досить помітну групу населення складають спільноти у кілька тисяч та невеличкі групи населення з 2-3 чоловік – 4,9 % усього населення країни [58]; зауважимо, що у багатьох етнічних спільнотах існують свої етнічні субгрупи, котрі зберігають специфічні риси культури, плекають свої етнічні традиції й звичаї, їм властиві діалектичні особливості мови: наприклад у українців - бойки, гуцули, лемки, поліщуки, русини, литвини; 2) на території України існують етнічні ареали поселення болгар, ромів, румунів, росіян, угорців; 3) етнокультурну диверсифікацію українського суспільства поглиблюють міграційні процеси й збільшення «помітних меншин» на території нашої країни [53; 196].

Власне, можемо стверджувати, що у українських дослідників є вагомий матеріал для розгортання досліджень етнічності й, як показує ознайомлення з літературою останніх років, вони певною мірою використовують цей ресурс,

зафіксований у статистичних джерелах, як от перепис. Зауважимо, що у західному науковому етнодискурсі склалася традиція насичення досліджень конкретною етнічною статистикою як базою для визначення сутності етнокультурної диверсифікації, етнічної ідентичності, етнічної «інакшості» у якості головних складових феномена етнічності [89; 96; 108; 112; 117; 119; 141; 153; 158; 185].

У контексті нашого дисертаційного дослідження, з'ясовуючи стан долучення українських дослідників до західного наукового етнодискурсу та перспективи інтеграції їх напрацювань у розвиток дослідницького поля проблем етнічності, важливо постійно тримати у полі зору ще кілька моментів, пов'язаних з чинником поліетнічності українського суспільства. Перше, компактне розселення представників деяких етносів властиве як західним поліетнічним країнам, так і Україні. У нашій країні виділяється кілька регіонів, де ті чи ті етнічні спільноти проживають компактно і складають помітну частину їх населення. Це – тимчасово окупована Автономна Республіка Крим, де (росіяни, українці, кримські татари), східні та південні області (українці, росіяни, болгари, молдавани), Буковина (українці, румуни, молдавани), Закарпаття (українці, угорці, росіяни). За підрахунками, складеними на базі перепису населення України (2001 р.), у країні налічується 12 регіонів, де кількість інших, ніж українці та росіяни, етнічних спільнот нараховується від трьох до восьми: Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська, Чернівецька області та АР Крим [58].

Згаданий перепис населення України дає можливість виокремити ще один факт, котрий створює платформу для порівняння ситуації у етнонаціональному розвитку нашої країни й північноамериканських та європейських поліетнічних країн, зокрема й у контексті феномена «інакшості». Йдеться про наявність поліетнічних ареалів та етноконтактних зон. У деяких регіонах (Автономна Республіка Крим, Буковина, Закарпаття,

Південь України) чітко окреслюються ареали, де представники тієї чи тієї етнічності досить помітні у поліетнічній палітрі населення - вірмени, кримські татари, росіяни, українці у Криму; рома, росіяни, угорці, українці на Закарпатті; молдавани, росіяни, румуни, українці на Буковині; болгари, гагаузи, молдавани росіяни, українці в Одеській області. Феномен наявності ареалів компактного розселення у регіоні тієї чи іншої етнічності є цікавим для дослідження у плані його впливу на формування в Україні громадянської й політичної нації та вибудовування толерантних відносин у міжетнічній взаємодії. У цьому ключі, очевидно, варто трактувати й формування певною мірою усталених спільнот іммігрантів-вихідців з країн Азії та Африки.

Проблеми, пов'язані з цими феноменами, починають, за нашими спостереженнями, викликати зацікавленість у зарубіжних дослідників, яка поглиблюється у зв'язку з анексією Росією Криму та військовими діями на Сході України, як також з фактом інтенсивного включення України у міжнародні міграційні рухи. Тут важливим є з'ясування поведінки носіїв «етнічної інакшості» й їх налаштування на взаємодію з представниками інших етнофорів, передусім з етнічними українцями, й перспектив націєтворчих процесів в Україні. Така зацікавленість додає можливостей активного включення вітчизняних науковців у західний дискурс й спільного опрацювання проблем, котрі спричинюються не лише фактором поліетнічності як таким, але передусім наявністю саме до певної міри моноетнічних ареалів у полікультурному регіоні.

Важливість цієї теми полягає у тому, щоби з'ясувати межі можливої включеності носіїв «етнічної інакшості» у загальнонаціональну концепцію розвитку поліетнічного українського суспільства, яка базується на взаємопорозумінні на рівнях відносин «етнічна більшість – етнічна меншість», «етнічна меншість – етнічна меншість» та налаштованості представників «етнічних інакшостей» щодо згуртування єдиної української (політичної) нації. У цьому плані західний науковий дискурс накопичив певний досвід, який можуть перейняти наші дослідники, а європейські чи то

американські у свою чергу можуть скористатися можливістю розширити дослідницьке поле етнічності завдяки присутності у ньому зі згаданими темами українських науковців.

Стосовно твердження про вплив активізації досліджень у сфері вивчення етнічності у північноамериканських та європейських країнах на стимулювання пошуків шляхів до наукового осмислення цього феномена у незалежній Україні, то воно коріниться у появі порівняння ситуації зацікавленості результатами теоретичних пошуків, діяльністю науково-дослідницьких центрів, індивідуальним доробком дослідників та застосуванням напрацювань у соціальних і політичних практиках. Зауважимо, що ця інформація може служити певним орієнтиром для вітчизняних науковців щодо стану досліджень з етнічності у зарубіжних країнах, ефективному пошукові шляхів до долучення до наукового дискурсу в інших країнах й, зрештою, сприятиме синхронізації досліджень, що полегшить інтеграцію українських дослідників у дискурс, про який йде мова у нашій роботі. А це є об'єктивна вимога часу – консолідація зусилля вчених для вироблення ефективних теоретичних схем усвідомлення значення етнічних чинників у суспільному розвитку багатьох країн сучасного світу й використання набутого досвіду задля здійснення дій у подоланні різного роду конфліктогенних ситуацій, спричинених етнокультурною диверсифікацією. Така пов'язаність - об'єктивна закономірність, оскільки, як показує перебіг західного дискурсу, у різні періоди історії для країн Північної Америки та Європи були характерні такі проблеми, з котрими сьогодні Україна стикається у своєму етнонаціональному розвитку: актуалізація етнічності у суспільному житті, інтенсифікація міграційних рухів, прагнення вихідців із інших країн, передовсім і з колишнього Радянського Союзу, до відродження й збереження культурних цінностей своїх етнічних батьківщин.

Дискутовані нині у західному етнодискурсі проблеми культурної безпеки у складних політичних ситуаціях, які породжуються протистоянням

ідеологій й прагненням завадити демократичному розвитку суспільств, актуалізують питання збереження культурної спадщини та реалізацію прав різноманітних етнічних спільнот у нашій країні, зокрема тих, хто вимушений змінювати звичне соціальне й етнокультурне довкілля, а, відтак, і загострюють увагу дослідників на ролі «інакшості» у міжетнічній взаємодії за нових умов життєдіяльності. Засади й надбання соціофілософської парадигми у контексті опанування етнічною диверсифікацією сучасного світу західними науковцями й розгортання дискурсу навколо феномена етнічності, про що йшлося у попередньому викладі матеріалу, сприяють формуванню бази адекватної інтерпретації зазначеної вище проблеми в українському науковому середовищі, що відкриває додаткові умови до активізації участі вітчизняних дослідників у етнодискурсі на міжнародному рівні.

Впливи західного етнодискурсу на активізацію досліджень в Україні у сфері етнічності ми розглядаємо також як результат відкритості України до безпосередньої співпраці з зовнішнім світом (за радянських часів усе мусило здійснюватися за погодженням з Москвою), у тому числі й у галузі наукових досліджень. Крім того, нові підходи до інтерпретації значення феномена етнічності у суспільному житті незалежної країни на базі демократичних перетворень як важливого чинника, що відчутно впливає не лише на її етнонаціональний розвиток, але й дається взнаки у політичній, економічній та культурних сферах життєдіяльності українського суспільства, стимулювали не тільки поглиблене вивчення явища етнічності як такого, але й розширили діапазон його вивчення. Підтвердження тому, що саме з отриманням Україною своєї незалежності відкрилися реальні можливості вивчення феномена етнічності, ми можемо знайти аналізуючи, зокрема, список літератури, доданий до даного дисертаційного дослідження, передусім ту його частину, яка представляє компендіум українських авторів. А вплив досліджень західних вчених на стимулювання досліджень вітчизняними науковцями виявляється у введенні напрацювань перших у

науковий обіг в українському дослідницькому просторі та їх цитувань у власних працях. Останнім часом цей процес виходить на новий рівень – започатковуються ініціативи евалюації доробку західних дослідників етнічної проблематики [18; 31; 35; 49; 55; 56; 72; 79]; наша дисертаційна робота також певним чином долучається до цього процесу, оскільки вона осмислює науковий дискурс з етнічності, що структурувався у дослідницькому полі багатьох поліетнічних європейських країнах та у Сполучених Штатах Америки і Канаді, й можливостей запозичення прогресивних методологій його вивчення (наприклад, методу багаторівневого аналізу (вимірювання) етнічності, який сьогодні інтенсивно використовується західними дослідниками, оскільки він адекватний і релевантний щодо багатоскладового, багатовимірного явища, яким є етнічність) та критичної оцінки моделей етнонаціонального розвитку («плавильний казан», культурний плюралізм, мультикультуралізм), які виявлялися адекватними стану речей, або ж зазнавали невдач.

Важливим моментом у цьому контексті може стати дискусія зарубіжних і вітчизняних дослідників про особливості застосування одних і тих же термінів, понять, котрі розкривають зміст феномена етнічності. Така дискусія, як ніяка інша складова наукового дискурсу, стає своєрідним каналом двостороннього обміну напрацювань учених з різних країн.

Сьогодні можна стверджувати, що за часів незалежності України у вітчизняній соціогуманістиристиці вже накопичився певний досвід наукового аналізу ролі етнічного чинника у суспільному розвитку країни. До цього долучилися представники різних суспільствознавчих наук, як гуманітарних, так і соціальних, зокрема мовознавства, мистецтвознавства, етнології, педагогіки, психології, політології, соціології (у межах останніх двох активно розвиваються такі напрямки, як етнополітологія й етносоціологія, поступово перетворюючись у самостійну галузь соціального знання), релігієзнавства. Основною тематикою досліджень у перелічених науках є: білінгвізм та мультилінгвізм, стан та функціонування мов етнічних спільнот України;

етнічні витоки у мистецтві України; формування українського етносу та його взаємодія з сусідніми етносами, збереження етнокультурних традицій в українському соціальному просторі; етнічні компоненти у навчально-виховному процесі, зокрема у сімейно-родинному та патріотичному вихованні дітей та молоді; вплив етнопсихологічних чинників на поведінку особистості й етапи становлення української етнопсихології; формування етнополітики української держави, етніцизація політики й політизація етнічності, етнополітичні виміри суспільного розвитку, зокрема у контексті регіональних реалій; етнонаціональна структура українського суспільства, міжетнічна взаємодія, формування й функціонування міжетнічної толерантності та міжетнічної солідарності, співвідношення етнічної, національної й громадянсько-політичної ідентичностей, мігрантський вимір етнічності та збереження й розвиток етнічності у діаспорних спільнотах; етнічні аспекти релігій, котрі функціонують сьогодні в Україні.

Що ж до філософського осмислення українськими дослідниками феномена етнічності, то тут останнім часом з'являються праці, котрі привертають увагу й завойовують визнання в українському науковому просторі [1; 51; 52; 61; 64; 69; 80]. Вони, на нашу думку, вже сьогодні відтворюють перспективні напрямки досліджень філософських аспектів етнічності, зазначимо, переважно в українських реаліях. Щоправда, не суто у парадигмі, яка сформувала межі нашого дослідження. Однак, з часом соціофілософський аспект може посилюватися у зв'язку з динамізацією ситуації, осмислення котрої вимагає саме таких методів і підходів, які властиві названій парадигмі (про них мова йшла у підрозділі 1.2. першого розділу дисертаційного дослідження). Підставу для такого прогнозу дає той факт, що сьогодні у зв'язку з актуалізацією етнонаціональних явищ у суспільному житті нашої країни, пов'язаних з поглибленням кризових моментів, спричинених військовими діями на Сході України, зокрема формуванням масивів біженців, у тому числі і тих, котрі належать до різних етнічних спільнот, нагально постає питання про вироблення адекватних

заходів на усіх рівнях з метою подолання негативних наслідків. Тут мова зокрема йде про шляхи (в теорії й на практиці) досягнення соціальної когезії за умов розмаїтої етнічної «інакшості» й необхідності уникнення конфліктогенних ситуацій у міжетнічній взаємодії в українському поліетнічному суспільстві, яка активно осмислюється представниками соціофілософської парадигми, особливо у європейському науковому просторі [85; 203; 229].

Соціофілософські засади концептуальних інтерпретацій впливу різного роду чинників на формування ситуацій у суспільному розвитку у зв'язку зі згаданою обстановкою можуть скласти добротну основу для вибудовування практик у подоланні кризових поведінкових ситуацій у посттравматичному періоді, що, передусім, стосується біженців і вимушених іммігрантів. До речі, до такої думки нас підштовхує недавній досвід країн, які утворилися на території колишньої Югославії [25, с. 3-4] й що сьогодні є надзвичайно актуально для українського суспільства.

Наша думка про те, що дослідження етнічності у контексті соціофілософської парадигми має свою перспективу, спирається на необхідність пошуків шляхів і вироблення моделей соціальної когезії для українського поліетнічного суспільства. Досвід західного наукового дискурсу свідчить про те, що саме ця парадигма забезпечує методологічну базу досліджень цього соціального феномена, оскільки вона, даючи підстави для загального осмислення соціетальних процесів у поліетнічному суспільстві, може відтворити їх пов'язаність з конкретними соціальними феноменами, у даному випадку з когезією.

З процесом структурування наукового забезпечення проведення досліджень у сфері міжетнічних відносин та етнонаціонального розвитку України можна пов'язувати включення доробку українських дослідників етнічності у міжнародний науковий дискурс, зокрема формування платформи для ефективної взаємодії з його акторами (індивідуальними й колективними). Шукаючи обґрунтування такому твердженню, ми звертаємо увагу на те, яким

чином науковий дискурс з проблем етнічності структурався у західному дослідницькому полі (про це йдеться у підрозділі 3.1 першого розділу даної роботи). В Україні з'являються й конститууються такі ж важливі для забезпечення наукового дискурсу компоненти як і у європейських та північноамериканських країнах, для котрих етнічна проблематика є надзвичайно актуальною. Зокрема, це: 1) передусім, включення феномена етнічності у різних його виявах у поле зору українських науковців (як вже зазначалося вище, етнологів, істориків, політологів, соціологів, лінгвістів, і, безумовно, філософів, тощо); 2) формування компендіуму дослідників, котрі стабільно працюють у галузі вивчення феномена етнічності завдяки реалізації індивідуального наукового інтересу та створенню спеціалізованих структурних одиниць у межах дослідницьких установ, зазвичай, НАН України. Серед таких - Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди, Інститут історії України, Інститут політології і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.

Порівнюючи досвід структування дослідницького поля етнічності у західному дискурсі з таким, який формується в Україні, та ролі у ньому наукових центрів, стає очевидним, що теоретико-методологічний компонент їх діяльності, зокрема у висвітленні міжетнічної взаємодії «інакшостей» (представників різноманітних етнічностей), займає помітне місце, для України, передусім, у її регіональному вимірі [30, с. 118-130, 228-234]. Опанування досвідом процесу структування дослідницького поля як одним із головних компонентів наукового дискурсу дає можливість чітко визначатися з рівнем актуалізації тих чи тих питань, тем етнічної проблематики і на цій основі ефективно включатися у загальний дискурс. До речі, соціофілософська парадигма з її акцентом на етнічних аспектах соціетальних процесів особливо стимулює до співпраці вітчизняних дослідників з зарубіжними, оскільки, що стає очевидним, вони є предметом великої наукової зацікавленості як перших, так і других.

Публікація результатів дослідницьких пошуків у фахових журналах, як свідчить досвід західного наукового дискурсу, є важливим компонентом формування платформи для розгортання етнодискурсу. Подібна традиція складається і в Україні, у формуванні якої важливу роль відіграють такі періодичні видання, як «Філософська думка» (свого часу «Філософська і соціологічна думка»), «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», «Народна творчість та етнологія», «Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент», «Евалюація. Наукові, освітні, соціальні проекти», «Ethnicity: Ukrainian Perspectives». Нагадаємо, що саме у філософському часописі «Філософська і соціологічна думка» чи не вперше почали з'являтися статті присвячені теоретичному тлумаченню тих чи тих аспектів етнічності чи то її складових та проблем творення етносів [23].

Світова практика дискурсів із суспільствознавчої тематики засвідчила, що надзвичайно продуктивним його компонентом є проведення науково-організаційних заходів, де відчутно представлена етнічна проблематика (див. згадуваний вище підрозділ 1.3. першого розділу). Українські дослідницькі установи, які вони представляють, вже накопичили певний досвід у цьому плані. Цей досвід збагачується у процесі проведення науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів, останнім часом Інтернет-конференцій у вітчизняному науковому просторі, із залученням зарубіжних фахівців з етнічної проблематики (32; 54), як також участі українських дослідників у міжнародних конференціях, симпозіумах, що відбуваються за межами нашої держави, зокрема у європейських та північноамериканських країнах [92].

Дискусії у межах конференцій та симпозіумів представляють собою позитивний досвід наукових практик, де формуються концепції, теорії, уточнюються значення термінів та понять, властивих етнічним дослідженням, зокрема і здійсненим на основі методології соціофілософської парадигми. Добрим стимулом для розгортання етнонаціональних досліджень у середовищі науковців України можуть стати презентації дослідників

українського походження із інших країн, присвячених ролі ідентичностей у міжетнічній взаємодії та їх збереження в українському суспільстві, які, зазвичай, мають місце на міжнародних конференціях і симпозіумах. Скажімо, прикладами цього можуть служити доповіді професора Мічіганського університету (США) Оксани Маланчук «Багаторівнені ідентичності у сучасній Україні» та професора Нью Йоркського технологічного коледжу (США) Галини Лемех «Українські ідентичності у їх флюїдній артикуляції» на 17-ому щорічному конгресі Асоціації вивчення національностей, який відбувся у квітні 2012 року [92, с. 71].

У цьому контексті вочевидь актуалізується питання необхідності концентрації зусиль на спільних дослідженнях ідентичностей, зокрема етнічної, у процесі формування, становлення й розвитку української нації та ролі ідентичностей різних компонентів населення України у міжетнічній взаємодії. Досвід зарубіжного дискурсу засвідчує, що особлива увага у формуванні етнічних ідентичностей звертається на символи, які великою мірою визначають контент ідентичностей, а, відтак, і націєтворчих процесів. Той же досвід показує, що для безконфліктогенного розвитку поліетнічного суспільства важливо не тільки утвердження культурницьких, соціальних, політичних символів (у ширшому розумінні цінностей) титульної спільноти (для європейських країн) й структуроутворюючого компоненту соціуму (для країн Північної Америки), але й інкорпорування (визнання) ними демократичних елементів меншинних груп населення, котрі для більшості мешканців країни певною мірою сприймаються як такі, що збагачують культурне надбання і стають ціннісною спадщиною країни проживання. В українському контексті такий підхід набирає особливого звучання, оскільки утвердження у життєдіяльності суспільства цінностей титульної етнічної спільноти (скажімо, кольори державного прапора і слова гімну, української мови, спадщини українських письменників, митців, учених тощо) стикається з певними, а подеколи й значними труднощами, що, зрештою, ускладнює інкорпорування у загальний націєтворчий процес елементів культур інших

етнічних спільнот, для котрих Україна вже стала країною їхнього постійного проживання й їхнього громадянства й для котрих вона може стати такою у майбутньому.

Власне, окреслені у цьому підрозділі питання у контексті долучення українських дослідників до зарубіжного етнодискурсу, потребують подальшої наукової розробки. Соціофілософська парадигма дискурсу, зокрема із застосуванням компаративного методу, відкриває перспективи інтенсифікації цього процесу.

Таким чином, коротка характеристика стану вивчення феномена етнічності у контекстуальному порівнянні з західним науковим дискурсом дає підстави стверджувати, що в українському дослідницькому просторі формуються умови для глибокого вивчення явища етнічності усіма соціогуманітарними науками, започатковані важливі напрямки його дослідження, активізується здійснення структурно-організаційних наукових заходів, що сприяє структуруванню самого дискурсу. Значна увага у цьому процесі концентрується на питаннях, пов'язаних з міжетнічною взаємодією як важливим компонентом етнодискурсу. Усе це відкриває можливості долучення українських дослідників до дискурсу у європейському й світовому науковому просторі, який уже має свої традиції, зокрема у межах соціофілософської парадигми. Продуктивними у цьому плані, на нашу думку, мають стати три аспекти – етнічна ідентичність, «етнічна інакшість» та соціальна когезія у міжетнічній взаємодії, котрі тим чи тим чином були предметом аналізу у нашому дисертаційному дослідженні як такі, що найбільш суттєво відтворюють зміст феномена етнічності та його функціонування у поліетнічних суспільствах.

Висновки до третього розділу

Підсумовуючи аналіз місця і ролі феномена «інакшості» («іншування») з акцентом на етнічному аспекті його функціонування у соціальному просторі поліетнічних країн й особливостей перебігу наукового західного

дискурсу з проблем, пов'язаних з феноменом у контексті міжетнічної взаємодії, пропонуємо звернути увагу на кілька моментів:

1) проблема «інакшості» («іншування») у сьогоденній західній соціогуманістиристиці є достатньо актуальною, зокрема у філософському науковому дискурсі. Це зумовлюється, передусім, такими обставинами, як поглиблення диверсифікації (соціальної, економічної, релігійної, культурної, етнічної тощо) країн у сучасному світі та прагнення політичних й іншого роду сил уніфікувати управління суспільними процесами на регіональних (європейському, американському, азійському) та міжнародному (світовому) рівнях з метою упередження та розв'язання конфліктних ситуацій й, не в останню чергу, створення центрів глобального управління; помітний внесок у концептуалізацію поняття «інакшість» у філософському його вимірі зробили Емануель Левінас, Жан-Поль Сартр, Сімона де Бовуар, Ж. Лакан. У результаті концептуалізації поняття «інакшість» розуміється як процес з'ясування своєї сутності й свого соціального іміджу, процесу порівняння себе з іншими, виокремлення себе серед інших й, можливо, дистанціювання від них з метою збереження своєї самобутності. Оскільки етнічна (етнокультурна) диверсифікація у сучасному світі поглиблюється, то і зростає увага до етнічних аспектів «інакшості» і, зрештою, конституюється поняття «етнічна етнічність»;

2) сутність, закономірності й особливості «етнічної інакшості» найбільш очевидно виявляються у міжетнічній взаємодії, про що свідчить процес структурування дискурсного поля у цій його частині, де основні акценти робляться на питаннях функціонування «етнічної інакшості» як у глобальному, так і у конкретному вимірі її присутності (глобалізація мігрантських рухів й просторова динамізація етнічності); акценти робляться на етнокультурній диверсифікації регіонів та локальних осередків поселень завдяки освоєнню їх новими контингентами етнофорів; на впливові попередніх ситуацій на інтенсифікацію з'ясування чинників протиставлень «свого» «чужому» з одночасними пошуками компромісів у взаємодії між

«інакшістю» та «схожістю», між «своїми» і «чужими»; на ролі етнічних стереотипів та їх функціонуванні у міжетнічній взаємодії. Серед активних акторів дискурсу з проблем «етнічної інакшості» - такі дослідники, як Фред Дервін, М Джонс, Едвард Саїд, Террі Голді, А. Мохамед, Юдіт Батлер, Ріва Кастросяно, Гушддермо Авіла-Сааведра, Чіюкі АйАнсон та інші;

3) найхарактернішими темами дискурсу, пов'язаного з «етнічною інакшістю», є такі: концептуалізація поняття «інакшість» з акцентом на її етнічні аспекти й етнічні складові; співвіднесення поняття «етнічна інакшість» з поняттям «етнічна ідентичність»; з'ясування ролі соціальних репрезентацій у процесі концептуалізації і утвердження поняття «етнічної інакшості» як важливого суб'єкта соціофілософського дискурсу; «етнічна інакшість» як ефективний інструмент вирішення із етнокультурного різноманіття тієї чи тієї спільноти етнофорів;

4) «етнічна інакшість» відіграє помітну роль у формуванні моделей (переважно позитивно наповнених) міжетнічної взаємодії через механізми адекватного сприйняття етнічно маркованого й диверсифікованого довкілля, а, відтак, і формування адекватного налаштування на взаємодію одних етнофорів з іншими;

5) важливим моментом західного наукового дискурсу проблем «етнічної інакшості», виявляється вибудовування методологічних концептів, а у більш широкому сенсі наукових схем, у межах яких відбувається пошук закономірностей і особливостей взаємозв'язків та взаємовпливів явищ і процесів, дотичних до феномена «інакшість». У дискурсі, який аналізується у дисертації, однією з ключових схем у цьому плані виступає «когнітивна (пізнавальна) схема», свого роду класифікаторська система, кластери котрої асоціюють (групують) явища у змістовні категорії, включаючи осяжні символи й ціннісні судження;

6) у сприйнятті «етнічної інакшості» та реагуванні на неї, як впливає із дискурсу, ключову роль відіграють стереотипи, де акценти робляться на пов'язаності стереотипів з різними формами соціального

пізнання, на чому великою мірою концентрується увага дослідників у межах соціофілософської парадигми. У цьому контексті актуалізуються питання маніфестації стереотипів, їх формування, їх підтримка та їх динаміка.

7) у перебігу наукового дискурсу, де основним об'єктом є «етнічна інакшість» у контексті міжетнічної взаємодії, виокремлюються дві важливі теми – етноцентризм та міжетнічна толерантність. Основним висновком тут є те, що посилення етноцентричних тенденцій у міжетнічній взаємодії активізує антиіммігрантські настрої та нетерпимість до «інакшості», а це у свою чергу вимагає як поглиблення уваги до дослідження проблем міжетнічної толерантності, так і формування практик її поширення у повсякденній життєдіяльності індивідів, окремих спільнот та суспільстві в цілому;

8) в українському науковому просторі формуються передумови долучення вітчизняних дослідників у якості активних акторів дискурсу з етнічних проблем, зокрема «етнічної інакшості», у межах соціофілософської парадигми, й тих можливостей, які надає саме феномен міжетнічної взаємодії. Такими є: факт поліетнічності України й до певної міри етнокультурної диверсифікованості українського суспільства; на сьогоднішній час у вітчизняній соціогуманістиці вже накопичився певний досвід наукового аналізу ролі етнічного чинника у суспільному розвитку країни; нині формується наукове забезпечення проведення досліджень у царині міжетнічних відносин та етнонаціонального розвитку України; поступове долучення українських науковців до міжнародних конференцій, симпозіумів, семінарів тощо.

ВИСНОВКИ

Аналіз різного роду компонентів та змісту перебігу наукового західного дискурсу з етнічності у соціофілософській парадигмі дає підстави зробити попередні висновки. Основним стимулятором цього дискурсу є те, що етнічність розглядається як один із головних маркерів соціальних структур, індивідуальної й групової ідентичності, транснаціональних мереж та конфліктів у сучасному світі. А поліетнічність стає доконаним чинником суспільного розвитку північноамериканських та європейських країн, зокрема і України.

Важливо, що серед чинників, котрі активізують дискусії про роль етнічності у життєдіяльності сучасних суспільств, - твердження про те, що етнічна різноманітність несе у собі нестабільність та посилює ймовірність насильства, а, з іншого боку, вона динамізує й збагачує суспільний розвиток країн з поліетнічним складом населення. У полі цих дискусій знаходяться такі головні його складові:

1) *етнічна (етнокультурна) диверсифікація* сучасного світу з її джерелами, сутністю її концептів та впливів на суспільний розвиток країн і відносини між різними етнічними сегментами, функціонування етнічних соціальних мереж, моделювання політики стосовно феномена етнічної різноманітності тощо.

Процес філософського осмислення етнічної різноманітності інтенсивно розгортається серед американських, канадських та західноєвропейських філософів: Альберто Алесіна, Елліотт Грін, Міхаель Ігнат'єфф, Вілл Кімлічка, Річард Лі, Джером Мелансон, Тед Мігуель, Чарльз Тейлор, Джеймс Туллі, Мерлін Шефер, Річард Шефер та інші. Вони розв'язують проблеми, спричинені етнічною диверсифікацією у межах трьох основних

підходах до вивчення етнічності: асиміляціоністського, стратифікаційного і мобілізаційно-солідаристського.

У розрізі філософського осмислення явища «етнічність» найбільш активно дискутується у контексті антрополого-філософської (філософсько-антропологічної) та соціофілософської парадигм: Фредрік Барт, Франц Боас, Макс Глюкман, Томас Еріксен, Брюс Капферер, Клод Леві-Строс, Марсель Мосс, Мауро Перессіні, Фред Воррен Ріггс та інші. У центрі уваги їх досліджень перебувають такі проблеми: тяглість культурницьких традицій, звичаїв, культурницькі аспекти повсякденного життя, зразки поведінки, передусім ті, що виявляються у взаємодії носіїв різних культурницьких традицій, умови та перспективи їх збереження і практикування у різних соціальних середовищах, процеси їх трансформації, зокрема при поколінній передачі: Фредрік Барт, Деніель Белл, Майкл Бентон, П'єр ван ден Берге, Макс Вебер, Роджерс Брубейкер, Герберт Ганс, Натан Глейзер, Мілтон Їнгер, Алекс Інкелес, Всеволод Ісаїв, Горас Каллен, Деніель Мойніхен, Сініса Малесеві, Джон Рекс, Фред Ріггс, Ентоні Сміт, Вернер Соллорс, Дж. Хатчінсон, Стів Фентон, Джошуа Фішман, Томас Еріксен та інші.

Характерною рисою сучасного дискурсу з окресленої проблеми є спроби концептуалізації поняття «етнічність» для розкриття контенту однойменного феномена через трьохступеневу класифікацію усіх наявних наукових пошуків: об'єктивістські концепти, конструктивістські концепти, інтегративні концепти. У більшості випадків поняття «етнічність» концептуалізується через поняття «етнічна група».

Простір дискурсу та його тематична теоретична структуризація вибудовується на основі таких складових дослідницького (проблемного) поля, яке покриває складний соціальний конструкт «етнічність»;

2) *теоретичні проблеми концептуалізації поняття «етнічність».* Аналіз наукового пошуку у цьому напрямку базується на визначенні, запропонованому у 1896 році французьким вченим Жоржом Вашером де Лапужом як сукупність «природних та імітаційних» культурних,

психологічних і соціальних характеристик. Найбільш поширеною у дискурсові західного наукового простору сьогодні є запропонована Ллойдом Ворнером концепція: етнічність він пов'язує зі спільним минулим, культурницькими традиціями, релігією, мовами та ідентичністю. Основними напрямками західного дискурсу у контексті концептуалізації поняття «етнічність» стали пошуки взаємозв'язку його структурних елементів, його маркерів, котрі дозволяють виокремити етнічність як особливий конструкт серед собі подібних, а також визначення факторів, під впливом яких вона (етнічність) трансформується і, відповідно, змінюється динаміка її ролі у соціальному розвитку країн з поліетнічним складом населення;

3) *ідентичність (індивідуальна і групова), у формуванні якої етнічні маркери відіграють визначальну роль – «етнічна ідентичність».* Аналіз дискурсу засвідчив, що філософське осмислення ідентичності людини в усій її різноманітності такими ученими і дослідниками, як Рой Баумайстер, Юрген Габермас, Карл Поппер, Еріх Фромм (модерністський підхід), Фредрік Джеймісон, Розалінда Краус, Чарльз Тейлор (постмодерністський та постструктуралістсько-герменевтичний підходи) заклали стійкий фундамент конструювання теоретичних інтерпретацій етнічної ідентичності. Серед західних дослідників етнічної ідентичності науковою активністю виділяються Генрі Гейл, Джоан Нейджел, Мері Нічтер, Жан Фінні, Аня Ройс, Савіті Сахарсо, Ентоні Сміт, Джозеф Трімбл, Райен Діксон, Жанн Цай, Канчан Чандра та інші.

Сформоване у західному науковому просторі об'єктно-предметне поле дослідження етнічної ідентичності базується на таких принципах: співвіднесення етнофора з тією чи іншою етнічною спільнотою (як самим етнофором - самоідентифікація, так і довколишніми); маніфестація себе у якості члена цієї спільноти; прийняття способу мислення і поведінки, властивих конкретній етнічній спільноті; підтримка своїми діями життєдіяльності спільноти (членство у різного роду етнічних організаціях, моральна і матеріальна допомога у проведенні етнокультурних активностей,

розвиток етнічного бізнесу та інше); важливим елементом функціонування етнічної ідентичності є феномен етнічного антрепренерства як сукупності дій з формування позитивного іміджу і просування своєї етнічності у системі суспільних відносин з метою зайняти більш престижні ніші в усіх сферах життя суспільства.

Характерними рисами західного наукового дискурсу у цій частині загального дискурсу з проблем етнічності, пов'язаної з етнічною ідентичністю, є такі: а) західні вчені, зазвичай, вивчають етнічну ідентичність у контексті формування етносів, етнічних груп; б) проблемними полями у дослідженні етнічної ідентичності виступають титульні етнічні спільноти; етнічні спільноти, котрі тривалий час проживають у тій чи тій країні, - автохтонні спільноти і спільноти, які складає аборигенне (туземне) населення; в) діаспори; г) компаративістський підхід до визначення сутності і особливостей вияву (функціонування) етнічної ідентичності, з особливим наголосом на конкретних історичних, соціокультурних умовах носіїв етнічності (етнофорів).

У цьому контексті нагадаємо, що західні класики дослідження етнічності (Фредрік Барт, Реймонд Бретон, Фрідріх Гекманн, Ерік Еріксон, Всеволод Ісаїв, Джон Рекс, Фред Ріггс, Ентоні Сміт, Річард Шермерхорн) розглядають етнічну ідентичність як структуроутворюючий компонент етнічності й формування різного роду етнічних спільнот – від субетносів до націй.

Релевантно для контексту соціофілософської парадигми етнічну ідентичність, спираючись на дискурс, можна визначити як спосіб, у який особи на основі їх етнічного походження психологічно локалізують себе по відношенню до однієї чи більшої кількості соціальних систем і яким чином вони сприймають представників інших спільнот, також локалізованих тим чи тим способом по відношенню до цих систем. Соціальними системами можуть виступати своя етнічна спільнота чи суспільство в цілому, або ж інші етнічні спільноти чи інші суспільства, або ж комбінація їх усіх. Що ж до

позиціонування (самопозиціонування) відносно етнічної ідентичності, то західні вчені визначилися з чотирма шляхами, або вимірами: когнітивний, моральний, емоційний (афективний) та довірливий (заснований на довірі).

Найбільш активно дискурс щодо етнічної ідентичності розгортається у таких країнах, як США, Канада, а також у країнах Європи – Велика Британія, Данія, Німеччина, Норвегія, Франція, Швеція, а основні акценти соціофілософського дискурсу стосовно етнічної ідентичності робляться на таких питаннях, що, зрештою, становить основу концептуалізації цього феномена: з'ясування співвідношення етнічної ідентичності з персональною (психологічною) та соціальною ідентичностями; аналіз взаємозв'язку між об'єктивним та суб'єктивним вимірами етнічної ідентичності; динаміка етнічної ідентичності у конкретних етнокультурних і соціальних контекстах, зокрема її трансформація; вплив етнічної ідентичності на формування ситуацій у міжетнічній взаємодії, конструювання моделей розвитку етнічної ідентичності.

Західна соціофілософська парадигма пропонує виділити кілька видів етнічної ідентичності: моноетнічна ідентичність, біетнічна ідентичність, маргінальна етнічна ідентичність, гібридна етнічна ідентичність, розмита (розсіяна) етнічна ідентичність. Головні твердження парадигми є те, що групи, спільноти, сформовані на базі етнічних маркерів, - ніщо інше як штучні конструкти сучасних еліт для досягнення їх власних цілей: Бенедікт Андерсон, Джон Бреуїллі, Роджер Брубейкер, Ерік Хобсбаум, Канчан Сандра та інших. У ході дискурсу встановлені типи етнічної ідентичності - колективна (соціальна) й персональна, індивідуальна (психолого-поведінкова, психолого-діяльнісна), які пов'язуються з рівнем етнічної самосвідомості та ступенем маніфестації своєї етнічності; а кількість форм (видів) вияву етнічної ідентичності визначаються критеріями, котрі пов'язані з рівнем етнічної ідентифікації, зі ступенем вияву етнічної ідентичності, із закономірностями та особливостями зародження, функціонування й трансформації етнічної ідентичності.

У процесі аналізу західного наукового дискурсу встановлено, що структура етнічної ідентичності має чотири основні компоненти: *основа* (вона формується на базі успадкованих чи набутих етнічно маркованих елементів культури, традицій, звичаїв, ментальності); *діяльнісно-функціональний прошарок* (етнокультурні практики, спрямовані на розвиток етнічно маркованих елементів життєдіяльності етнічних громад); *сприйняття довколишнього етнокультурного середовища* під кутом зору адаптивних можливостей своєї етнічності; *етносоціальна, подеколи етнополітична, поведінка* (реагування етнофорів на значимі соціальні й політичні події на рівні своєї етнічної спільноти, на рівні місцевої громади, на рівні регіону й усієї країни).

Встановлено, що формування моделей й передбачення перспектив розвитку етнічної ідентичності займає помітне місце у дискурсі. Перебіг дискурсу з цього предмету свідчить, що їх формування базується: на культурі, релігії, географічній локалізації (розміщенні), мові індивідів, котрі пов'язані лояльним ставленням один до другого, родинними зв'язками, а також на врахуванні особливостей довколишніх обставин, зокрема необхідністю взаємодіяти з тими, хто тебе оточує. Найбільш репрезентативними вважаються такі моделі: 1) описова модель; 2) модель активних дій; 3) модель перспективного розвитку;

4) *дискурс засвідчує, що феномен «інакшості»* став одним із ключових концепцій сучасної філософії, а сутність і сприйняття «іншого», «відмінного» («other», «otherness») у просторі міжетнічної взаємодії у контексті поліетнічного середовища однією з найбільш дискутованих тем. Аналіз західного дискурсу у названому ракурсі підтверджує тезу про те, що два моменти є головними у визначенні сутності «іншого» («відмінного»): 1) наявність поліетнічного середовища; 2) існування, творення атмосфери для взаємодії різноманітних етнофорів.

Серед тих, хто закладав теоретичні основи сучасного осмислення «інакшості» - французькі філософи Емануель Левінас, Жан-Поль Сарт та

Сімона де Бовуар, а успішно продовжували Гуїллермо Авіла-Сааведра, Тамізе ван Пельт, Родольф Дюран, Лин Калькутт, Іан Вудворд, Златко Скрбіс, Ріва Кастроано, Денніс Мішке, Ліза Онбелет, Жан-Франсуа Сташак, Сандра Торрес, Поль Хієберт та інші.

Дискурс з цього питання розгортається на базі трьох підходів: *інтерактивний*, пов'язаний із взаємодією різноманітних етнічних спільнот й визнанням факту їх існування та визнанням прав їх членів; *нормативний*, який базується на справедливості й рівності усіх спільнот; *політичний* підхід, сутність якого полягає у визнанні емпіричної реальності та нормативного сприйняття факту етнокультурної диверсифікації, що веде до інституалізації таких спільнот і відповідного регулювання суспільними процесами.

Спираючись на результати західного наукового дискурсу, у нашому дослідженні ми дотримуємося такого визначення «інакшості», що корелює з принципами функціонування соціофілософської парадигми: це соціальне явище, чітко марковане етнічними рисами, котре об'єктивізує існування різноманітностей, представлених спільнотами або ж особами, й дозволяє їм виокремитися у сукупності цих різноманітностей й уможлиблює процес їх взаємодії з урахуванням етнокультурної диверсифікації сучасного світу як даності суспільного розвитку.

Аналіз західної літератури й програм наукових конференцій, симпозіумів та діяльності центрів з етнічної проблематики дозволяє стверджувати, що соціофілософський дискурс щодо феномена «інакшість» концентрується на таких моментах: 1) «інакшість» у контексті глобалізаційних процесів, з акцентом на її космополітичному вимірові (Крейг Калхон, Скотт Малкомсон, Ульріх Бек, Гассан Хейдж, Роберт Петерсон, Владімір Рудометов, Джон Ранделл, Георг Стоукс, Брайєн Турнер, Роберт Файн, Ульф Ханнерз); 2) «інакшість» - «подібність»: пошуки чинників водорозділу та компромісів; аксіома дискурсу - за сприятливих обставин «подібність» може ставати комфортним об'єднуючим дахом для «інакшості»,

котра, зберігаючи свої особливості, інтегрується у головне русло розвитку суспільства проживання (Родольфе Дюранд, Рональд Каролі); 3) стереотипи сприйняття «інакшості» у міжетнічній взаємодії; досить плідним полем для дискурсу зазначених питань виявився простір мігрантської проблематики.

Для відслідковування «поведінки» стереотипів у міжетнічній взаємодії західні дослідники роблять особливий наголос на таких моментах, як маніфестація стереотипів, їх формування, їх підтримка, динаміка змін. У цьому контексті великої ваги у дискурсі набирають дві важливі теми – етноцентризм та міжетнічна толерантність. Зафіксовані такі висновки акторів дискурсу щодо цього аспекту: а) етноцентризм з'являється й посилюється тоді, коли етнофори, і особливо лідери етнічних рухів, концентрують увагу на своїй спільноті, підкреслюючи її переваги (часто-густо уявні) над іншими, а також за умов посилення дискримінації носіїв «інакшості»; б) етноцентризм стимулює сегментацію поліетнічного суспільства й спричинює ситуації конфліктогенного характеру у міжетнічній взаємодії; в) міжетнічна толерантність виявляється дійовим інструментом утвердження компромісних тенденцій розвитку поліетнічного суспільства.

Сутність, закономірності й особливості «етнічної інакшості» найбільш очевидно виявляються у міжетнічній взаємодії, про що свідчить процес структурування дискурсного поля у цій його частині, де основні акценти робляться на питаннях функціонування «етнічної інакшості» як у глобальному, так і у конкретному вимірі її присутності (глобалізація мігрантських рухів й просторова динамізація етнічності); акценти робляться на етнокультурній диверсифікації регіонів та локальних осередків поселень завдяки освоєнню їх новими контингентами етнофорів; на впливові попередніх ситуацій у міжетнічній взаємодії на інтенсифікацію з'ясування чинників протиставлень «свого» «чужому» з одночасними пошуками компромісів у взаємодії між «інакшістю» та «схожістю», між «своїми» і «чужими»; на ролі етнічних стереотипів та їх функціонуванні у міжетнічній взаємодії. Серед активних акторів дискурсу з проблем «етнічної інакшості»

такі дослідники, як Гуїллермо Авіла-Сааведра, Чіокі АйАнсон, Юдіт Батлер, Фред Дервін, Мартін Джонс, Террі Голді, Ріва Кастроано, Абдула Мохамед, Едвард Саїд та інші.

Найхарактернішими темами дискурсу, пов'язаного з «етнічною інакшістю», є такі: концептуалізація поняття «інакшість» з акцентом на її етнічних аспектах й етнічних складових; співвіднесення поняття «етнічна інакшість» з поняттям «етнічна ідентичність»; з'ясування ролі соціальних репрезентацій у процесі концептуалізації і утвердження поняття «етнічної інакшості» як важливого суб'єкта соціофілософського дискурсу; «етнічна інакшість» як ефективний інструмент вирізнення із етнокультурного різноманіття тієї чи тієї спільноти етнофорів.

Важливим результатом західного наукового дискурсу проблем «етнічної інакшості», виявляється вибудовування методологічних концептів, а у більш широкому сенсі наукових схем, у межах яких відбувається пошук закономірностей і особливостей взаємозв'язків та взаємовпливів явищ і процесів, дотичних до феномена «інакшість». У дискурсі, який аналізується у дисертації, однією з ключових схем у цьому плані виступає «когнітивна (пізнавальна) схема», свого роду класифікаторська система, кластери котрої групують явища у змістовні категорії, включаючи осяжні символи й ціннісні судження.

5) питання *віртуалізації етнічності* у кінці ХХ-го – ХХІ-го століть висувається в авангард дискурсу. Інтернет-технології дозволяють інтенсифікувати його процес. Багато західних вчених і дослідників, котрі вивчають етнічність, не лише користуються можливостями, які їм надає Інтернет, але і досліджують закономірності і особливості циркулювання у ньому етнічної інформації, вибудовування наукової дискусії, тим самим вносячи вклад у структурування особливої організації дискурсу. Серед них - Деніел Еспарца, Лінда Лейнг, Ліза Накамура, Вольфганг Ньехьюес, Айхва Онг, Девід Паркер, Юженія С'япера, Іоана Флореа. Інтенсифікація переміщення дискурсу в Інтернет-простір, на нашу думку, буде сприяти та

обставина, що конструктивістська перспектива інтерпретації етнічності поступово витісняє есенціалістську перспективу.

Зважаючи на універсальність феномена «етнічність» й формування широкого дослідницького поля, яке включає у себе усе більше і більше країн, вважаємо, що у українських дослідників є вагомі підстави долучення до міжнародного наукового дискурсу з цієї проблематики: факт поліетнічності України й до певної міри етнокультурної диверсифікованості українського суспільства; на сьогоднішній час у вітчизняній соціогуманістиці вже накопичився певний досвід наукового аналізу ролі етнічного чинника у суспільному розвитку країни; нині формується наукове забезпечення проведення досліджень у царині міжетнічних відносин та етнонаціонального розвитку України; поступова активізація участі українських науковців у міжнародних конференціях, симпозіумах, семінарах тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аза Л. Ідентифікаційне розмаїття в поліетнічному просторі України / Л. Аза // Українське суспільство. 1992-2008. Соціологічний моніторинг. – Київ : Інститут соціології Нан України, 2008. - С. 296-304.
2. Алиева К. Мультикультурализм как объединяющий фактор национального самосознания / Камиля Алиева // Материалы Бакинского международного форума. 31 октября – 1 ноября 2013. Том I. – Баку, 2014. – С. 125-126.
3. Базалук О. О. Філософія освіти. Навчально-методичний посібник / О. О. Базалук, Н. Ф. Юхименко. – К. : Кондор, 2010. – 164 с.
4. Бакланов И. С. Человек этнический: проблема этнической идентичности / И. С. Бакланов, Т. В. Душина, О. А. Микеева // Вопросы социальной теории. – 2010. – Том IV. – С. 396-408.
5. Барбашин М. Современный западный примордиализм: методологические проблемы в изучении этничности / Максим Барбашин // Гуманитарный ежегодник. – 2011. - № 10. – С. 362-371.
6. Бова В. В. Сучасна міфологія у контексті соціально-політичної синхронії / В. В. Бова // Наукові записки КУТЕП. Серія: «Філософські науки», 2015. – Вип. 21. – С. 76-85.
7. Брук С. И. Атлас народов мира / [С. И. Брук, В. С. Апенченко Ответственные редакторы]. - М. : Главное управление геодезии и картографии Государственного геологического комитета СССР, 1964. – 157 с.
8. Бушмакина О. Н. Конструирование дискурса воображаемой этничности / О. Н. Бушмакина // Вестник Удмуртского университета. Искусство и дизайн. – 2005. - № 12. – С. 14 – 20.

9. Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Вашкевич ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Світогляд, 2010. - 274 с.
10. Воронкова В. Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя : Видавництво ЗДІА, 2010. – 272 с.
11. Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку: пер. з англ. / С. П. Гантінгтон. - Львів: Кальварія, 2006. – 472 с.
12. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии / Г. Гарфинкель. – Спб. : Питер, 2007. – 335 с.
13. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк. – Київ : Критика, 2005. – 528 с.
14. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» / Головаха Євген, Андрій Горбачик. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. – 118 с.
15. Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к реформированию социокультурных идентичностей / О. А. Даниленко. – Вильнюс : ЕГУ, 2007. – 404 с.
16. Денисова Г. С. Теоретические споры о сущности этничности в западной науке [Электронный ресурс] / Г. С. Денисова, М. Р. Радовель. – Режим доступа : http://society.polbu.ru/denisova_ethnosociology/ch05_all.html
17. Диверсифікація етнічностей у Криму: компоненти, структурування, взаємодія. Програма II засідання Наукової етносоціологічної школи професора Володимира Євтуха. 07 квітня 2012. – Ялта : 2012. – 8 с.
18. Евтух В. Б. Концепции этносоциального развития США и Канады : типология, традиции, эволюция / В. Б. Евтух. – К. : Наукова думка, 1991. – 180 с.

19. Етнічний довідник. У трьох частинах. Ч. I. Поняття та терміни / [Володимир Євтух (головний редактор)]. – К. : ЕРІДС, 1997. – 141 с.
20. Етнoенциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yevtukh.info/etnoentsiklopediya/>
21. Етнологія США та Канади – Ethnology of the USA and Canada // Народна творчість та етнологія. – 2012. - № 5. – 128 с.
22. Євтух В. Етносоціологічний та епістемологічний дискурс у науковому просторі / В. Євтух, Р. Радзік, Г. Кісла (ред.). – К. : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. – 260 с.
23. Євтух В. Б. Етнічна меншина: поняття, ознаки, функції / В. Б. Євтух // Філософська і соціологічна думка. – 1994. - № 1/2. – С. 159-175.
24. Євтух В. Б. Етносоціологія: довідник / В. Б. Євтух. – Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 205 с.
25. Євтух В. Б. Модулі психосоціальної допомоги у міжетнічній взаємодії / В. Б. Євтух // Методології та технології практичної психології в системі вищої освіти. Друга міжнародна науково-практична конференція. Тези доповідей. – Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова МОН України, Поліграф-Центр, 2009. – С. 3-4.
26. Євтух В. Б. Структурування ідентичностей у пограничному просторі Карпатського регіону / В. Б. Євтух, Б. Г. Гвоздецька. – Київ : 2015. – 160 с.
27. Євтух В. Етнічність у транснаціональному соціальному просторі: дизайн дослідницького проекту / Володимир Євтух // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. - № 1. – С. 3-26.
28. Євтух В. Етнічність: Енциклопедичний довідник / Володимир Євтух. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.
29. Євтух В. Поліетнічність як конструкт *modus vivendi* / Володимир Євтух // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. - № 4. – С. 133-155.
30. Євтух В. Центри етнічної проблематики / Володимир Євтух. – Київ : ТОВ «НВП» Інтерсервіс», 2014. – 253 с.

31. Задулина Н. В. Манифестация идентичности в интернете: виртуальные проекции / Н. В. Задулина // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2012. - № 1. – С. 68 – 74.

32. IX Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». Програма. – Київ – Кам'янець-Подільський, 2015. – 50 с.

33. Исмаилова А. Национальная идентичность в английской постмодернистской литературе / Айбаниз Исмаилова // Материалы Бакинского международного форума. 31 октября – 1 ноября 2013. Том II. – Баку, 2014. – С. 23-25.

34. Кара-Мурза С. Что такое этничность. Первое приближение [Электронный ресурс] / Сергей Кара-Мурза. – Режим доступа : http://www.e-reading.club/chapter.php/127452/9/Kara-Mursa_-_Demontazh_naroda.html

35. Картунов О. В. Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу / О. В. Картунов // Політичний менеджмент. – 2005. - № 2. – С. 311-321.

36. Кауненко И. Культурное и этническое самоопределение в Молдове [Электронный ресурс] / Ирина Кавуненко. – Режим доступа : <http://www.tolerance.ru/VT-5-kulturnoe.php?PrPage=VT>

37. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / Вілл Кимлічка. – Харків : Центр освітніх ініціатив, 2001. – 172 с.

38. Кісла Г. О. Етносоціальне вимірювання життєвих цінностей особистості / Г. О. Кісла // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Випуск 2. – 2010. – С. 26-32.

39. Коган К. М. Соціальні мережі як елемент нового соціального середовища / К. М. Коган // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – Випуск 16. – 2014. – С. 61-71.

40. Колесніченко М. До питання філософського осмислення етнічної диверсифікації сучасного світу / Максим Колесніченко // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький

державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Збірник наукових праць. Педагогіка. Психологія. Філософія. Випуск 36. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 260-273.

41. Колесніченко М. Етнічна основа формування та генеза сучасної української культури / Максим Колесніченко // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Філософія освіти. Випуск 4. Збірник наукових праць. – Львів : Видавництво «СВІТ», 1999. – С. 274-290.

42. Колесніченко М. В. Концептуалізація поняття «етнічність» у соціофілософській парадигмі / М. В. Колесніченко // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – Випуск 95. – Київ : 2015. – С. 185-190.

43. Колесніченко М. В. Особливості національного характеру українського етносу / М. В. Колесніченко // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових робіт молодих науковців. Випуск 2. – Київ : 1998. – С. 191-197.

44. Колесніченко М. В. Теоретичні засади філософської концептуалізації поняття «інакшості»: етнічний аспект / М. В. Колесніченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Культурологія. Релігієзнавство. Філософія. Вип. 35 (48). – Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – С. 50-58.

45. Корек Я. Поліетнічність, багатомовність і культурне розмаїття в дискурсах польської й української інтелігенції після 1945 р. / Януш Корек // Проблеми слов'янознавства. – 2004. – Вип. 54. – С. 20-25.

46. Косухин Н. Д. Политическое лидерство в Африке: прошлое и настоящее [Н. Д. Косухин]. – Москва : ИА ФГ РАН, 2015. – 178 с.

47. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – Москва : Прогресс, 1997. – 300с.

48. Лебедева Н. М. Социально-психологические факторы этнической толерантности и стратегии межгруппового взаимодействия в поликультурных регионах России / Н. М. Лебедева, А. Н. Татаренко // Психологический журнал. - 2003. - Том 24. - № 5. - С. 31 – 44.

49. Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении / А. Н. Майборода. – Киев : Наукова думка, 1993. – 228 с.
50. Макар В. Соціально-політична інтеграція українців у політичне суспільство Канади / Віталій Макар. – Чернівці : Прут, 2006. – 284 с.
51. Максименюк М. Ю. Соціально-філософський дискурс етнонаціональних конфліктів та умов їх подолання / М. Ю. Максименюк // Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії і практики: Збірник наукових праць. Випуск 49. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2011. – С. 383-393.
52. Монолатій І. Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу / Іван Монолатій. – Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2007. – 280 с.
53. Малиновська О. А. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС / О. А. Малиновська. – Київ : Бланк-Прес, 2004. – с.
54. Матеріали наукової етносоціологічної школи професора Володимира Євтуха. 2011-2012. – Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2012. – 178 с.
55. Матузкова Е. П. Актуальность исследований идентичности в современном научном знании / Е. П. Матузкова // Записки з ономастики. – 2012. – Випуск 15. – С. 91-98.
56. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Лариса Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
57. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулко. – Киев : Наукова думка, 1975. – 276 с.
58. Національний склад населення України 2001[Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_склад_населення_України

59. Пестрецов А. Ф. К вопросу о философских основаниях в исследовании феномена этничности [Электронный ресурс] / А. Ф. Пестрецов. – Режим доступа : http://www.idmedina.ru/books/materials/faizhanov/2/world_pestretsov.htm
60. Попович М. В. Нариси історії культури України / М. П. Попович. – Київ : «АртЕк», 1998. – 728 с.
61. Попович М. Нація як Gesellschaft і нація як Gemeinschaft: український і польський досвід [Електронний ресурс] / Мирослав Попович. – Режим доступу : www.ji.lviv.ua/n13texts/popovych.htm
62. Пшибиш П. Стереотип і національна тотожність. Декілька зауважень на полях роману Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» / Піотр Пшибиш // Тотожність і політика. Причини для міркувань про українську, польську, європейську тотожності. – Люблін : Люблінський католицький університет Іоанна Павла II, 2007. – С. 30-47.
63. Ровенчак О. А. Міжнародна міграція: теорія та практика / О. А. Ровенчак, В.В. Володько. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. – 412 с.
64. Ручка А. Соціокультурні ідентичності в контексті глобалізаційних перетворень / А. Ручка // Культура-суспільство-особистість: Курс лекцій: Навч. посіб. – Київ : ІС НАНУ, 2006. – С. 7-49.
65. Рыбаков С. Е. К вопросу об этническом феномене / С. Е. Рыбаков // Мониторинг общественного мнения. – 2012. - № 2 (108). – С. 147-156.
66. Сачок М. В. Евалюація як об'єкт наукової рефлексії / М. В. Сачок // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : збірник наукових праць. – Вип. 4. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 159-170.
67. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт. – Київ : Основи, 1994. – 224 с.

68. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття іншого / Юлія Сорока. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – 332 с.
69. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування / М. Т. Степико. – Київ : НІСД, 2011. – 336 с.
70. Тишков В. А. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2003. – 544 с.
71. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-культурне явище / В. П. Трощинський. – Київ : Інтел, 1994. – 259 с.
72. Файзулліна Г. С. Філософсько-антропологічний та етнокультурний сенс українських літературних антиутопій [Електронний ресурс] / Г.С. Файзулліна. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vdakkm_2014_2_29
73. Хамитов Н. Антропологические парадигмы и мифологемы европейской философии (Средневековье, Новое время, Немецкая классика, Новоклассическая парадигма) / Н. Хамитов, Л. Менжулина. – К. : ВІПОЛ, 1998. – 96 с.
74. Хараджи М. В. Міжетнічна толерантність у шкільному середовищі: українські реалії / М. В. Хараджи // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Інститут соціальної та політичної психології, 2011. – Вип. 29(32). – С.89-100.
75. Хараджи М. В. Теоретико-методологічні засади дослідження міжетнічної толерантності / М. В. Хараджи // Міжнародний науковий форум:соціологія психологія, педагогіка, менеджмент НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. - Вип. 5. – С.160-174.
76. Хараджи М. В. Чинники та особливості практик формування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі / М. В. Хараджи

// Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України, 2011. – Том 13, частина 6. – С.379-391.

77. Чешко С. В. Человек и этничность / С.В. Чешко // Этнографическое обозрение. – 1994. - № 6. – С. 35-49.

78. Швед Р. Конструювання європейської тотожності / Роберт Швед // Тотожність і політика. Причини для міркувань про українську, польську, європейську тотожності. – Люблін : Люблінський католицький університет Іоанна Павла ІІ, 2007. – С. 13-29.

79. Шипка Н. Проблема етнічності в наукових концепціях та школах / Н. Шипка // Українська національна ідеяЖ реалії та перспективи розвитку. – 2009. -Випуск 21. – С. 193-196.

80. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. – Киев : 1996. – 200 с.

81. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI - початку XVIII століття / Наталя Яковенко. – Київ : Laugus, 2012. – 472 с.

82. Яценко К. А. Ідентичність як внутрішній аспект мультикультуралізму: соціально-філософський аналіз / К. А. Яценко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2013. - № 54. – С. 82-90.

83. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Пер. с англ. / Э. Эриксон. – Москва : Флинта, 2006. – 342 с.

84. Этничность на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы. – Киев : Феникс, 1997. – с.

85. Achieving Social Cohesion in a Multicultural Europe. Concepts, Situation and Development // Trends in Social Cohesion, № 18. – Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2006. – 402 p.

86. Ahmad A. Pulsations of Ethnicity and Epitome of Globalization / Ashhad Ahmad // Pakistan Geographical Review. – 2005. – Vol. 60. – № 2. – P. 87-92.

87. Ajtony Z. Ethnic Stereotypes – Impediments or Enhancers of Social Change / Zsuzsanna Ajtony // *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*. – 2011. – Vol. 3. – № 2. – P. 134-155.
88. Aldrich H. Ethnicity and Entrepreneurship / H. Aldrich, R. Waldinger // *Annual Review of Sociology*. – 1990. – № 16. - Pp. 111-135.
89. Alesina A. Ethnic Diversity and Economic Performance / Alberto Alesina, E. La Ferrara // *Journal of Economic Literature*. – 2012. –September 13. – P. 762-800.
90. Alterity. From Wikipedia, the Free Encyclopedia [Electronic Resource]. – Mode of Access : <https://en.wikipedia.org/wiki/Alterity>
91. Anthias F. Intersections and Translocations: New Paradigms for Thinking About Cultural Diversity and Social Identities / Floya Anthias // *European Educational Research Journal*. - 2011. – Vol. 10. – № 2. – P. 204-217.
92. ASN 15th Annual Convention Program. 15-17 April 2010 // *ASN NEWS*. – Vol. 6. – 108 p.
93. Avila-Saavedra G. Ethnic Otherness Versus Cultural Assimilation: U.S. Latino Comedians and the Politics of Identity / Guillermo Avila-Saavedra // *Mass Communication and Society*. – 2011. – Vol. 14. – № 3. – P. 271-291.
94. Banks J. Teaching Strategies for Ethnic Studies, 8th Edition / James Banks. – Chesterton Mill : Pearson Publishing, 544 p.
95. Barrett G. A. Ethnic Minority Business: Theoretical Discourse in Britain and North America / G. A. Barrett, T. P. Jones, D. McEvoy [R. Blackburn, C. G. Brush (eds.)] // *Small Business and Entrepreneurship*. – Volume I. – London: Sage, 2008. – P. 421-452.
96. Barth F. Ethnic Group and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference / Fredrik Barth. – Bergen-Oslo : Universitetsforlaget, 1969. – 153 p.
97. Baycan-Levent T. Migrant Entrepreneurship in a Diverse Europe // *In Search of Sustainable Development* / T. Baycan-Levent, P. Nijkamp [Electronic

Resource]. – Mode of Access: dare.uvu.vu.nl/bitstream/handle/1871/15386/20070014.pdf?sequence=5

98. Bell D. Ethnicity and Social Change / D. Bell / [N. Glazer, D. P. Moynihan (Eds.)] // Ethnicity: Theory and Practice. – Cambridge : Harvard University Press, 1975. – P. 175.

99. Benoît-Rohmer F. The Minority Question in Europe. Texts and Commentary / Florence Benoît-Rohmer. – Strasbourg : Council of Europe, 1996. – 180 p.

100. Banton M. Progress in Ethnic and Racial Studies / Michael Banton // Ethnic and Racial Studies. – 2001. – Vol. 24. - № 2. – P. 173-194.

101. Banton M.. The Sociology of Ethnic Relations / Michael Benton // Ethnic and Racial Studies. – 2008. – Vol. 31. Issue 7. – P. 1267-1285.

102. Bauman Z. Identity: Conversations with Benedetto Vecchi / Zygmunt Bauman. – Cambridge : Polity, 2004. – 104 p.

103. Bettelheim B. Ethnic Tolerance: A Function of Social and Personal Control / [Electronic Resource] / Bruno Bettelheim, Morris Janowitz. – Mode of Access : www.jstor.org/stable/2770891

104. Bircan T. Diversity, Perception and Ethnocentrism. A Multilevel Analysis of Ethnocentrism in Belgian Communities [Electronic Resource] / Tuba Bircan. – Mode of Access : <https://soc.kuleuven.be/web/files/11/72/W13-65.pdf>

105. Blum L. Ethnicity, Disunity and Equality / Lawrence Blum // Contemporary Debates in Social Philosophy / [Laurence Thomas (ed.)]. – Chicester : Wiley-Blackwell, 2007. – P. 193 – 211.

106. Bonacich E. Theory of Middleman Minorities / E. Bonacich // American Sociological Review. – 1973. – Vol. 38 (October). – Pp. 583-594.

107. Bowen J. The Myth of Global Ethnic Conflict / John Bowen // Journal of Democracy. – 1996. – Vol.7. № 4. – P. 3-14.

108. Brubaker R. Ethnicity without groups / Rogers Brubaker. – Cambridge : Harvard University Press, 2006. – 296 p.

109. Butler J. Who Sings the Nation-State? Language, Politics, Belonging / Judith Butler, Gayatri Chakravorty. – Chicago : The University Chicago Press, 2007 - 128 p.

110. Chandra K. What is Ethnic Identity and Does It Matter? / Kanchan Chandra // Annual Review of Political Sciences. - 2006. – № 9. – P. 397-424.

111. Cheung Y. W. Approaches to Ethnicity: Clearing Roadblocks in the Study of Ethnicity and Substance Abuse / Y. W. Cheung // International Journal of Addictions. – 1993. – Vol. 28. – № 12. – P. 1209-1226.

112. Chavez A. Racial and Ethnic Identity and Development [Electronic Resource] / Alicia Chavez, Florence Guido-DiBrito. – Mode of Access : <http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic551690.files/Chavez%20and%20Guido%20Debritto.pdf>

113. Chiesa L. Subjectivity and Otherness: A Philosophical Reading of Lacan (Short Circuits) / Lorenzo Chesa. – The MIT Press, 2007. – 248 p.

114. Cresswell J. Including Social Discourses and Experience in Research on Refugee, Race and Ethnicity / James Cresswell // Discourse & Society. – 2012. – Vol. 23. - № 5 . – P. 553-575.

115. Calcutt L. Conceptualising Otherness: An Exploration of the Cosmopolitan Schema [Electronic Resource] / Lyn Calcutt, Ian Woodward, Zlatko Skrbis. – Mode of Access : http://www98.griffith.edu.au/dspace/bitstream/handle/10072/30000/6169_pdf;jsessionid=B0214FB21B1D479AB87C37A914F569F?sequence=1

116. Dacyl J (ed.). Management of Cultural Pluralism in Europe / Janina Dacyl. – Edsbruk : Akademitryck, 1995. – 469 p.

117. Dervin F. Cultural Identity, Representation and Othering / [Electronic Resource] / Fred Dervin. – Mode of Access : users.utu.fi/freder/dervinhandbookcorrect.pdf

118. Desmet K. Culture, Ethnicity, Diversity [Electronic Resource] / Klaus Desmet, Ignacio Ortu-Ortin, Roman Wacziarg. – Mode of Access :

http://www.anderson.ucla.edu/faculty_pages/romain.wacziarg/downloads/culture.pdf

119. Diversity in Action. Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe / [Edited by Anna-Mária Bíró and Petra Kovács]. – Budapest : Local Government and Public Service Reform Initiative, 2001. – 390 p.

120. Diversity of Race. Sociological and Philosophical Content [Electronic Resource]. – Mode of Access : <https://www.ukessays.com/essays/sociology/diversity-of-race-and-ethnicity-sociology-essay.php>

121. Durand R. Sameness, Otherness? Enriching Organizational Change Theories with Philosophical Considerations on the Same and the Other / Rodolphe Durand, Ronald Caroli // Academy of Management Review. – 2006. – Vol. 31. – № 1. – P. 93-114.

122. Durovic J. Intercultural Communication and Ethnic Identity [Electronic Resource] / Jedena Durovic. – Mode of Access : <http://immi.se/intercultural/nr16/durovic.htm>

123. Eriksen T. Ethnic Identity, National Identity and Intergroup Conflict: The Significance of Personal Experience [Electronic Resource] / Thomas Eriksen. – Mode of Access : https://www.academia.edu/2035912/Ethnic_Identity_National_Identity_and_Intergroup_Conflict

124. Eriksen T. The Epistemological Status of the Concept of Ethnicity [Electronic Resource] / Thomas Eriksen // Mode of Access : https://www.ufpe.br/nepe/publicacoes/publicacoes_13.pdf

125. Ethnic Identity [Electronic Resource]. – Mode of Access: http://www.uky.edu/Classes/FAM/357/fam544/ethnic_identity.htm

126. Ethnicity [Electronic Resource] . – Mode of Access : <http://what-when-how.com/sociology/ethnicity/>

127. Ethnicity Is Now Seen as a Major Feature of the Social Structure [Electronic Resource]. – Mode of Access : <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/ethnicity/migrated/documents/ethnicity10.pdf>
128. Ethnic/Racial Identity [Electronic Resource]. – Mode of Access : <http://internal.psychology.illinois.edu/~lyubansk/Conflict/Identity.htm>
129. Fearon J. Ethnic Structure and Cultural Diversity around the World: A Cross-National Data Set on Ethnic Groups [Electronic Resource] / James Fearon. – Mode of Access : <http://web.stanford.edu/group/ethnic/workingpapers/egroups.pdf>
130. Fearon J. Ordinary Language and External Validity: Specifying Concepts in the Study of Ethnicity [Electronic Resource] / James Fearon, David Laitin / Mode of Access : <https://web.stanford.edu/group/fearon-research/cgi-bin/wordpress/wp-content/uploads/2013/10/Ordinary-Language-and-External-Validity-Specifying-Concepts-in-the-Study-of-Ethnicity.pdf>
131. Fearon J. What Is Identity (As We Now Use the Word)? [Electronic Resource] / James Fearon. – Mode of Access : [http://www.seminario2005.unal.edu.co/Trabajos/Fearon/What%20is%20identity%20\(as%20we%20now%20see%20the%20world\).pdf](http://www.seminario2005.unal.edu.co/Trabajos/Fearon/What%20is%20identity%20(as%20we%20now%20see%20the%20world).pdf)
132. Fisher M. 2013. A Revealing Map of the World's Most and Least Ethnically Diverse Countries [Electronic Resource] / Max Fisher. – Mode of Access: : <http://www.washingtonpost.com/blogs/worldviews/wp/2013/05/16/a-revealing-map-of-the-worlds-most-and-least-ethnically-diverse-countries/>
133. Fishman J. (ed.). Language Loyalty in the United States: The Maintenance and Perpetuation of Non-English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups / Joshua Fishman. – The Hague : Mouton & Co., 1966. – 478 p.
134. Florea I. A. Symbolic Ethnic Borders in the Virtual Space [Electronic Resource] / I. A. Florea. – Mode of Access : www.urmila.de/UDG/Lehre/ws0405/Florea_essay_WS0405.pdf
135. Foucault Michel. Andere Raume. In Wentz Martin (Hg.). Stadt-Raume. – Frankfurt a. M./New York, 1991. - Pp. 65 -72.

136. Galkina H. Theoretical Approaches to Ethnic Identity [Electronic Resource] / Helen Galkina. – Mode of Access : <http://xroads.virginia.edu/~DRBR2/galkina.html>

137. Gans H. J. Symbolic Ethnicity: The Future of ethnic Groups and Cultures in America / H. J. Gans / [W. Sollars (ed.)] // Theories of Ethnicity: A Classical Reader. – New York : New York University Press, 1996. – P. 425-459.

138. Geismar L. A Scale for the Measurement of Ethnic Identification / Ludwig Geismar // Jewish Social Studies. – 1954. – Vol. 16. - № 1. – P. 33-60.

139. Gellner E. Nations and Nationalism. Second Edition / Ernest Gellner. – Ithaca: Cornell University Press, 2009. – 208 p.

140. Gil-White F. The Study of Ethnicity and Nationalism Needs Better Categories / Francisco Gill-White // Journal of Bioeconomics. – 2005. – Vol. 7. – Issue 3. – P. 239-270.

141. Glazer N. Beyond the Melting Pot: the Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City / N. Glazer, D. Moynihan. - Cambridge, MA: MIT Press, 1970. - 363 p.

142. Green E. Redefining Ethnicity [Electronic Resource] / Elliott Green. - Mode of Access : personal.lse.ac.uk/greened/ISA.pdf

143. Grier P. (ed.). Identity and Difference. Studies in Hegel's Logic, Philosophy of Spirit and Politics / Philip Grier. – New York : State University of New York Press, 2007. – 289 p.

144. Hale H. Explaining Ethnicity / Henry Hale // Comparative Political Studies . – 2004. – Vol. 37. – № 4. – P. 458-485.

145. Hansen M. L. The Problem of the Third Generation / M. L. Hansen // Commentary. – 1952. – Vol. 14. - № 5. – P. 492-500.

146. Hechter M. Group Formation and the Cultural Division of Labor / M. Hechter // American Journal of Sociology. - 1978. - Vol. 83. - № 2. – P. 293-318.

147. Heckmann F. Ethnische Minderheiten, Volk und Nation; Soziologie inter-ethnischer Beziehungen / Friedrich Heckmann. – Stuttgart : Ferdinsnd Enke Verlag, 1992. – 279 p.

148. Heimonen M. Pluralism and Minority Rights in Music Education: Implications of the Legal and Social Philosophical Dimension [Electronic Resource] / Marja Heimonen, David G. Herbert // Mode of Access: <http://www-usr.rider.edu/~vrme/v15n1/visions/Pluralism%20and%20Minority%20Rights%20in%20Music%20Education.Heimonen%20and%20Hebert.pdf.pdf>

149. Hiebert P. Ethnocentrism: Western Images of Others and Otherness / Paul Hiebert // Ethnicity (Bob Priest,ed.). – Oxford : Oxford Press, 2006 [Electronic Resource]. – Mode of Eccess: <http://hiebertglobalcenter.org/blog/wp-content/uploads/2013/04/8-Ethnocentrism-Western-Images-of-Others-and-Otherness.pdf>

150. Hilton J. Stereotypes / James Hilton, William von Hippel // Annual Review of Psychology. – 1996. - № 47. – P. 237-271.

151. Hinman L. A Bibliographical Survey on Philosophical Literature on Diversity and Ethical Theory [Electronic Resource] / Lawrence Hinman. – Mode of Access : <http://ethics.sandiego.edu/theories/Race/>

152. Hirschman C. How to Measure Ethnicity: An Immodest Proposal / Charles Hirschman // Challenges of Measuring an Ethnic World. Science, Politics and Reality. Proceedings of the Joint Canada-United States Conference on the Measurment of Ethnicity. April 1-3, 1992. – Ottawa : STATISTICS CANADA, 1993. – P. 547-560.

153. Holly T. H. National Identity: Civic, Ethnic, Hybrid and Atomised Individuals / T. H. Holly // Europe-Asia Studies. – 2009. – Vol. 61. - № 1. - P. 1-28.

154. Horowitz D. Ethnic Groups in Conflict / Donald Horowitz. – Berkeley : University California Press, 1985. – P. xii, 697.

155. I’Anson C. Otherness and Blackness [Electronic Resource] / Chioke I’Anson. – Mode of Access : <http://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2395&context=etd>

156. Identity (social science) / [Electronic Resource]. – Mode of Access : [en.wikipedia.org/wiki/Identity_\(social_science\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Identity_(social_science))

157. IDENTITY (Social Science) / [Electronic Resource]. – Mode of Access : <http://what-when-how.com/social-sciences/identity-social-science/>

158. Isajiw W. Definition and Dimensions of Ethnicity: A Theoretical Framework / Wsevolod Isajiw [Electronic Resource] / Mode of Access : https://tspace.library.utoronto.ca/retrieve/132/Def_DimofEthnicity.pdf

159. Jackman M. Prejudice, Tolerance and Attitudes toward Ethnic Group / Mary Jackman // Social Science Research. – 1977. – № 6. – P. 145-169.

160. Jayasanker L. Sameness in Diversity: Food Culture and Globalization in San Francisco Bay Area and America, 1965-2005 / Laresh Jayasanker. – Austin : The University of Texas at Austin, 2008. – 381 p.

161. Jewtuch W. Ethnischer Antagonismus und ethnische Solidarität in den Ländern Nordamerika / Wolodymyr Jewtuch // Migrationsforschung. – 1989. – Heft 22. – S. ...

162. Joireman S. Nationalism and Political Identity / Sandra Joireman. – London ; New York : Continuum, 2003. – P. 6-8.

163. Kallen H. Culture and Democracy in the United States: Studies in Group Psychology of the American Peoples / H. Kallen. – New York : Boni and Liveright, 1924. – 250 p.

164. Kallen H. Cultural Pluralism and the American Idea: An Essay in Social Philosophy / H. Kallen. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1956. -

165. Kastroyano R. Codes of Otherness / Riva Kastroyano // Social Research. – 2010. – Vol. 77. – № 1. – P. 79-100.

166. Katz J. H. The Challenges of Diversity / J. H. Katz / [C. Woolbright (ed.)]. College Unions at Work. Monograph No. 11. – Bloomington, Ind. : Association of College Unions-International, 1989. – P. 1-17.

167. Kemenyfi R. The Notion of Ethnic Space / Robert Kemenefi // Acta Universitatis Sapientiae, Philologica. – 2011. – 3,2.

168. Kulyk V. The Politics of Ethnicity in Post-Soviet Ukraine: Beyond Brubaker / Volodymyr Kulyk // Journal of Ukrainian Studies. – 2001. – Vol. 26. - № 1-2. – P. 197-221.

169. Kusio U. The Stranger/Other in Poland in the Context of Unifying Europe / Ursula Kusio // Contemporary Problems of Social Change: Polish and Ukrainian Experience. – Kyiv : SPA «Interservice» Ltd., 2015. – P. 216-227.

170. Kymlicka W. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights / Will Kymlicka. – Oxford : Clarendon Press, 1995. – 296 p.

171. Laurence J. The Effect of Ethnic Diversity and Community Disadvantage on Social Cohesion: A Multi-Level Analysis of Social Capital and Interethnic Relations in UK Communities / James Laurence // European Sociological Review. – 2011. – Volume 27 1. – № 1. - P. 70-89.

172. Legrand P. Ethnizität-Kontroverse – zwischen konstruierter Objektivität und subjektivem Konstrukt / Philipp Legrand. – Tabularasa. Zeitung für Gesellschaft & Kultur. – 2011. – № 63.

173. Levitt P. Towards an Understanding of Transnational Community Forms and Their Impact on Immigrant Incorporation [Electronic Resource] / Peggy Levitt. – Mode of Access : https://migration.ucdavis.edu/rs/more.php?id=47_0_3_0

174. Light I. Ethnicity and Business Enterprise / I. Light // Making it in America / Ed. by M. Stolarik and M. Friedman. – London and Toronto: Associated University Press, 1986. – P. 13-32.

175. Li Sherry Xin. Social Identities, Ethnic Diversity and Tax Moral [Electronic Resource] / Sherry Xin Li. – Mode of Access : ssrn.com/abstract=1422121

176. Martinello M. Reaserching and Teaching in the Field of Ethnic and Racial Studies : A View from Continental Europe [Marco Martinello] // Ethnic and Racial Studies. – 2003. - Vol. 26. - № 3. – P. 537-545.

177. Medina J. Pragmatism and Ethnicity: Critique, Reconstruction and the New Hispanic / José Medina // *Metaphilosophy*. – 2004. – Vol. 35. - № ½. – P. 115-146.

178. Melançon J. Multinationalism and Polyethnicity in the Canadian Philosophy of Multiculturalism [Electronic Resource] / Jérôme Melançon. – Mode of Access : <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2012/Melancon.pdf>

179. Mihulka D. Tolerance or Acceptance – Ethnic Attitudes in Contemporary Poland: An Analysis of Empirical Studies [Electronic Resource] / Dorota Mihulka. – Mode of Access : orgs.bloomu.edu/gasi/Proceedings/PDFs/Mihulka.pdf

180. Mineva S. Identity, Otherness and Their Postmodern Ethical Discourse / S. Mineva // *European Journal of Science and Theology*. – 2007. – Vol. 3. – № 2. – P. 31 – 39.

181. Mische D. Othering Otherness – Stephen Mucke’s Fictocriticism and the Cosmopolitan Vision [Electronic Resource] / Dennis Mische // Mode of Access:

http://www.academia.edu/5816850/Othering_Otherness_Stephen_Mueckes_Fictocriticism_and_the_Cosmopolitan_Vision_DENNIS_MISCHKE_Postcolonial_Studies_Alterity_and_the_Cosmopolitan_Imagination

182. Multiculturalism: A Policy Response to Diversity [Electronic Resource] . – Mode of Access : www.unesco.org/most/sydpaper.htm

183. Multikulturalität und Multiethnizität in Mittel-, Ost- und Südosteuropa / Herausgegeben von Ernst-Peter Brezovszky, Arnold Supan, Elisabeth Vyslonzil. – Frankfurt am Main : Peter Lang GmbH, 1999.

184. Nagel J. Ethnic Mobilization in New and Old States: An Extension of the Competitive Model / Jane Nagel, S. Olzak // *Social Problems*. – 1982. – Vol. 30. – P. 127-143.

185. Nichter M. Conceptualization of Self, Ethnic Identity and the Experience of Acculturation [Electronic Research] / Mary Nichter. – Mode of Access : <http://www.shsu.edu/piic/spring2001/nichter.htm>

186. Novak M. Unmeltable Ethnics: Politics and Culture in American Life / Michal Novak. – New Jersey : Transaction Publisher, 1995. – 486 p.
187. O IS for Othering. Scott Thornbury Blog [Electronic Resource]. – Mode of Access: <http://scottthornbury.wordpress.com/2012/04/08/o-is-for-othering/>
188. Onbelet L. Imaging the Other: The Use of Narrative as an Empowering Practice [Electronic Resource] / Lisa Onbelet // Mode of Access : <http://www.mcmaster.ca/mjtm/3-1d.htm>
189. Osborn P. Philosophies of Race and Ethnicity / Peter Osborn, Stella Sandford (eds.). – London and New York : Continuum, 2002. – 220 p.
190. Other. From Wikipedia, the Free Encyclopedia [Electronic Resource]. – Mode of Access : en.wikipedia.org/wiki/Other
191. Othering. Aus Wikipedia, der freien Enzyklopädie [Electronic Resource]. – Mode of Access : <http://de.wikipedia.org/wiki/Othering>
192. Riggs F. The Modernity of Ethnic Identity and Conflict / Fred Riggs // International Political Science Review. – 1998. – Vol.19. – № 3. – P. 269-288.
193. Phinney J. Ethnic Identity, Immigration and Well-Being: An Interactional Perspective / Jaen Phinney, Gabriel Horenczyk, Karmela Liebkind, Paul Vedder // Journal of Social Issues. - 2001. – Vol. 57. - № 3. – P. 493 – 510.
194. Phinney J. Conceptualization and Measurement of Ethnic Identity: Current Status and Future Directions / Jean Phinney, Anthony Ong // Journal of Counseling Psychology. – 2007. – Vol. 54. – № 3. – P. 271-281.
195. Pichler F. Theoretical and Methodological Backgrounds for the Studies of European, National and Regional Identities of Ethnic Minorities in European Borderlands. Research Report # 01/ F. Pilcher, I. Vassiliev, T. Agarin and Others. – Aberdeen : University of Aberdeen, 2011. – 104 p.
196. Pozniak O. Problems of Migrant Integration in Ukraine [Electronic Resource] / Oleksii Pozniak. – Mode of Access : <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-RR-2012-45.pdf>

197. Program Schedule//2015. The Association for the Study of Nationalities 2015 World Convention. Columbia University, 23-25 April 2015 [Electronic Resource]. – Mode of Access : nationalities.org/conventions

198. Quintana S. Racial and Ethnic Identity. Developmental Perspectives and Research / Stephen Quintana // Journal of Counseling Psychology. – 2007. – Vol. 54. - № 3. – P. 259-270.

199. Riggs F. The Modernity of Ethnic Identity and Conflict / Fred Riggs // International Political Science Review. – 1998. – Vol.19. – № 3. – P. 269-288.

200. Said E. Orientalism / Edward Said. – London: Penguin Books, 2003. – 396 p.

201. Salway S. Can the Quality of Social Research on Ethnicity Be Improved through the Introduction of Guidance? Findings from a Research Commissioning Pilot Exercise / Sarah Salway, Ruth Barley, Peter Gerrish, Kate Higginbottom, Gina and Ellison // International Journal of Social Research Methodology. – 2012. – Vol. 15. – № 5. – P. 385-401.

202. Sameness – Otherness, or Everyone Is the Same in a Different Way [Electronic Resource]. – Mode of Access: http://rodolphedurand.com/wp-content/uploads/2012/09/Durand_Calori_AMR_2006.pdf

203. Schaeffer M. Ethnic Diversity and Social Cohesion [Electronic Resource] / Merlin Schaeffer. – Mode of Access : http://www.migrationeducation.org/fileadmin/uploads/SCHAEFFER_01.pdf

204. Schiller N. Beyond Methodological Ethnicity: Local and Transnational Pathways of Immigrant Incorporation [Electronic Resource] / Nina Schiller. – Mode of Access : <https://dspace.mah.se/bitstream/handle/2043/7491/WB%2008%20MUEP.pdf?sequence=3>

205. Schöpflin G. Minorities and Democracy / Georg Schöpflin // Diversity in Action. Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe | Edited by Anna-Mária Bíró and Petra Kovács. – Budapest : Local Government and Public Service Reform Initiative, 2001. – P. 5-18.

206. Smith M. Postmodernism, Urban Ethnography and the New Social Space of Ethnic Identity / Michael Smith // Theory and Society. – 1992. – Vol. 21. – Issue 4. – P. 493-531.

207. Smith T. The Subjectivity of Ethnicity [Electronic Resource] / Tom Smith. – Mode of Access : <https://gssdataexplorer.norc.org/.../download>

208. Sollors W. Beyond Ethnicity: Consent and Descent in American Culture / Werner Sollors. – Oxford : Oxford University Press, 1986. – 298 p.

209. Spivak Gayatri Chakravorty. Who Claims Alterity / Gayatri Chakravorty Spivak / [Barbara Kruger, Phil Mariani (ed.)]. Remaking History. Dia Art Foundation. Discussions in Contemporary Culture. – № 4. – Washington: Bay Press, 1989. – P. 269 - 292.

210. Staszak J.-F. Other/Otherness [Electronic Resource] / Jean-François Staszak. – Mode of Access : www.unige.ch/sciences-societe/geo/collaborateurs/publicationsJFS/OtherOtherness.pdf

211. Stender W. Ethnische Erweckungen. Zum Funktionswandel von Ethnizität in modernen Gesellschaften – ein Literaturbericht / Wolfram Stender // Mittelweg 36. – 2000. – № 4. – P. 65-82.

212. Syed M. A Two-Factor Model of Ethnic Identity Exploration: Implication for Identity Coherence and Well-Being [Electronic Resource] / Moin Syed and Richard M. Lee, Brian E. Armeata, Adriana J. Umana-Taylor, Que-Lam Huynh. – Mode of Access : <http://sethschwartz.info/wp-content/uploads/2010/08/Ethnic-Identity-Exploration-Peper1.pdf>

213. Tajfel H. The Social Identity Theory of Inter-Group Behavior / Henri Tajfel, John Turner / [S. Worchel, W. Austin (eds.)]. Psychology of Intergroup Relations. – Chicago : Nelson-Hall, 1986. – P. 7-24.

214. Teleky R. «Entering the Silence»: Voice, Ethnicity, and the Pedagogy of Creative Writing / Richard Teleky // MELUS. – 2001. – Vol. 26. – № 1. – P. 201-219.

215. Torres S. Understanding of Ethnic “Otherness” in Relation to Eldery Care Provision/Reciency: Empirical Insights from Sweden [Electronic Resource]

/ Sandra Torres //

http://sites.brunel.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0004/253966/Sandra-Torres-Understanding-of-Ethnic-Otherness.pdf

216. Trimble J. Ethnic Identity [Electronic Resource] / Joseph Trimble, Rayan Dickson. – Mode of Access : http://pandora.cii.wvu.edu/trimble/research_themes/ethnicity_identity.htm

217. Tsai J. Why and How Researchers Should Study Ethnic Identity, Acculturation and Cultural Orientation / Jeanne Tsai, Yulia Chentsova-Dutton, Ying Wong // Asian American Psychology: The Science of Lives in Context | Nagayama Hall, Gordon G., Okazaki Sumie (eds.). – Washington, DC, US : American Psychological Association, 2002. – P. 41 – 65.

218. United Nation News Centre. 2013. Number of International Migrants Rises Above 232 Million, UN Reports [Electronic Resource]. – Mode of Access : <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=45819&Cr=migrants&Cr1=#.Ux2pzs59tKA>

219. Van den Berghe Pierre. The Ethnic Phenomenon / Pierre van den Berghe. – New York : Elsevier, 1981. – 301 p.

220. Van Houtum Henk. Bordering, Ordering and Othering / Henk van Houtum, Ton van Naerssen // Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. – 2002. – Vol. 93. - № 2. – P. 125-136.

221. Virkama A. From Othering to Understanding: Perceiving ‘Culture’ in Intercultural Communication, Education and Learning / Anna Virkama / [V. Korhonen (ed.)] // Cross-Cultural Lifelong Learning. – Tampere : Tampere University Press, 2010. – P. 39-60.

222. Waldinger R. Ethnicity and Entrepreneurship / R. Waldinger, E. Aldric // Annual Review of Sociology. – 1990. – № 16. – P. 111-135.

223. Wan E. A Review of the Literature on ”Ethnicity” and “National Identity” and Related Missiological Studies [Electronic Resource] / Enoch Wan, Mark Vanderwerf. – Mode of Access : ojs.globalmissiology.org/index.php/english/article/view/194/542

224. Ward R. Ethnic Communities and Ethnic Business: An Overview / R. Ward // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 1983. – Volume 11. – Issue 1-2. – P. 1-9.
225. Warner L. New World Encyclopedia / Lloyd Warner // [Electronic Resource]. – Mode of Access: [http://www.newworldencyclopedia.org/entry/W. Lloyd Warner](http://www.newworldencyclopedia.org/entry/W._Lloyd_Warner)
226. Waters M. Social Science and Ethnic Options / Mary Waters // Ethnicities. – 2009. – Vol. 9. - № 1. – P. 130 – 135.
227. Weidmann N. Representing Ethnic Groups in Space: A New Dataset [Electronic Resource] / Nils Weidmann, Rod Jan, Cederman Lars-Erik. Mode of Access : <https://www1.ethz.ch/icr/data/other/greg/weidmann10greg.pdf>
228. Why Ethnic Marketing? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.manifolddatamining.com/html/products/ethnicmarketing.html>
229. Wiater W. Tolerance and Education in Multicultural Societies / Werner Wiater, Doris Manschke. – Frankfurt am Main : Peter Lang, 2011. – 142 p.
230. Wokabi F. Ethnicity and Globalization [Electronic Resource] / Francis Wokabi, Stephen Owino // Mode of Access: <http://www.crvp.org/conf/istanbul/abstracts/Wokabi%20and%20Owino.htm>
231. Wolff S. Ethnic Minorities in Europe: The Basic Facts [Electronic Resource] / Stefan Wolff. – Mode of Access : www.stefanwolff.com/files/min-eu.pdf
232. Yevtukh V. Russkiye in Ukraine: Myths Versus Realities or Vice Versa / Volodymyr Yevtukh // Ethnicity: Ukrainian Perspectives. General Introduction. – Warsaw-Kiev : DUX Sp. z o.o., 2013. – P. 89-103.
233. Yevtukh.info. Ethnicity: Selected Works [Electronic Resource]. – Mode of Access : yevtukh.info
234. Zevallos Z. The Other Sociologist – Analysis of Difference... [Electronic Resource] / Zuleyka Zevallos. – Mode of Access : othersociologist.com/otherness-resources/